

ETO: 32+008+81+82

LÉTÜNK

TÁRSADALOM•TUDOMÁNY•KULTÚRA
SOCIETY•SCIENCE•CULTURE

XLIX. évfolyam, 2019. 3. szám
Year XLIX, issue 2019/3

FORUM KÖNYVKIADÓ, ÚJVIDÉK
FORUM PUBLISHING COMPANY, NOVI SAD

KIADJA A FORUM KÖNYVKIADÓ INTÉZET
Published by the Forum Publishing Company

Angol és szerb rezümék:
Simon Vuletić Viktorija

Szerb, horvát és magyar fordítás:
Farkas Zsuzsanna és dr. Papp Korhecz Zsuzsanna

Angol és szerb tartalomjegyzék:
Mészáros Zoltán

ETO-besorolás és lektorálás:
Rizsányi Attila és Komáromi Dóra

A folyóiratban megjelent tanulmányokat felkért szakemberek lektorálták.

All the contributions in the quarterly journal *Létünk* are refereed by external professionals from the relevant field.

A Szerb Köztársaság Oktatási, Tudományügyi és Technológiai Minisztériuma a *Létünket* M52-es értékű tudományos folyóiratnak minősítette.

A folyóirat az interneten:
www.letunk.rs

Fedőlapterv:
Csernik Előd

TARTALOM

■ ■ *Juss*

Prugberger Tamás	A nemzeti kisebbségek kollektív jogait megtestesítő autonómia és önkormányzatiság problematikája a neoliberális globalizáció és a tömeges migráció viszonyai között.	9
------------------	--	---

Gyenyey Laura	Azonos neműek házassága és a szabad mozgás joga az európai bíróság esetjogában.	35
---------------	---	----

■ ■ *Clio*

Lovra Éva	Mikrourbanizmus és szabályozás – a Széchenyi lánchíd pesti hídfője.	59
-----------	---	----

Sebestyén István Elemér	Székelykivándorlás a 20. század elején	85
-------------------------	--	----

Besnyi Károly	Vándorbot: egy falusi irodalmi próbálkozás	101
---------------	--	-----

Sladana S. Paroški	Prilozi za biografiju rabina Bernata Singera (Singer Bernát).	109
--------------------	---	-----

Sladana S. Paroški	Adalékok Singer Bernát rabbi életrajzához. . .	113
--------------------	--	-----

■ ■ *A népek fiai és lányai*

Terendi Viktória	A végvári református magyarok 20. századi vallásos élete a privát fényképek tükrében . .	117
------------------	--	-----

Seregély Orsolya	A vallási tisztaság és tisztátalanság a menstruáló nőnél.	137
------------------	---	-----

TARTALOM

■ ■ *Recenziók*

Bada Zoltán	Szerb-magyar kapcsolatok a turbulens 20. században	165
Csík Ádám	Moravica makacs népe.	169
Nenad Obradović	A titokzatos fekete ember életrajza	171
	E számunk szerzői	189
	E számunk recenzensei	191

SADRŽAJ

■ ■ *Pravo*

Tamaš Pruberger	Problematika autonomije odnosno samouprave nacionalnih manjina kao izraz njihovih kolektivnih prava u uslovima današnjih neoliberalnih, globalizacionih i masovnih migracionih tendencija.	9
Laura Denei	Istopolni brakovi i sloboda kretanja u sudskom procesu Evropske unije	35

■ ■ *Klio*

Eva Lovra	Mikrourbanizam i regulacija – Peštanska strana lančanog mosta „Sečenji”	59
Ištvan Elemer Šebešćen	Emigracija sekelja na početku 20. veka	85
Karolj Bešnjí	„Vándorbot” – pokušaj stvaranja književnog časopisa na selu	101
Slađana S. Paroški	Prilozi za biografiju rabina Bernata Singera (Singer Bernát).	109
Slađana S. Paroški	Adalékok Singer Bernát rabbi életrajzához	113

■ ■ *Sinovi i ćerke naroda*

Viktorija Terendi	Verski život reformisanih mađarskih hrišćana u 20. veku na rubovima svoje zajednice u ogledalu privatnih fotografija.	117
Oršolja Šeregelj	Religijska čistoća žena tokom menstrualnog ciklusa	137

SADRŽAJ

■ ■ *Prikazi*

Zoltán Bada	Srpsko-mađarski odnosi u burnom 20. veku . .	165
Adam Čik	Tvrdohlavi ljudi Stare Moravice	169
Nenad Obradović	Biografija misterioznog crnog čoveka	171
	Autori ovog broja	189
	Recenzenti	191

CONTENTS

■ ■ *Law*

Prugberger, Tamás	Issue of the Autonomy and Self-Governance Involving the Collective Rights of Minorities in Relation to the Current Situation of Neo-Liberalistic Globalization and Mass Migration	9
Gyenyey, Laura	Same Sex Marriages and Free Movement Rights in the CJEU's Case Law	35

■ ■ *Clio*

Lovra, Éva	Micro-urbanism and regulation – the Pest side of the Széchenyi Chain Bridge.	59
Sebestyén, István Elemér	Emigrations of the Székelys in the Beginning of the 20th Century.	85
Besnyi, Károly	Vándorbot – a Rural Literary Endeavor. . . .	101
Slađana S. Paroški	Prilozi za biografiju rabina Bernata Singera (Singer Bernát).	109
Slađana S. Paroški	Appendices for Rabbi Bernat Singer's Biography.	113

■ ■ *The Sons And Daughters of People*

Terendi, Viktória	Religious Life of Reformed Hungarian Christians in the 20th Century on the Edges of Their Community in the Mirror of Private Photos	117
Seregély, Orsolya	The Religious Purity of Women during their Menstrual Cycle	137

CONTENTS

■ ■ *Book Reviews*

Bada, Zoltán	Serbian-Hungarian Relationships in the Turbulent 20th Century	165
Csík, Ádám	Moravicas stubborn people	169
Nenad Obradović	Biography of a mysterious black man	171
	Authors in this issue	189
	Reviewers	191

Prof. em. Dr. habil.jur. Ds.C. (MTA) PRUGBERGER Tamás

· egyetemi tanár, Miskolci Egyetem, Állam-, és Jogtudományi Kar,

· Miskolc, Egyetemváros

· prugberger.tamas@t-online.hu

A NEMZETI KISEBBSÉGEK KOLLEKTÍV JOGAIT MEGTESTESÍTŐ AUTONÓMIA ÉS ÖNKORMÁNYZATISÁG PROBLEMATIKÁJA A NEOLIBERÁLIS GLOBALIZÁCIÓ ÉS A TÖMEGES MIGRÁCIÓ VISZONYAI KÖZÖTT

*Issue of the Autonomy and Self-Governance Involving the Collective
Rights of Minorities in Relation to the Current Situation of
Neo-Liberalistic Globalization and Mass Migration*

*Problematika autonomije odnosno samouprave nacionalnih manjina
kao izraz njihovih kolektivnih prava u uslovima današnjih
neoliberalnih, globalizacionih i masovnih migracionih tendencija*

A tanulmány az autonómiát és az önkormányzatiságot hasonló tartalmú fogalomként kezelve ezek általános jegyeiből és típusaiból kiindulva közelít a nemzeti kisebbségeket megillető autonómia fogalmához. Annak tartalmát megvizsgálva rámutat arra, hogy miként került egyes országokban elismerésre, tolerálásra, és miként igyekeznek más országokban, főleg Közép-Európában nem elismerni a nemzeti kisebbségi jogokat, vagy pedig amennyire lehet, korlátozni azokat. A továbbiakban a tanulmány a Közép- és Elő-Ázsiából, valamint Észak-Afrikából érkező, az Európai Unió, az ENSZ, valamint Soros György által szponzorált, Európát és nemzeti államait veszélyeztető migrációval foglalkozik. Ennek részeként rámutat arra, hogy ha ezáltal sikerülne egy európai kevert társadalmat létrehozni, az USA-hoz hasonló Európai Egyesült Államokat prezidenciális köztársaságként megszervezve, az az európai nemzeti államoknak és az európai nyelveknek, nemzeteknek, nemzeti kultúrájának a végét, megszűnését jelentené, és ez az államalkotó meg a kisebbségi nemzetekre egyaránt kihatna. Végző következtetése a tanulmánynak az, hogy ha az európai államok egységesen megadják a nemzeti kisebbségeknek az autonómiát, és ezáltal a kollektív kisebbségi jogokat, ez megerősítené azokat az államokat a migrációval szembeni küzdelemben, és elnehezítené az ezzel kapcsolatos integrálási folyamatokat. A nemzeti kisebbségek autonómiájának és kollektív

jogainak a megadásával Európa és nemzetállamai jobban össze tudnának zárni e jelenlegi, romboló folyamattal szemben. A tanulmány utolsó része az autonómia kialakítására igyekszik megoldási javaslatot adni.

Kulcsszavak: autonómia, önkormányzat, nemzetiségi önkormányzat, államalkotó nemzet, nemzeti kisebbség, kollektív kisebbségi jogok, kulturális autonómia, korlátozott szuverenitás

1. A PROBLÉMAFELVETÉS IDŐSZERŰSÉGE ÉS EXPONÁLÁSA

A középkori török előrenyomulás következtében a szerbek, az erdélyi földbirtokosok munkaajánlatára románok, a Galíciából történő kiszorításuk következtében ruténok, továbbá a délnyugat-európai kereskedelem nyomán vendek és horvátok jöttek fel egészen a Dráváig, a Dráva és a Mura magyarlakta közébe. A mintegy 150 évig tartó török hódoltság alatt a Kárpát-medence magyar lakossága erősen megritkult. Ezért Mária Terézia és II. József német telepesekeket hozatott be Magyarország déli és részben az északi területeire, valamint a Duna folyása mentére (BODOR 12.). Ezenkívül valószínűleg lengyel ősoktól származó szlovák pásztorok keltek át az Északi-Kárpátokon, és a Felvidék hegyes tájain állattenyésztéssel foglalkoztak. Már az Árpád-korban betelepültek a Trianon előtti Nagy-Magyarország peremvidékére szászok is a IX. és X. századi német-római császárok politikája következtében annak érdekében, hogy megfékezzék magyarok újabb kalandozásait (SEEWANN). Az első világháborút követően az akkori, nem államalkotó nemzeti kisebbségek közül a szlovénok, a horvátok, a szerbek, a románok, a szlovákok és az ausztriai németek a trianoni békeszerződéssel államalkotó nemzetekké váltak, miközben a velük vagy a szomszédságukban élő, korábban államalkotó magyarok kisebbségbe kerültek. A második világháborút követően tovább bonyolódott a helyzet, mivel az első világháborúban Csehszlovákiához került, tisztán magyarok és ruszinok által lakott Kárpátalja szovjet-ukrán fennhatóság alá került, jelentős ukrán betelepítéssel. Ugyancsak a második világháborút követő békeszerződés következtében, szovjet nyomásra Lengyelország elvesztette keleti területeit, ideértve Galíciát is, ezek mind szovjet uralom alá kerültek az ottmaradt lengyel lakossággal, amely a szovjet uralom alatt meglehetősen elnyomásban részesült, ez az elnyomás az ukrán szélsőjobb nacionalizmus következtében most is fennáll (GLATZ). 1939-40-ben a trianoni békeszerződéssel elcsatolt, túlnyomóan magyarlakta területek nagy része átmenetileg visszakerült Magyarországhoz (GLATZ). Magyarország a nemzeti szocialista Németország utolsó csatlósaként azonban elvesztette a háborút, ezek az átmeneti terület-visszaszerzések pedig éppen Német-

ország és Olaszország közreműködésével valósultak meg. A titói partizán rajtaütésekkel összefüggő, Újvidéken és környékén végzett eltulzott katonai megtorlás (CSERES, MARKÓ) miatt az átmenetileg Magyarországhoz visszakерült területek magyar lakosságát kollektív bűnösöknek nyilvánították. Ennek folyományaként mindazokat, akik nem tagadták meg, vagy nem is tudták megtagadni magyarságukat, a szerb partizán és katonai alakulatok összegyűjtötték és kivégezték (GLATZ 672; MATUSKA 206–207, 185–190), Csehszlovákiában vagyoneľkobzás mellett a Szudétavidékre deportálták, vagy kitoloncolták Magyarországra (GLATZ 682, 687), Kárpátalján pedig genocídiummal felérő tömegmészárlásokat követtek el az ott lakó magyarokkal szemben. Ezenkívül Kárpátalján a magyarok egy jelentős részét a győztes szovjetek oroszországi munkatáborokba hurcolták (BALLA 12, 17–19; HERNÁDI 96–99, 123–124).

A trianoni békeszerződés alapján Romániához, Csehszlovákiához, valamint a Szovjetunióhoz került magyar kisebbséggel szemben az 1990-es rendszerváltásig formálisan el volt ismervé az államalkotó többségi nemzettel fennálló egyenjogúság, ez azonban a gyakorlatban nem érvényesült. Kivétel volt ez alól bizonyos mértékig a titói Jugoszlávia, ahol a magyarság helyzete a vérengzések lezajlását követően, Tito államelnöksége alatt kedvezőbbé vált. Ez fennállt addig, míg Milosević nem ragadta magához a szövetségi elnöki hatalmat. Milosevićyal ugyanis színre lépett a szerb ultranacionalizmus, amely kirobbantotta a balkáni háborút (GLATZ 1362, 1419; BRÁDY 122–137). Romániában a helyzet annyiban volt fordított, hogy ott a Maniu-gárdának az 1944 végi, magyarokkal szembeni támadó fellépését a szovjet hadsereg csírájában elfojtotta, és a zömében magyarországi gyökerrő román kommunistákat Gheorghe Gheorghiu-Dej vezetésével hatalomhoz tudta segíteni. Ennek volt köszönhető, hogy szovjet segítséggel megalakulhatott két magyarok lakta megyéből a Magyar Autonóm Terület és a kolozsvári magyar Bolyai Egyetem, valamint Marosvásárhelyen a Magyar Orvostudományi Egyetem. Mindezt viszont a Gheorghiu-Dej rezsímjét az ortodox egyház támogatásával felváltó ultranacionalista Ceauşescu-rezsím a magyar önkormányzatisággal együtt felszámolta. Az 1965. évi alkotmánnyal a kisebbségi nyelvhasználat a közigazgatásban is korlátozottá vált, a következő évben tartott népszámláláson pedig különböző manipulációkkal igyekezett az új rezsím az erdélyi magyar lakosság létszámát kisebbnek feltüntetni. Rövid ideig tartó átmeneti enyhüľések a román nemzeti kisebbségek javára ugyan bekövetkeztek, azonban rendre visszatért a kemény nacionalista vonalvezetés (GLATZ 999, 1053, 1065–1066). A szovjet érdekszférába tartozó államokban azonban, szovjet nyomásra, az az elv érvényesült, hogy minden állam maga határozza meg a nemzeti kisebbségekkel való bánásmódot, és

ez belügy. Csupán a kulturális és oktatási, valamint a nyelvhasználati jogokat kellett a kisebbségek részére biztosítani, azonban ezt is kirakatként állították a nyugat-európai *welfaresociety* államok felé. Vagyis a *de iure* formálisan elismert nemzeti kisebbségi jogok *de facto*, vagyis informálisan nem érvényesültek (GLATZ 1051; BALLA 12, 17–19; HERNÁDI 96–99, 123–124).

Az 1990-es rendszerváltást követően Csehszlovákia két államra szakadt (GLATZ). Az Antall József által vezetett első magyar polgári kormány, valószínűleg a volt antantállamok nyomására, nem tett semmit a Csehszlovákiával kötött két békeszerződés újratárgyalása érdekében, azon az alapon, hogy Magyarország, mint az első és a második békeszerződést megkötő állam megszűnt, illetve átalakult. Korábban, a rendszerváltást megelőző átmeneti Grósz- és Németh-kormány sem igényelte a bős–nagyvarosi gátépítéssel összefüggésben a Csehszlovák államtól a Duna főfolyásnak a szlovák területre történt elterelésekor, hogy az ezáltal a korábbi főágból mellékággá lett, és a korábbi mellékágból főággá lett ágak közötti területet adják vissza Magyarországnak, mivel a két békeszerződés a két állam közötti határt a Duna főfolyású ágának mentén határozta meg. A rendszerváltást követően kötötte meg az alapszerződést az Antall-kormány Ukrajnával. Jóllehet az ukránok akkor gazdaságpolitikailag olyan kritikus helyzetben voltak, hogy még Kárpátalja átengedésére is hajlandók lettek volna. Ukrajna minden további nélkül elismerte volna akkor alapszerződésbe foglalva a kárpátaljai magyar kisebbség kollektív jogait, és a magyar lakosság területi autonómiáját, a ruszinokéval együtt, és a lengyelek is hasonló autonómiát kaphattak volna. Valahogyan ez is elmaradt, „láthatatlan külső nyomásra”. Csehszlovákiával és Romániával az alapszerződést az MSZP-SZDSZ koalíciós Horn-kormány kötötte meg. Jóllehet az ellenzékbe került magyar polgári pártok követelték a Horn-kormánytól, hogy az alapszerződésbe foglalják bele a magyar lakosságot megillető kollektív nemzeti kisebbségi jogokat, az EBESZ ajánlásnak megfelelően, ez itt sem történt meg. Sőt a Romániával ugyancsak a Horn-kormány által megkötött alapszerződést megelőzően a polgári ellenzék és maga Tőkés László is kérte a Horn-kormányt, hogy a pár hét múlva történő romániai választásokat követően az új jobboldali kormánnyal kösse meg az alapszerződést, mert az az erélyi magyar kisebbség számára előnyösebb lesz, és kiköthetők a nemzeti kisebbségeket megillető kollektív jogok is. Ennek ellenére a Horn-kormány nem várta meg a választásokkal beállt kormányváltást, hanem még a korábbi kormánnyal, a szlovákhhoz hasonló tartalommal kötötte meg az alapszerződést.

A legutóbbi ukrainai események kapcsán bizonyosságot nyert, hogy a láthatatlan erő, amely ezekbe a folyamatokba beleavatkozott, mégpedig

mindig a kisebbségek kárára, az Amerikai Egyesült Államoktól (USA) indul ki. Ukrajnában oroszbarát kormány alakult Janukovics vezetésével, aki az ukrán nacionalizmussal szemben az Ukrajnában élő valamennyi nemzeti kisebbség nyelvét az ukrán mellett hivatalos nyelvvé tette abban a körzetben, illetve azon a területen, ahol e nemzeti kisebbségek élnek. Így vált hivatalos nyelvvé az orosz, a lengyel, a magyar és a román nyelv is (CSERNICKÓ 12–16, 21.). Mivel stratégiaileg a Janukovics-kormány az USA és a NATO érdekeit sértette, valószínűleg a Soros György által irányított civil szervezetek támogatásával a kijevi Majdanra megszervezett tüntetéssorozattal és fegyveres akciókkal megbuktatták. Helyére ultranacionalista kormány került, amely e haladó nyelvtörvény-módosítást azonnal hatályon kívül helyezte és meghozta azt a jogszabályt, amely szerint az általános iskolától kezdve egészen a főiskolai/egyetemi képzéssel bezárólag az oktatás nyelve kizárólag az ukrán lehet.

Mindebből látható, hogy a globális nagyhatalom érdeke a nemzetállamok megszüntetése, a nagy állami alakulatok létrehozása, a pénzügyi és az árutőke, valamint a vállalkozások szabad áramlásának létrejötte, ahol elsősorban az amerikai tőke a szolgáltató és a befektető, és ezeknek az érdekeit kell elsődlegesen szem előtt tartani. Ezt a szabad áramlást pedig fékezik az eltérő nyelveket beszélő nemzetállamok, és tovább fékezik az egyes államokon belüli, ugyancsak eltérő nyelveket beszélő nemzeti kisebbségek. A neoliberais globalizáció célja eme gátak felszámolása. Ezt a tételünket kívánjuk az alábbi elemzésünkkel bizonyítani.

2. A FOGALMAK TISZTÁZÁSA

Előljáróban meg kívánom jegyezni, hogy Korhecz Tamás a nemzetiségi autonómia fogalmáról, és annak nemzetközi alapjairól írt tanulmányában ezt *in medias res* a nemzetiségi, illetve a nemzeti kisebbségi autonómia szempontjából határozza meg, és az autonómia-formákat is a nemzeti kisebbségi autonómia-formák szempontjából tagolja (KORHECZ 37–46). Tekintve, hogy mindaz, amit e tekintetben kifejt, teljesen helytálló és tudományosan, valamint szakirodalmilag is megalapozott, mindezekkel nem foglalkozom, hanem az autonómia fogalmát messzebből indulva próbálom megközelíteni. Vagyis az autonómiának és az önkormányzatiságnak – a megítélésem szerint – szinonim általános fogalmából és tartalmától indulok ki, közelítve a nemzetiségi autonómiához, amelynek mélyreható elemzését Korhecz és mások már elvégezték, ezért én inkább a nemzetiségi autonómia és önkormányzat tényleges megvalósulásának a gyakorlati problémáit kívánom bemutatni, és a problémák megoldásának módjára kívánok megoldást keresni.

Az autonómia és az önkormányzatiság lényegében szinonim fogalmak, amelyek tartalmi jelentése egy nagyobb társadalmi, egyesületi vagy területi szervezeten belül egy kisebb, formálisan szervezett vagy esetleg ilyen módon nem szervezett egységgel, népcsoporttal áll összefüggésben. Másként szólva az autonómia, illetve az önkormányzatiság annyit jelent, hogy egy államilag vagy másként szervezett társadalmon belül egy kisebb egység, egy adott közigazgatási területen vagy gazdasági körzetben élő csoport, vagy egy adott társadalmi szervezethez/társasághoz, vagy pedig egy azonos kultúrához és nyelvhez tartozó közösség önállóan szervezheti meg bizonyos keretek között a saját életét. Ezzel függ össze, hogy a nagyobb társadalmi kollektíván belül, amelyhez a kisebb egység tartozik, bizonyos keretek között önállóan szervezheti meg és kormányozhatja magát.

Az autonómia, illetve az önkormányzatiság ontológiai létezése, fennállása két feltételtől függ. Az egyik, hogy egy állami, gazdasági vagy egyesületi szervezeten belül a kisebb szervezeti egység vagy kollektíva rendelkezik-e öngazgatási, önrendelkezési jogosultsággal vagy sem. Ha igen, akkor a nagyobb szervezeti egységhez viszonyítva a kisebb szervezet egy korlátozott belső és külső szuverenitással rendelkezik. Ebben az esetben fennáll az autonómia, aminek másik feltétele, hogy legyen az átfogó, nagyobb társadalmi szervezeten belül egy elkülönülő vagy elkülöníthető kisebb szervezeti egység, amelyet a nagyobb társadalmi szervezeti egység meghatározott keretek között érvényesülő önkormányzati és öngazgatási jogosítványokkal ruház fel. E két komponens együttes fennállása esetén beszélhetünk csak autonómiáról, illetőleg önkormányzat és öngazgatás fennállásáról, amely magánjogi és közjog egyaránt lehet. Ebben a felállásban az öngazgatás, vagyis az önkormányzat horizontálisan és vertikálisan egyaránt magánjogi, közjogi, valamint gazdasági és gazdaságtól távol eső, ezen kívül etnikai és etnikumtól független, továbbá területi és egyesületi/társasági jellegű lehet.

Magánjogi önkormányzatiságot jelent az olyan egyesületi vagy gazdasági társasági önkormányzat, ahol az egyesület területi szervei, valamint a konszernnek tagvállalatai felülről származtatott jogalanyisággal és bizonyos fokú önállósággal rendelkeznek (LISKA; SIKLAKY; PRUGBERGER).

Átmenetet képeznek a magánjogból a közjog felé tartva a szövetkezeti önkormányzat, a Magyar Tudományos Akadémia, a szakmai kamarák és a politikai pártok. Ezek egy része közjogi elemekkel elegyített „magántestület”, míg a másik része egyértelműen köztestület. „Vegyes magán-köztestületi jellegű” önkormányzati szervezet a szövetkezet és annak szövetségi rendszere, amelynek teoretikusai e forma kettős jellegű alakzatát hangsúlyozzák. Ezalatt az értendő, hogy a szövetkezet egyfelől gazdasági, másfelől társadalmi szervezet (IRRIG; LAMBERT; PRUS; ČUKANOVIĆ). Gazda-

sági tevékenysége formálisan a gazdasági és kereskedelmi társaságokéval egyenlő, viszont ezt a tevékenységet a szövetkezeti intézményrendszer a saját tagjai érdekében végzi. Mivel pedig a tagok érdekében végzett ez a tevékenység, a tagok szociális helyzetét kívánja könnyíteni, az állam a maga szociálpolitikáját a szövetkezeti szervezet által átfogott társadalmi réteg irányában a szövetkezeti intézményrendszerén keresztül valósítja meg. Hasonló a helyzet a gazdasági és a szakmai kamarák esetében is. Az állam ugyanis gazdaságpolitikai és gazdasági, szakigazgatási funkcióinak, feladatainak egy jelentős részét átruhazza a kamarákra, amelyek elődei a céhek voltak, és amelyek szintén önkormányzattal irányították tagjaik tevékenységét. Hasonlóként jellemezhető a kötelező társadalombiztosítás intézményrendszere, amely formailag a polgári jogi biztosítási szerződésekhez hasonló ügyleteket köt. Azzal viszont, hogy az állam a kötelező társadalombiztosítás működési és szolgáltatási költségeit a saját költségvetésébe beépíti, és a hiány kiegészítését szavatolja, a kötelezően előírt társadalombiztosítás is köztestületnek minősül (SCHULIN 28; DOLE–KIEFEL 323–333, FAZEKAS 79–91).

Ezért van az, hogy mind a szövetkezeti, mind a kamarai, mind pedig a társadalombiztosítási önkormányzati szervezet testületi szerveiben (igazgatóság, felügyelőtanács) az állami képviselő is helyet foglal. Ez az általános a kontinentális nyugat-európai jogrendszerekben. Ez alól a főszabály alól három, önkormányzati jogkörrel felruházható szervezeti forma képez kivételt. A történelmi egyházak, amelyek önkormányzatában az állam közvetlenül nem képviselteti magát, de fenntartásukhoz és működésükhöz anyagiakban hozzájárul. Ellentételezéseképpen a történelmi egyházak részt vesznek az állami szociálpolitika segítésében. Ez a magyar, a német és az osztrák modell. Több európai országban az egyházak teljesen el vannak választva az államtól. Ott ezek egyesületként, azaz magántestületként működnek. Formálisan, azaz *de iure* Magyarországon is ez a helyzet, *de facto* azonban az egyházaknak közérdekszolgálati jellegük is van. Ugyanakkor van, ahol az egyház egyértelműen közjogi szervezet. Ez vonatkozik az anglikán egyházra, ahol az angol király(-nő) az egyház feje, hasonlóképpen köztestületi jelleggel működnek a vallási intézmények Izraelben (a zsidó hitközségek) és még inkább a legtöbb arab államban, ahol az állam és a vallási intézmények teljes összefonódása áll fenn (MÁRKUS 244, 318, 625). Az egyházak és az állam szétválasztása jelenik meg a francia alkotmányban, az állam és az egyház teljes összefonódása az iszlám államokban. Eklatáns példája ennek Irán. Angliában és a skandináv országokban csak az államfői szinten van „fél összefonódás”, mivel a királyi korona viselőjétől elvárják, hogy anglikán, ill. evangélikus legyen.

Ugyanígy lehet értékelni az egyes országok tudományos akadémiáit is. Franciaországban a tudományos akadémia magánjogi társaság, azaz egye-

sület, Németországban viszont ilyen intézmény nem ismeretes, míg Magyarországon, Szerbiában és Ausztriában köztisztviselési formában, saját önkormányzattal felruházva úgy működik, hogy szervezeti rendszerében az állam nem képviseli magát.

Áttérve ezek után az egyértelműen állami önkormányzati rendszerre, annak tagozódása háromirányú. Az állami önkormányzat ugyanis lehet területi és testületi, valamint nemzetiségcsoport-jellegű.

Igazán állami, azaz etatista jellegű a területi autonóm-, illetve önkormányzati rendszer, valamint a népcsoportokat az egyes államokban megillető, általában területileg szervezett önkormányzat, amely az általános etatista területi önkormányzati autonómiaszerkezethez tagolódik be. Ugyanakkor az is előfordul, hogy egy adott állam területi egységei önkormányzati jogosultságok nélkül centrális közigazgatási beosztást jelentenek csupán. Ez akkor áll fenn, ha az állam felépítése központosított. Azonban ilyen államszerkezeti rendszer mellett is, ha a többségi népesség mellett kisebbség is létezik, azok részére az ilyen államban is előfordul, hogy területi autonómiát biztosít, saját oktatási, kulturális és nyelvhasználati jogosultság biztosítása mellett. Ilyen autonómia áll fenn az olaszországi Dél-Tirol, a spanyolországi Katalónia és Baszkföld esetében. Dániában hasonló területi autonómiával rendelkeznek az ország déli részén élő németek, és a dán mellett az egész országban a német is hivatalos nyelv. Norvégia és Svédország, valamint Svédország és Finnország viszonylatában ugyancsak kölcsönösen a szomszéd országok között mindkét ország egész területére kiterjedően hivatalos nyelv a norvég és a svéd, illetőleg a svéd és a finn (MÁRKUS 244, 318, 625).

Nyelvi különbségek nélküli, tisztán területi autonómiaszerkezet alapján épül fel szövetségi államként az USA, és hozzá hasonlóan Európában Németország, Ausztria és Svájc. Svájc azonban abban különbözik az előzőektől, hogy ott a kantonok nyelvi-népességi szempontok szerint is eltérnek egymástól. Ahogy az USA-ban az angol, Németország és Ausztria valamennyi tartományában a hivatalos nyelv egységesen a német. A német Grundgesetz értelmében azonban a területén élő kisebbségek egyesületi tanügyi és kulturális autonómiát szabadon létrehozhatnak. Erre szinte valamennyi nyugat-európai országban lehetőség nyílik. A területükön élő nemzetiségi népcsoportok anyanyelvüket a hivatali eljárások során is szabadon használhatják. Valamennyi tartomány (Bundesland) korlátozott szuverenitással, saját parlamenttel és kormánnyal rendelkezik. A Drezda székhelyű Szászországban azonban Bautzen székhellyel a szorb népcsoportnak önálló területi autonómiája van, saját iskolafenntartási, nyelvhasználati és kulturális jogokkal felruházva (ALFRED). A szorb autonómia jogállása Szászor-

szágban a tartományi korlátozott állami szuverenitást nem éri el, azonban a magasabb rendű önállósággal rendelkezik.

Svájc kantonokból áll, ugyancsak korlátozott szuverenitással. Így Németországhoz és Ausztriához hasonlóan szintén szövetségi állam. Az egyenjogú kantonok egy része azonban német, a másik része francia, míg néhány kanton olasz és rétoromán lakosságú, nyelvű. Svájc egész területén azonban valamennyi itt felsorolt kanton nyelve hivatalos nyelv. Hasonlóan párhuzamosan fut a nemzetiségi és a területi autonómia Belgiumban. Belgium három nemzetiségi területi autonómiából áll. Az egyik a francia nyelvű vallon terület, a másik a holland nyelvet beszélő flamand terület, míg a harmadik a Sankt Vith városát körülvevő németajkú terület. Mind a három nemzetiségi területen az ott élő nemzetiség nyelve az uralkodó, de egész Belgium területén mindhárom egyformán hivatalos nyelv. A három nemzetiségből álló Belgiumon belüli nemzeti villongásokat ez az autonómiarendszer vezeti sikeresen le. Mégis a közös összetartó erőt a természettel, azaz az alacsony tengerszinti fekvésből adódó vízzel való küzdelem, és a szomszédos nagyobb országok hatalomkiterjesztésétől való félelem tartja össze (GLATZ 1971).

Az itt felsorolt államokban a szövetségi autonóm tartományi modell kialakulásának történelmi gyökerei vannak. Németország igen sok államként egzisztáló választófejedelemségből álló államszövetség volt, egészen a Bismark által létrehozott Német Birodalmi Császárság megalakulásáig. A császári Német Birodalom, sőt a Weimari Köztársaság is megtartotta korlátozott szuverenitással a tartományokból álló szövetségi állami jelleget, amelyek a Német-Római Császárság idején, valamint azt követően is a vilmosi Német Császárság megalakulásáig szinte teljes állami szuverenitással rendelkeztek. Svájc esetében is az ott élő különböző nemzeti népcsoportok szövetségét - miként erről már szó esett - a szomszéd nagy népekhez fennálló hozzátartozás ellenére azok uralmának kiterjesztésétől való félelem és a hegyi területeken történő nehéz megélhetésből adódó közös összefogás hozta össze.

Nyugat-Európa többi államában a közös nyelv megkönnyítette a centralizációt. Igaz, ebbe bizonyos hódítások is belejátszottak, ami elsődlegesen Olaszországra és Angliára, némiképpen pedig Spanyolországra volt jellemző, a gyarmatszerzést nem számítva ide. Ezek a nemzetállamok a klasszikus kapitalizmus korszakára úgy alakították ki belső szuverenitásukat, hogy abból nem adtak át semmit a tartományoknak és a körzeteknek. Franciaország, Spanyolország, Portugália, Olaszország és az Egyesült Királyság centrális unikális állam volt, ahol a tartományok csak közigazgatási egységek voltak. Az 1980-as évektől kezdve azonban a tartományok ezekben az országokban

is egyre nagyobb önállóságot kaptak, és állítható, hogy ma már a központi hatalom egyre nagyobb önállósággal és autonómiával ruházta fel őket. Hasonlóval, mint amilyenell a már említett baszkok és a katalánok rendelkeznek. Katalónia behatárolt szuverenitása Kanada francia nyelvű Québec tartományáéval ér fel. Ilyen jellegű autonómiarendszer alakult ki Nagy-Britanniában is. Míg korábban Skócia, Wales és Észak-Írország a szigetországoknak, vagyis Angliának csupán közigazgatási egysége volt, ma éppen úgy, mint Angliának is a Londonban székelő angol parlamentről leválva, mindhárom területnek önálló parlamentje és önkormányzata van. Példamutató az 1960-as években kialakított dél-tiroli német önkormányzat, és az ottani német lakosság kollektív jogai az olasz állam keretei között. Mindez a szociális piacgazdasági rendszeren nyugvó jóléti társadalom és államiság (*welfare society and state*) eredménye, amit az egyre erőszakosabban kiszorítani akaró, neoliberais alapon álló globális uralmi rend igyekszik a centralizáció érdekében leépíteni. Jelenleg azonban, úgy néz ki, hogy sikertelenül.

Összegezve az eddigieket az szűrhető le, hogy az autonómia a főhatalmi szuverenitásból vagy a magánjogi önállóságból leszármaztatott korlátozott szuverenitást jelent egy adott szervezeti egység, népcsoport vagy területi egység számára. A magánjogi autonómiában inkább a szervezeti önállóság a domináló tényező, míg a közjogi autonómiánál a területi szempont az uralkodó, bár nem jelentéktelen az egyesületi jellegű köztisztületi szervezésű autonómia sem.

A területi autonómia összekapcsolódhat népcsoporti, másként mondva nemzeti-kisebbségi autonómiával. Ez egyes államokban a történelem sajátos alakulása következtében szükségszerű jelenség. Emellett több centralizált felépítésű (*unikális*) nyugat-európai államban a nemzeti kisebbségek területi autonómiát élveznek, és ez együtt jár valamennyi kollektív jog megadásával. Mindenütt, ahol egy népcsoport autonómiát élvez, a vele járó öngazgatás magával vonja, hogy az adott faj- vagy népcsoport tagját nemcsak hátrány nem érheti az odatartozása miatt, hanem az állam többségi népességével egyenlő bánásmód és esélyegyenlőség illeti meg, a csoport pedig szabadon működtetheti saját igazgatási, kulturális és oktatási intézményeit, valamint egyesületi szervezeteit. Emellett a saját önkormányzati területén kívül is szabadon használhatja hivatali eljárásban is a saját nyelvét, ha szükséges, tolmács segítségével is. Az ilyen államokban még akkor is fennáll a kisebbség számára – bár csonkán – az autonómia, ha külön területi önkormányzat és öngazgatás a részére biztosítva nincs. Befelé azonban szokásjogi alapon, illetve a kialakult szokásaik szerint élhetik a saját életüket a többségi nemzet/társadalom életének és az állam működésének zavarása nélkül. Így biztosította a magyar állam a kommunista rezsím létrehozása előtt a vajdán kereszt-

tül vezetett cigány önkormányzatiságot, amit a kommunista hatalomátvétel szétvert, és amit valódi tartalommal indokolt lenne visszaállítani.

Ilyen és ehhez hasonló autonómiát minden kisebbség elvárhat attól az államtól, amelyben él, és annak az államalkotó többségi társadalmától. Ezzel összefüggésben jegyzem meg, az lenne a helyes, ha minden többnemzetiségű állam nemcsak a többségi társadalmat alkotóknak, hanem valamennyi ott élő nemzetiségnek biztosítaná a saját nyelvhasználatot, a kulturális és oktatási autonómiát, még akkor is, ha nem elkülönülve, hanem együtt él a többségi nemzettel. Ebben az esetben valamennyi nemzeti csoport nyelvét az adott állam hivatalos nyelveként kellene kezelni. Ezt kívánna meg az Európai Uniónak az esélyegyenlőségre vonatkozó általános doktrínája. Ez az egyik igen kényes kérdés, amely az Unió közép-kelet-európai tagországaiban, és ott is főként a Kárpát-medencében, illetve annak szomszédságában egzisztáló volt kisantant államokban jelentkezik. A másik probléma viszont az Uniónak még a nyugati részén is megjelenik: az ott élő egyes nemzetiségi és/vagy faji kisebbségek bár autonómiát élveznek, azzal azonban visszaélnek, zavarják az állam többségi társadalmát, és magát az államot is. E problémák egyike a baszkok elszakadási törekvése, a sorozatos robbantási merényletei a Baszk-földön, ami Spanyolországot és részben Franciaországot érinti, továbbá az Egyesült Királyság írek lakta részében az IRA hasonló tevékenysége, ami időnként elcsitul, máskor azonban belobban. E problémák másika – amely elsősorban ismét a közép-kelet-európai országokat érinti – a cigánykérdés, amely abból fakad, hogy sem a többségi társadalom, sem az állam nem akarta őket befogadni és integrálni, hanem inkább szegregálta őket. Ugyanakkor azonban nagy részük nem akart integrálódni abba a társadalomba, amelyben élnek. Ebbe belejátszanak életmódbeli, az iskolázottsági, képzettségi, valamint morál-szokásbeli különbségek is. Mindezekben azonban a cigányképzés komolyan vételével és állami megszervezésével lehetne segíteni, így éppen úgy integrálható lenne autonómiával egybekötve is a cigányság, miként hasonló módon az USA is sikerrel integrálni tudta az ott élő négereket.

3. A GLOBALIZÁCIÓ HATÁSA AZ AUTONÓMIÁRA ÉS AZ ÁLLAMOK ÖNKORMÁNYZATI JELLEGŰ FELÉPÍTÉSÉRE

A globalizáció – miként e szóból is kitűnik – mint társadalomfilozófia a társadalom valamennyi szegmensét, intézményrendszerét és működési területét centralizálni és egységesíteni szeretné. Ez vonatkozik a gazdaságra, az állami szerveződésre, a nemzetiségi és nyelvi különbségekre, a kultúrára, a képzésre és a közösségi élet valamennyi területére. A kiindulási alap, hogy az államnak nem kell sem gazdaságirányító, sem szociális jellegű politikát

folytatnia, a piac mindent elintéz. Hogy a piac jól működhessen, világméretben meg kell nyitni a szabadkereskedelmet, így a gazdaságilag erősebb, a rátermettebb a gazdasági versenyben szabadon kizoríthatja a piacról a gyengébbet, annak termékeit és áruit. Ennek hatására alakulnak ki az egész világot behálózó termelési, gyártási, kereskedelmi és szolgáltató, inter- és szupranacionális vállalati láncolatok. A cél, hogy egységes eszközökkel történjék a világ minden táján a hírközlés, így a média is egységes legyen. Egységes munkaerőpiac alakuljon ki annak érdekében, hogy oda lehessen vinni a termelést, a gyártást és onnan lehessen hozni a munkaerőt, ahol az a legolcsóbb. A gazdaságban a cél a szubordináltság elve alapján szervezett, központi irányítású, szupranacionális gyártói és kereskedelmi, szolgáltató-láncolat-szerűen működő megavállalatok (gazdasági társaságok) kiépítése, amelyek egyelőre az egyes szabadkereskedelmi piacok összekapcsolásával, majd ezek felszámolásával az egész világot egyentermékekkel hálózzák be. Ez jelenik meg az autóiparban, a számítógépes és az elektronikai iparban, a hírközlésben, az élelmiszer-előállító iparban és az élelmiszer-kereskedelemben, valamint a vendéglátóiparban. Mindez azzal jár, hogy a gazdaságban a már tárgyalt szerződéses integrációt szervezeti integráció és koncentráció váltja fel, a szatellitvállalatoknak a holdingba, a holdingoknak pedig nagyobb holdingokba, azoknak pedig *world superholdingba* való beolvasztása révén (KORTEN 83–95, 181–194).

Annak érdekében, hogy ez a koncentráció minél könnyebben végbemegehessen, és a világkereskedelmet minél zökkenőmentesebben lehessen lebonyolítani, illetve minél könnyebb legyen a munkaerő szabad vándorlása, fel kell számolni a közösségeket, hogy a stabil lakhelyek helyett mozgólakhelyek alakuljanak ki. Ennek érdekében meg kell szabadítani a népességet a röghöz kötöttségtől, stabil lakhelyeiktől, legyen mindenki mozgásban egy világsszervezeti tengely körül, aminek feltétele, hogy lehetőleg mindenki egységesen egy közös nyelvet beszéljen, és ez a mai helyzet szerint az angol legyen. Emellett a nagyobb nemzeti közösségek és a nagyobb számú népességek által beszélt nyelveken (német, francia és a latin nyelvek, valamint az orosz és a lengyel) felül a kisebb számban beszélt nyelvek (ilyen a magyar és a volt kisantant államok szláv nyelvei, valamint a román) fokozatosan számolódjanak fel. Ehhez az egységes gazdasághoz a vámok világméretű eltörlése, egységes és ugyancsak egy központból, szubordináltan szervezett, irányított bankrendszer és pénzrendszer szükséges. Ere szolgál az USA-ban a nemzeti bank szerepét betöltő FED, Európában az Európai Központi Bank, világviszonylatban pedig az IMF és a Világbank; a pénzrendszernél pedig az euróövezet kialakítása, további kiterjesztési terve, amelyhez hasonlóan a dollárt kiváltó *ameróról* is beszélnek már (POKOL 172–176, DRÁBIK 16–30, 52–62, 119–127).

Ebben az összefüggésben az államszervezet csupán egy szubordinált és felülről, lépcsőzetesen kialakítandó formális államszövetségi, szövetségi állami rendszerből irányított területi közigazgatási hálózattá degradálódna, amelynek feladata elsősorban a multinacionális gazdasági rend haszonélvező érdekeinek megfelelő köznyugalom fenntartása, és a nem dolgozó nagy többség valamilyen foglalkoztatásának és ellátásának a biztosítása lenne. Ez lényegében a Római Birodalom császársági korszakában kialakult, kenyeret és cirkuszt (*panem et circenses*) adó közellátási politikájához hasonlítana (SCHUMANN 9–23). Az állam ez utóbbi funkciójára csak addig lenne szükség, amíg a gépi-technikai fejlődés folytán feleslegessé vált és váló, élő munkaerőtömeg létezik. Ennek minél előbbi eltüntetése, illetve csökkentése érdekében a globalizáció teoretikusai szükségesnek tartják felszámolni a közjogi jellegű, kötelező társadalombiztosítási rendszert is. A mai köztestületi jellegű kötelező európai társadalombiztosítás a felosztó-kirovó rendszer alapján áll, amiből az következik, hogy a jelenlegi aktív (dolgozó, illetve jövedelemmel rendelkező) társadalmi réteg tartja el a passzív (öregség, betegség vagy munkanélküliség miatt jövedelemmel nem rendelkező) társadalmi réteget. Ezért a globalizátorok szerint egy olyan biztosítási rendszert szükséges magánvállalkozási alapon bevezetni, amely tőkefedezet és öngondoskodás alapján, fakultatív jelleggel működik. Az USA egészségbiztosítási rendszere egyértelműen ilyen. Egy ilyen, vállalkozási alapon működő társadalombiztosítási rendszer mellett teljesen megszűnne annak közjogi arculata és az önkormányzatiság kiépítésének lehetősége. Ez egyértelműen bebizonyosodott a holland egészségbiztosítás esetében, amelyet magánvállalkozásivá átalakított át a korábban hatalmon volt neoliberális kormány (PRUGBERGER 413–417).

A globalizációnak ez a neoliberális, a társadalomnak csak pénzügyi-gazdasági funkcióját centralizáltan és megaszervezésben előtérbe állítani akaró irányzata a maga diktatórikus következetességével és az állam kiüresítésével összhangban állva kívánja felszámolni a területi és a helyi/települési önkormányzatokat. A falut, annak családi gazdaságvitelt hagyományosan folytató lakóközösségét a termékvéltárlási áraknak a termelési (előállítási) költségek alá vitelével és a gazdavédő szövetkezeti mozgalom ellehetetlenítésével a gazdaságuk felszámolására és a földjeik eladására kényszerítik. Helyükön tömegáru-termelést végző óriásfarmok alakulnak meg, élelmiszer-feldolgozó üzemekkel, míg a falu lakossága kénytelen a városok peremére vándorolni. Így alakultak ki a dél-amerikai külvárosok bádogváros-nyomortelepei, a *favelák* (EÖRSI 627–629). Ilyen folyamat a közép-kelet-európai államokban is a nyugatról beáramló tőke, ezekre az országokra részben az Európai Unió részéről formálisan ajánlott, a valóságban azonban rákényszerített agrárpolitika következtében kezd megjelenni (PRUGBERGER 2008).

Ilyen folyamat – miként már szóesett róla – a Római Birodalomban is lejátszódott. Most ez az USA-tól indul el. Az USA-ban ugyanis az egyes szövetségi államok maguk jogosultak eldönteni, hogy adnak-e a megyéinknek megfelelő kerületeknek, valamint a településeknek öngazgatási, önkormányzati jogosítványokat, vagy teljesen centralizáltan irányítják azokat. Ez utóbbi azokra a keleti oldalon lévő államokra jellemző, amelyekben a pénzügyi és a gazdasági centrumok vannak (KORTEN 83–95, 181–194.). Ez összefügg azzal, hogy az ipar és a pénzvilág intézményrendszerei a közép-európai régióba települtek.

Ugyanakkor azért, hogy a gazdaságnak és a gazdaságpolitikának ezt a totális világ-centralizálását a transzatlanti, vagyis az Amerikai Egyesült Államokból a Federal Bankot, a Nemzetközi Valutaalapot és a Világbankot láthatatlan módon irányító magas szintű pénzügyi és gazdasági elit megvalósíthassa, első szakaszként az európai gazdaságpolitikát akarja a maga befolyása alá hajtani. Ehhez az európai államoknak nemzetiségi alapon törént megszerveződését látja szükségesnek megszüntetni, és az USA-hoz hasonló, az egész Európát egységesen átfogó államot szándékozik létrehozni, amelyet a formális úton kívül informális módon, centralizálva is irányítani tudja. Ebben viszont nemcsak az egyes nemzeti államok, hanem az államokon belüli nemzeti kisebbségek is akadályozó tényezők. Ezért amelyik politika nem akarja, hogy ez a globális gazdasági és politikai centralizáció bekövetkezzék, hanem hogy a nemzeti államok, azok nyelve és kultúrája fennmaradjon, az egyes nemzeti államokon belül meg kell adja a keretei között kisebbségekben élő népeknek a nemzeti önrendelkezési jogot.

4. A NEMZETI KISEBBSÉGEK ÖNRENDELKEZÉSI JOGA ÉS AUTONÓMIÁJA MINT A MIGRÁCIÓVAL ÖSSZEFÜGGŐ GLOBÁLIS GAZDASÁGPOLITIKA KIBONTAKOZÁSÁNAK AKADÁLYA

Ami a nemzeti kisebbségeket és azok önkormányzati autonómián nyugvó kollektív jogait illeti, azok háttérbe szorítására, sőt felszámolására irányuló ki nem mondott, de érezhető törekvés összhangban áll a globalizációnak itt bemutatott, lokalizációt háttérbe szorítani, sőt kiiktatni igyekvő filozófiájával. Az USA-ban népszavazás útján az angol lett a hivatalos nyelv, igaz kis többséggel került mögé a német. Ennek ellenére a hivatalos eljárásokban nem használatos. Ma viszont egyre többen beszélnek a spanyol nyelvet, és egyre nagyobb a spanyol ajkú közösség az USA déli államaiban. Ennek ellenére mégsem ismerik el ezekben az államokban hivatalos nyelvnek az angol mellé a spanyolt. Az USA-ban nincsenek államilag elismert kollek-

tív jogai más nyelvet beszélő kisebbségeknek, csak a minden állampolgárt egységesen megillető individuális jogokat szavatolja az állam. Ennélfogva a magánszférában, valamint a saját etnikai közösségében mindenki szabadon használhatja az anyanyelvét, viszont a hivatalos ügyek intézésénél nem tud mit kezdeni vele. Ezért, aki az amerikai társadalomban sikeres akar lenni, rákényszerül arra, hogy kilépjen saját zárt etnikai közösségéből, és angol nyelven külső kapcsolatokat is kialakítson. Ennek következtében minden állami nyomásgyakorlás nélkül asszimilálódnak és számolódnak fel a kis és közepes nemzeti kisebbségek, kolóniák. Ez mutatkozik meg az amerikai magyar közösség esetében is.

A nemzeti közösségek felszámolódási folyamata az USA-ban tehát főszabályként állami beavatkozás nélkül, spontán módon zajlik. Kivételt képeznek ez alól a déli államok, amelyeknél a Dél- és Közép-Amerikából érkező spanyol és portugál nyelvű bevándorlók nagy számarányának hatására a spanyol és a portugál nyelvet hivatalos nyelvnek kell majd elismerni, és akarva-akaratlanul kénytelen lesz elismerni az USA e latinajkú jövevények kollektív kisebbségi jogait. Az USA hivatalos ideológiája a nemzeti kisebbségekkel szemben ma is az, hogy nem létezönek tartja a nemzeti kisebbségek kollektív jogait, sem azok, sem autonómia iránti jogosultságuk nem szerepel az USA alkotmányában, sem pedig más tételesjogi előírásaiban, és nem ismeri mindezt az esetjog sem. Ez érthető annyiban, hogy az első bevándorlók az írek, az angolok, a hollandok és a németek voltak, akik megszavazták, hogy a közös hivatalos nyelv az angol lesz. Ezek a telepesek, elhagyva európai őshazájukat, nemzeti gyökereiket elfeledve eggyé forrottak az őslakos indiánok kiirtására irányuló küzdelemben, majd a gyarmattartó Angliával szembeni harcban, valamint a rabszolgaként Afrikából behozott négerek feletti uralom fenntartásában. Az Európából egészen mostanáig folyamatosan érkező bevándorlók, még ha egy országból csoportosan vándoroltak is ki és érkeztek meg Amerikába, általában szétszéledtek. Különböző helyekre mentek el dolgozni, és legfeljebb magánjogi egyesületi autonómiát alakítottak és tartottak fenn, amelyek főleg vallási és kulturális közösségként működtek legtöbbször hétvégi istentiszteleten, valamint azt követő kulturális rendezvényeken való találkozásokon. Volt, hogy közösen templomot építettek és papot/lelkészt, valamint tiszteletdíjas nemzeti (kultúr-) házgondnokot tartottak és tartanak el, mindez azonban két-három generációt követően a legtöbb helyen szétesett, fellazult, majd elhalt. Sok helyen ezek a nemzeti kisebbségi közösségek jogi személyiség nélküli informális társaságokként (*societas*) működtek, és egyesek így működnek még ma is. Az USA-ban tehát szervezeti kisebbségi közösségek legfeljebb csak vallási és kulturális vonalon léteznek, amelyeknek gyakori informális jellegük mi-

att jogi relevanciájuk nincs is, csak szociológiai entitásuk. Ha pedig mégis bejegyzett egyesületként működnek, autonómiájuk sohasem közjogi, hanem csak magánjogi. Mindenki olyan nyelvet használhat, amelyet csak akar. Ha a munkáltatója ismeri a nyelvet, amelyen a munkavállalója beszél, nyugodtan használhatja mind a kettő azt a közös nyelvet, és ha még vannak mások is az adott munkahelyen, akik egy közös nyelvterületről származnak, egymással is minden további nélkül beszélhetnek a munkahelyen is a közös nyelvükön. Hivatalos eljárásban is bárki használhatja nem angol anyanyelvét, ha azon az ügyintéző is kommunikálni tud, de a hivatalos aktát, az iratokat angolul kell megfogalmazni.

A hatalmas amerikai pénzügyi intézeti láncolatok által irányított inter- és szupranacionális, többnyire amerikai székhelyű megavállalatok gazdasági és pénzügyi tevékenysége már a XIX. század utolsó évtizedétől kezdte behálozni az egész glóbuszt. A nemzetközi pénzügyi tranzakciók és a nemzetközi kereskedelem részére optimálisnak látszott egy közös világnyelv kialakítása és használata, hasonlóan ahhoz, miként azt a középkori internacionális politikai és gazdasági kapcsolatokban a latin nyelv megvalósította. Minthogy Európa a XX. század elejére két nagy, egymással ellenérdekű táborra, a latin gyökerű franko- és anglofon nyelveket beszélő antant államokra, valamint a germán gyökerű központi államokra szakadt, ezért a Cambridge-ben Bertrand Russell által megalapított, és az osztrák Wittgenstein, valamint az orosz-lengyel származású Zamenhof által többnyire a latin-olasz-rétoromán szókincsre, struktúrájában pedig a nyelvlogikai szintaxisra alapozva kidolgozásra került közös nyelvként az eszperantó. Az angol és a francia gazdaságpolitikai elit már a XIX. század második felében célul tűzte ki az Osztrák–Magyar Monarchia felszámolását arra hivatkozva, hogy idejétmúlt ez a feudális jellegű duális, császári–királyi államszervezet, amely gátolja a modern gazdaságpolitika világméretű kialakítását. Ezért már ekkor célul tűzték ki e duális államalakulat felszámolását és a Monarchia feldarabolását (PRUGBERGER 110–113).

E francia és angol szándék – amely az USA-nak sem volt antipatikus – Kossuth Lajosnak nyugat-európai és amerikai körútja során a tudomására jutott, és ezért is ellenezte a kiegyezést. Deák Ferenc mindezekről nem tudott. Neki és körének nem voltak hasonló nyugat-európai körútjai, és ezért érthetően a kiegyezés mellett állt ki Kossuthtal ellentétben, ami Magyarországnak közel fél évszázados, rohamos gazdaság-politikai fejlődéséhez vezetett. Ha a kossuthi koncepció győz, a Monarchia akkor is (egy forradalom szításával) feldarabolódott volna, Magyarország elnyerte volna teljes függetlenségét, várhatóan azonban a nyugat-európai és a transzatlanti tőke elárasztotta volna az országot, és a hivatalnokok korrumpálásával

az országnak ugyanúgy a nyugati kapitalizmusra jellemző lerablása, és a magyar piacok megszerzése következett volna be, mint ami az 1990-es rendszerváltást követően megvalósult. E két irányzat mellett lett volna egy közbülső, jobb elképzelés is, amelyet Rudolf trónörökös, majd annak halálát követően Ferenc Ferdinánd kívánt megvalósítani. Számomra is tetszetős álláspontjuk szerint a duális Osztrák–Magyar Monarchiát négy vagy öt ország egyenrangú föderatív monarchiájává lehetett volna kialakítani (osztrák örökös tartományok, Magyarország, Csehország, Horvátország és Szlovénia, Galícia), az egyes országokon belül élő nemzetiségeknek pedig külön belső egyesületi és területi autonómiát kellett volna biztosítani. Így pl. Észak-Magyarországon a szlovákoknak, Dél-Magyarországon és Ausztria déli részén a horvátoknak és a vendeknek (szlovénoknak), Horvátországban pedig a bosnyákoknak. Ebbe azonban az akkori magyar politika, élén Andrássy Gyula külügyminiszterrel, nem ment bele, jöllehet így még a Nagy Háború elvesztése esetén sem tudták volna az Egyesült Közép-európai Monarchia gazdaságpolitikai egységét a nyugati antanthatalmak szétverni, legfeljebb közép-európai egyesült köztársasággá alakult volna át e térség, ami nem is lett volna baj, mert modernizálás következett volna be. Ebben az esetben e térség példát tudott volna mutatni a nyugat-európai államoknak és az USA-nak, hogy miként lehet kulturáltan kezelni a kollektív nemzeti kisebbségi jogokat és autonóm önrendelkezéseket magasabb állami kereteken belül. Ez pedig fontos lett volna a nyugat-európai államokban egészen a XX. század utolsó harmadáig fennálló baszk, katalán és ír forrongás miatt, ami azóta az autonómia megadásával részben lecsitult, Katalónia esetében azonban újból fellángolni látszik, amiatt, hogy külön test Spanyolország határán.

Mivel azonban az események nem így alakultak a Nagy Háború után, amelynek az Osztrák–Magyar Monarchia a Német Birodalommal együtt vesztese lett, ezért a Monarchiának, ezzel együtt a közép-európai gazdasági térségnek az angol–francia–amerikai elképzelésnek megfelelő feldarabolása következett be, úgy, hogy jelentős részben *Nagy-Magyarország* területéből a kisantant államokhoz csatoltak színmagyar lakosságú területeket anélkül, hogy az ott államalkotóvá nem vált magyarság részére kollektív nemzeti kisebbségi jogokat biztosítottak volna. Sőt hagyták, hogy az újonnan államalkotó nemzetekké vált társadalmak az új államaikban jobban elnyomják a magyar kisebbségeket, mint ahogy a magyarok elnyomták korábban őket. Ugyanakkor a több nemzetiségből összeillesztett két kisantant államalakulatban, a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban és Csehszlovákiában a nem államalkotó magyarságon kívül az uralkodó államalkotó szerb nemzet elnyomta a kevésbé uralkodó államalkotó horvátokat és szlovénokat, ma-

cedónokat, miként a szintén uralkodó cseh nemzet a szintén államalkotóvá vált szlovákságot. Látszatra a nyugati nagyhatalmak nem tulajdonítottak jelentőséget e nemzetiségi békétlenségnek, valójában azonban igen, mert ezzel tartósítani tudták Közép-Európa gazdasági feldaraboltságát és azt, hogy gazdaságilag ők uralkodjanak e térség felett. Azzal ugyanis, hogy az első világháborút lezáró békeszerződésben Magyarország északi, keleti és déli, valamint kisebb részben nyugati területeit nem úgy csatolták el a szomszédos, részben újonnan alapított kisantant államokhoz, hogy csak a hozzájuk tartozó, tisztán vagy zömében egy tagban élő nemzetiségek kerüljenek át, hanem az ugyanilyen módon élő magyarok is, a győztes antant államok nem azt érték el, hogy a Közép-Európában élő nemzetiségek, ide értve a területet vesztő magyarok és a területeket szerzett csehek, szlovákok, románok, szerbek, horvátok és szlovének egymással kibéküljenek, hanem éppen az ellenkezőjét: egymást gyűlöljék és egymást irtsák. Ez is volt a győztes nagyhatalmak célja. Rövidtávon már így uralni tudták gazdaságpolitikailag Közép-Európa kis népeit a *divide et impera* elve alapján, távlatilag pedig gondolták, egymást fel fogják falni, pontosabban a magyarságot az asszimiláció útján törpévé zsugorítják, majd felszámolják, utána pedig ugyancsak asszimiláció útján egymás szomszédságába kerülve a Magyarország keleti és déli határterületein élő kis szláv népeknél fog az asszimilációval egy eggyé válás bekövetkezni, amely asszimiláció ki fogja kezdeni a románságot is. Az asszimilációnak pedig legjobb eszköze a egyes házasságkötések rendszere.

Láthatóvá vált azonban, hogy mindez hosszú időt vett eddig, és vesz ezután is igénybe. Ezért ha nem is a második világháborút lezáró békeszerződések után, amikor Közép-Európában visszaállt a háború alatti időben végrehajtott, rövid ideig hatályos területátrendezés, de a Szovjetunió és az általa uralt közép- és kelet-európai blokk szétesését követően az USA demokratapárti gazdaságpolitikai irányvonala egész Európára, így a közép- és kelet-európai posztkommunista országokra is ki akarja terjeszteni gazdaságpolitikai uralmát a TTIP által. Az USA-nak ez a demokrataszárnyú politikai irányvonala nem sokkal az 1990. évi politikai rendszerváltást követően már megkísérelte a szabadkereskedelmi és befektetési társulást *Többoldalú befektetési megállapodásnak*, angolul *Multilateral Agreement on Investmentnek* (rövidítve: MAI) jelölve tető alá hozni, elfogadását azonban az EU tagállamainak többsége, Magyarországgal együtt elutasította. Így az nem lépett életbe (CSATH 79–91), ezért egy évtizedes késéssel az USA demokrata adminisztrációja újból tervbe vette az euro-transzatlanti kereskedelmi és befektetési megállapodás tető alá hozását. Most már azonban nem a tagállamok szavazatainak megszerzésére törekedve, hanem Észak-Afrika és Elő-Ázsia muzulmán vallású államaiban azoknak az elnököknek a meg-

buktatására irányuló forradalmak kirombolásával igyekezett ezt elérni, akik viszont a diktatórikus hatalomgyakorlás mellett munkát, egészségügyi ellátást és köznyugalmat biztosítottak alattvalóik számára. Ezzel a módszerrel a lakosság jelentős részét fel tudta lázítani az USA, az általa e térségbe exportált „demokráciával” olyan tudatosan megtervezett anarchiát alakított ki, amely miatt tömegek indultak útnak Európa felé a jobb megélhetés érdekében. Ilyen módon kívánja az Amerikában az elnökválasztás elbukása ellenére a háttérben még mindig nagy befolyással rendelkező pénzügyi és gazdaságpolitikai legfelső szintű demokrata hatalmi elit elősegíteni annak az Egyesült Európai Uniónak (USE) a létrehozását, amelyben a muszlim tömegbevándorlás szétveri a nemzeti államokat, és amelynek az USA-hoz hasonló prezidenciális államformájából adódó lehetőségével élve, az USE és az USA elnökének aláírásával, a tagállamok megkérdezése nélkül hatályba léphetne a TTIP. Ebben az esetben pedig az USE teljesen ki lenne szolgáltatva az USA-nak, mivel jogvita esetén minden esetben a döntőbíró a szolgáltató kereskedő vagy a gyártó, illetve a befektető, beruházó cég jelölné ki, a szolgáltatók és a befektetők pedig minden esetben az amerikai cégek lennének.

Hogy ez a folyamat minél gyorsabban befejeződjön, ismét előtérbe került az 1924-ben Richard Coudenhove-Kalergi Európa megreformálásáról írt könyve, amelyben leírja, hogy a Nagy Háború azért tört ki, mert Európa nemzeti alapon felépült országai nacionalizmustól űzve egymásnak estek. Annak érdekében, hogy ilyen többet ne forduljon elő, muszlim vallású arabokkal kell felkeverni, és az egyiptomi koptokhoz hasonlóan egységes fajjá alakítani Európa különböző nemzeteit. Erre pedig megoldás az USA-hoz hasonló olyan föderatív állam, ahol a korábbi nemzeti államok az USA tagállamaihoz hasonló területi egységekké válnának. E célkitűzés jegyében született meg az első világháború után a Páneurópai Unió, amely a második világháború alatt Európából kiszorult, és csak a második világháborút követően tért vissza, de annak csak a nyugati felébe. Ennek az irányzatnak az ideológiája a már említett, Bertrand Russell és Wittgenstein által jegyzett nyelvlogikai szintakszis és a matematika-logikai következtetéselmélet filozófiai irányvonala volt, amely irányzat képviselőinek Hitler hatalomra jutása után menekülniük kellett, és így e filozófiai irányzat áttette a székhelyét az USA-ba (PRUGBERGER 110–113). Ez annál inkább érthető volt, hogy ez az irányzat volt hivatva arra, hogy az USA pénzügyi és gazdaságpolitikai térnyerését segítse megvalósítani Európában. Nem véletlen mindezek alapján az sem, hogy Európa államainak és az Európai Közösségnek az USA szövetségi szerveivel való kapcsolattartó, közvetítő nyelve végül nem az eszperantó, hanem az angol lett.

Amíg a glóbusz a második világháborút követően kéthatalmi pólusú volt, az egyik oldalon Rooseveltt halálát követően a szociális tartalmú New Deal-ről a konzervatív liberalizmus politikájára visszatért USA, a másik oldalon az álszocializmusát kifelé jól eladó Szovjetunió állt. Erre való tekintettel az USA tolerálta a Nyugat-Európa országaiban egymást gyakran váltó keresztényszocialista és szociáldemokrata szociális piacgazdaságot. Azonban a szovjet rendszer összeomlását követően egypólusú hatalmi centrummá vált USA a kemény neoliberális nyílt társadalom filozófiájával, és a Soros György irányítása alá helyezett nyílt társadalmi alapítványok hálózatával, valamint az ugyancsak hozzá telepített óriási vagyonnal egyre gyorsabban akarja megvalósítani Európának a migráció útján történő egyesítését és gazdasági neokolonizálását. A nyílt társadalom alapítványai és NGO-i a Soros Györgyhez telepített azon óriási vagyontömeg segítségével működnek, amelynek úgy kerültek formális tulajdonként a rendelkezése alá, hogy az USA bizonyos körei által arra megbízott szervezetek bennfentes információkkal segítették Soros György formális vagyonszerző tőzsdeműveleteit. Az 1990-es rendszerváltást követően e folyamat része volt az Európai Gazdasági Közösségnek Európai Közösséggé, majd Európai Unióvá történő átalakítása, ami azt jelentette, hogy a benne lévő államok gazdasági föderációja egyre erőteljesebben politikai és államszervezeti föderációvá alakult át, egyre több szuverenitási jogosultságot átadva a Közösség, majd pedig az Unió szervezetének. E folyamat másik eszköze az ENSZ lett, amely kezdetben burkoltan, majd egyre nyíltabban hangoztatta, hogy Európának a népességfogyás miatt egyre több migránsra van szüksége, és ezért azt a migrációt, amelyet ha szegény országokból a gazdag országokba irányul, alanyi joggá kell tenni. Az ENSZ New York-i kirendeltségének 2000. szeptember 26-ai keltezésű, *Project Syndicate* című jelentése szerint 2025-ig Európának 559 millió bevándorlóra van szüksége. Ezért évenként 1 millió migránst szükséges Európának befogadnia. Ennek az érdekében az ENSZ és az USA neoliberális demokrata szárnya nem publikus módon kidolgozta, hogy az egyes európai országok lakóinak létszáma mennyi legyen, és ehhez igazította a szülési rátát is. Annak érdekében pedig, hogy ez megvalósulhasson, igyekezett elősegíteni azt, hogy neoliberális kormányok kerüljenek hatalomra az egyes európai országokban. Magyarország lakosságát így hatmillióra tervezték lecsökkenteni, amit az informálisan SZDSZ koalíciós partner vezette balliberális kormányzat egy teljesen liberális magzatelhajtási törvény meghozatalával igyekezett megvalósítani annak érdekében, hogy az ide telepítendő migránsoknak helyük legyen (JOBBÁGYI). Ezt a számot az SZDSZ mint a saját álláspontját több ízben közölte, azt azonban, hogy a forrás honnan származik, soha sem tárta a nyilvánosság elé. Érdeemes még

megemlíteni, hogy Jobbágyi Gábor *A méhmagzat életjoga. Az abortuszlegalizáció konfliktusa* című könyvében más államok abortusztörvényeivel összehasonlítva kimutatja, hogy a magyar abortusztörvény a legliberálisabb Európában. Azzal, hogy a 2016. évi őszi elnökválasztást a demokraták elbukták, és a TTIP-vel szemben álló Donald Trump lett az USA elnöke, a formális hatalmat elvesztett demokraták informális hatalmukat felhasználva igyekeznek meggyorsítani az ENSZ segítségével most már nyíltan a migrációs folyamatot abban a reményben, hogy két év múlva a következő elnökválasztáson ismét megszerzik a formális hatalmat az USA-ban, és akkor már egy migránsokkal telített Európában, az addigra még centralizáltabbá váló EU-bizottság elnökével parafálni tudják a TTIP-t.

Mind a migrációs tervvel, Európa muszlimokkal történő feltöltésével, mind pedig az EU-nak USE-vá történő átalakításával megszűnne Európa eddigi sokszínű nemzetiségi, nyelvi és kulturális arculata. Mindez uniformizálódna a gazdasággal együtt, és az USA határozná meg Európa gazdasági arculatát, élelmiszer-előállítását, uniformizált étkezési és életviteli, kulturális szokásait. Ez nemcsak az Európában nemzeti alapon szerveződött államok, és azok államalkotó nemzeteinek, nyelvének és kultúrájának a végét jelentené, hanem az azon belüli nem államalkotó kisebbségi nemzeteket is. Minél sokszínűbb egy ország és minél több nemzeti kisebbséggel rendelkezik, annál nehezebb ezt a célkitűzést elérni. Nem véletlen, hogy ezért is hagyták, sőt titokban ösztönözték az államalkotó nemzeteket, hogy kisebbségeiket nyomják el. Most már érthető, hogy az 1990-es évek elején lezajlott balkáni háborúban az ultraliberális holland kormány által kiküldött ENSZ-misszió miért nézte tétlenül a srebrenicai tömegmészárlást, ahol horvátok tízezrei estek áldozatul a szerbek által lefolytatott öldöklésnek. Mindezt figyelembe véve: ahhoz, hogy Közép- és Kelet-Európa nemzetiségi alapon felépített államai fennmaradjanak, a kölcsönösség jegyében szükségessé válik, hogy egymás nem államalkotó nemzetiségeinek kulturális és öngazgatási autonómiát, hivatalosnak is elismert szabad anyanyelvhasználatot, a vegyes lakosságú területeken pedig participációs igazgatási jogokat adjanak.

5. ÖSSZEGEZÉSKÉPPEN: EGY KONKRÉT MEGOLDÁSI JAVASLATI RENDSZER

Mindez konkrétan azt jelentené Közép-Európa, illetve a Kárpát-medence és külső környéke viszonylatában, hogy ahol zárt közösségben, vagy ahhoz hasonló túlnyomó többségben a nem államalkotó kisebbségben lévő nemzetiségek élnek, azok részére indokolt területi autonómiát adni. Ez Szlovákia esetében a délszlovák, 20-30 kilométer szélességű, határmenti, magyarok

lakta övezetre, Románia esetében az Erdély belsejében egy tömbben élő székelyekre, és a hasonlóan, kisebb területen, ugyancsak egy tömbben, a Partiumban élő magyarok által lakott területeire vonatkozna. Ugyanez vonatkozna Magyarországon a Duna felső szakaszánál, Pilis községekben, valamint a Békés megyében élő szlovákokra, továbbá az ugyancsak Békés megyében és Csongrád megye délkeleti részén élő románokra. Kárpátalján szintén élnek kisebb-nagyobb területen, zárt tömbben magyarok és rutének. A Kárpátokon túli ukrán területeken viszont néhány község román ajkú, számos településen és összefüggő területen, egy tömbben lengyelek élnek, mivel e területek és települések a második világháborút lezáró békeszerződéssel kerültek Lengyelországtól Ukrajnához. Ugyanakkor sem ukránok, sem oroszok Lengyelországban nagyobb csoportokban nem élnek, miként ukránok sem Magyarországon. Ezenkívül egyes települések lakosságának jelentős része magyar. A volt Jugoszlávia területén, Szerbiában él a legtöbb magyar. Mind a Bácskában, mind a Szerémségben vannak olyan területek, ahol egy tömbben magyarok élnek, vagy egyes községek többségben magyar ajkúak. Ugyanakkor szerbek csak elszórtan élnek Magyarországon. Néhány olyan település van azonban a Duna-Tisza közében, valamint a Tiszántúlon, ezek déli területein, a határ közelében, ahol egyes községek lakóinak egy része szerb. Horvátországban viszont a Baranyai háromszögben még mindig jelentős a magyar lakosság számaránya, a horvát lakosság mellett. Ezzel szemben viszont Magyarországon a nyugati, osztrák–magyar határsáv néhány községében jelentős a horvát és a szlovén (vend) lakosság számaránya, és ugyanilyen arányban laknak magyarok is Horvátországnak és Szlovéniának a Magyarországgal határos térségeiben. Ausztria Magyarországgal szomszédos, Burgenland nevű tartományában – amely szintén Magyarország része volt az első világháborút lezáró trianoni békeszerződés előtt –, egyes városokban és községekben a magyar anyanyelvű lakosság számaránya domináns.

Mindezt figyelembe véve az lenne a helyes, ha a több nemzeti kisebbséggel rendelkező államokban az egyes összefüggő területeken vagy településeken élő kisebbségek megyei, illetve járási, vagy ezeket átszelő területi önkormányzati jogokat kapnának, és hasonlóan jutnának önkormányzati jogosultsághoz azok a települések is, ahol túlnyomó többségben nemzeti kisebbségek laknak. Ez elsősorban Szlovákiát, Romániát és Lengyelországot érinti. Romániában a szinte kizárólagosan csak a székelyek lakta székely területein, Szlovákiában pedig a Magyarországgal határos déli sávjában ugyancsak majdnem kizárólagosan magyarok lakta területeken, és hasonlóan Kárpátalján az egy tömbben élő magyaroknak, ruténoknak, a Délvidéken a Szerémségben és a Bácskában, a hasonlóan zárt közösségekben élő magyar,

a horvát határhoz közeli, egy tömbben lakó horvátoknak, Horvátországban a szerb határhoz közel hasonló módon letelepedett szerbeknek lenne indokolt megadni a területi autonómiát. Ezt az elvet lenne szükséges települési szinten, lokálisan is alkalmazni azokon a településeken és településrészen, ahol ugyancsak egy tömbben nemzeti kisebbségek élnek. Ez nemcsak a Magyarországtól az első világháborút követően elcsatolt területekre és a Magyarországgal szomszédos államokra vonatkozna, hanem Közép- és Kelet-Európa többi országára is a kölcsönösség jegyében, ahol nem államalkotó nemzeti kisebbségek élnek. Ahol pedig ilyen nemzeti kisebbségi autonóm területek körzeti, valamint települési szinten kialakításra kerülnének, az állami felügyeletet egy erre a célra létesítendő központi kormánybiztosi hivatal területi megbízottjai látnák el, minden ilyen szempontból érintett állam esetében. Azokban a közigazgatási körzetekben és településeken pedig, ahol az államalkotó és a nem államalkotó nemzetek lakossága keverten jelenik meg, helyes volna következetesen az irányító testületet az egyes nemzetiségekhez tartozó lakosok számaránya szerint, paritásos alapon megválasztani. A közigazgatási egységek élén álló választott tisztségviselőket, ideértve a megyei, járási, illetve körzeti, vajdasági elnököt és települési polgármestert, úgy lenne indokolt megválasztani, hogy mindegyik ott élő nemzetiség külön szavazná meg a maga polgármesterét. Az így létrejövő elnöki vagy polgármesteri testületben a mandátum tartama alatt mindegyik egymást rotálva, az őt megválasztó nemzetiség számarányának megfelelő ideig töltené be az elnöki, illetve a polgármesteri posztot, a mandátum többi időszakában pedig alelnökként, illetve alpolgármesterként működne a testület mindazon tagjaival együtt, akikre a rotációban még nem, vagy már sor került.

IRODALOMJEGYZÉK

- ALFRED, Katz 2010. *Staatsrecht. Grundkurs im öffentlichen Recht*. C. F. Müller Verlag
- BALLA Gyula 1989. Kárpátalján is vannak változások. In: *Magyarok Kárpátalján*. Tanulmánygyűjtemény. Új Idő Lap- és Könyvkiadó, Beregszász.
- BODOR Antal 1914. *Dél-magyarországi települések története és hatása a magyar közállapotokra*. (k. n.), Budapest.
- BRÁDY Zoltán 2011. *Olyan flashem volt...*, Kapu Kiadó, Budapest.
- ČUKANOVIĆ, Savo 1971. *Zemljoradničko zadugarstvo o agrarnoj politici Jugoslavije*. Mala poljeprivredna biblioteka, Beograd.
- CSERES Tibor 1964. *Hideg napok*. Magvető, Budapest.
- CSERNICKÓ István 2002. A nyelvek helyzetére vonatkozó dokumentumok Ukrajnában. In: *Magyarok és nyelvtörvények*. A Magyarágtudomány könyvtára 26. Teleki László Alapítvány, Budapest, 11–23.

- CSORBA Béla–MATUSKA Márton–RIBÁR Béla (szerk) 2004. *Rémuralom Délvidéken*. VMTT, Újvidék.
- SEEWANN Gerhard 2006. *A magyarországi németek története*. Argumentum, Budapest.
- DOHLE, Anne–KIEWEL, Angelika 1989. Das System der sozialen Sicherung in Frankreich. In: *Arbeit und Sozialpolitik* II, 328–333.
- DRÁBIK János 1995. *A pénz diktatúrája*. Gold Book, Budapest.
- EÖRSI Gyula 1975. *Összehasonlító polgári jog*. Akadémiai, Budapest.
- FAZEKAS Mariann 1989. Köztisztviselők, társadalombiztosítási önkormányzatok. Kandidátusi értekezés, MTA- kéziratár, Budapest.
- GLATZ Ferenc (szerk.) 1996. *A magyarok krónikája*. Officina Nova, Budapest.
- HERNÁDI Gyula 1989. Sztálin kantáta – magyar rekviem. In: *Magyarok a Kárpátalján* 95–126.
- IRRIG Károly 1937. *Szövetkezetek a gazdaságban*. Kecskeméti Lapok Lap- és Könyvkiadó, Kecskemét.
- JOBBÁGYI Gábor 1994. *A méhmagzat életjoga*. Pacem in Utero Egyesület, Budapest.
- KORHECZ Tamás 2017. A nemzetiségi autonómia fogalmáról és nemzetközi jogi alapjairól. In: *Létünk*, 2., 35–51.
- KORTEN, C. David 1996. *Tőkés társaságok világuralma*, Magyar Kapu Alapítvány, Budapest.
- LAMBERT, Paul 1961. *Szövetkezeti tan*. Szövetkezeti Kutató Intézet Közlemények, Budapest.
- LISKA Tibor 1988. *Ökonosztát*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- MARKÓ György 2012. Az 1942-es újvidéki razziával kapcsolatban újonnan előkerült dokumentumok forrásértékéről. In: *Hadtörténeti Közlemények*, 1., 175–190.
- MÁRKUS Dezső (szerk.) 1998. *Magyar jogi lexikon*. Pallas Kiadó, Budapest.
- MARTIN, Hans-Peter–SCHUMANN, Harold 1998. *A globalizáció csapdája*. Támadás a demokrácia és a jólét ellen. Perfekt, Budapest.
- MATUSKA Márton 2007. Áttekintés az 1944 végén és 1945 elején a Délvidéken a magyarokon esett sérelmek feltárásáról. In: *A Magyar Tudomány napja a Délvidéken*. VMTT, Újvidék.
- PAPP Árpád 1997. A délvidéki újraterelítés 1699 és 1704 között. In: *Létünk*, 3-4., 308–331.
- POKOL Béla 1995. *Globális uralmi rend*. Kairosz Kiadó, Budapest.
- PREUS, Walter 1962. *A szövetkezeti mozgalom a világon és Izraelben*. In: SZKI. Közlemények, 35.
- PRUGBERGER Tamás 2008. Egészségbiztosítási reform és alkotmányosság. In: *Publicationes Universitatis Miskolciensis Sectio Juridica et Politica*, Tomus XXVI/2., Uni Press Miskolc, 411–430.
- PRUGBERGER Tamás 2008. Van kiút az útvesztőből? Globalizáció, neoliberalizmus és a jog. Kairosz, Budapest.
- PRUGBERGER Tamás 2017. Az Európába induló tömeges migráció etnográfiai, gazdasági, szociális, kulturális és jogi következményekkel járó hatásai. In: *A magyar tudomány a Délvidéken 2017*. VMTT, Újvidék.
- SCHULIN, Martin 1987. *Sozialrecht* 3. Aufl. Werner Verlag. Düsseldorf.

Issue of the Autonomy and Self-Governance Involving the Collective Rights of Minorities in Relation to the Current Situation of Neo-Liberalistic Globalization and Mass Migration

The study approaches Autonomy and Local Governments a concept of similar content, starting from the general notions and types of the concept of autonomy of national minorities. By examining its content, it points out how in some countries recognition and tolerance has been achieved and how national minority rights are not recognized in other countries, especially in Central Europe, or areas limited as possible. In the following, the study deals with migration from the Central and Pre-Asia, as well as from North Africa threatening the European Union and the United Nations, as well as Europe supported by Soros György. In this context, it points out that, if it managed to create an European mixed society, organized as a presidential republic, such as the United States, it would result in the end of European national states, that is to say, European languages, nations and nations and would affect minority nations. The final conclusion of the study is that, if European states unanimously grant autonomy to national minorities and thus collective minority rights, this would strengthen states in the fight against migration and would complicate the integration processes involved. By granting the autonomy and collective rights of national minorities, it could better close its European and national states against this current destructive process. The last part of the study attempts to outline a proposal for solving autonomy.

Keywords: autonomy, self-government, nationality self-government, nation-forming nation, national minority, collective minority rights, cultural autonomy, limited sovereignty.

Problematika autonomije nacionalnih manjina kao izraz njihovih kolektivnih prava – u uslovima današnjih neoliberalnih, globalizacionih i masovnih migracionih tendencija

Pod pojmom autonomije nacionalnih manjina autor podrazumeva njihovu samoupravu. Istražujući bliži sadržaj autonomije, i ukazujući na obeležja autonomije, autor ukazuje na to da je autonomija nacionalnih manjina u Evropi prihvaćena. Ali ispituje i razloge zašto autonomije nisu prihvaćene u srednjoj Evropi, odnosno kritikuje ograničenje autonomija odnosno redukciju prava nacionalnih manjina u tom regionu. Autor se bavi i masovnim migracijama iz Afrike, Azije u evropske zemlje sponzorisanih od strane nekih sadašnjih struktura Evropske Unije, OUN (Organizacije Ujedinjenih

Nacija), magnata Đerđa Šoroša, sve u nadi da će Evropa biti, poput Sjedinjenih Američkih Država, prezidencijalna država, brisanjem ili redukcijom nadležnosti nacionalnih država u Evropi. Takvo rešenje bi bilo neprihvatljivo, jer bi dovelo do ukidanja nacija, nacionalnih jezika i bogatstva kultura koji se vezuju za jezik. To bi bilo jednako pogubno ne samo za nacionalne manjine nego i za državotvorne nacije. Krajnja konkluzija autora je, da bi Evropske države trebale da jednoglasno priznaju autonomiju nacionalnih manjina i na taj način i kolektivna prava nacionalnih manjina. Ovo bi doprinelo do jačanja pozicija država u kojima manjine žive, između ostalog, i u pogledu njihove evropske integracije. Davanjem autonomija nacionalnih manjina Evropa i njene nacionalne države bi mogli više sarađivati, protiv sadašnjih rušilačkih tendencija. Posednji deo rada posvećen je autorovim predlozima o načinu formiranja i funkcionisanju autonomija.

Ključne reči: autonomija, samouprava, samouprava manjina, nacionalne manjine, kulturna autonomija, ograničeni suverenitet kolektivna prava nacionalnih manjina.

Beérkezés időpontja: 2018. 10. 02.

Elfogadás időpontja: 2019. 01. 31.

Dr. GYENEY Laura

· egyetemi docens, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, JÁK

· gyeney.laura@jak.ppke.hu

AZONOS NEMŰEK HÁZASSÁGA ÉS A SZABAD MOZGÁS JOGA AZ EURÓPAI BÍRÓSÁG ESETJOGÁBAN

*Same Sex Marriages and Free Movement Rights in the
CJEU's Case Law*

Istopolni brakovi i sloboda kretanja u sudskom procesu Evropske unije

Az uniós polgárok szupranacionális jogainak – így a szabad mozgási és tartózkodási jogosítványainak – érvényesítése bizonyos esetekben megkívánja, hogy az uniós jog behatoljon olyan tradicionálisan a tagállami szabályozási körbe eső igen érzékeny területekre, mint a családjog szférája. Ez volt a helyzet az előzetes döntéshozatal céljából a Bíróság elé terjesztett Coman-ügyben is. Az ügy fókuszában az a kérdés állt, vajon a valamely tagállamban érvényes házasságra lépett azonos nemű pár, amelynek egyik tagja nem uniós polgár, a szabad mozgási jogaival élve vindikálhat-e magának családdegzésítési jogosítványokat egy olyan tagállam területén, amely nem ismeri el a homoszexuális házasságot. A Coman-ügy határon átnyúló jellege immár lehetőséget kínált a Bíróság számára, hogy az a szabad mozgás irányelvében szereplő házastársfogalom azonos nemű párokra történő kiterjesztésével lényegében megszüntesse a kérdéses területen fennálló jogbizonytalanságot, kiiktatva ezzel a családi státuszok megkettződésének problematikáját. A Bíróság élt is e lehetőséggel, amennyiben deklarálta, az irányelv házastársfogalma magában foglalhatja az érintett uniós polgár azonos nemű házastársát. A fenti kijelentés ellenére az ítélet mégsem értékelhető a homoszexuális párkapcsolatok nyilvánvaló győzelmeként. Döntésében a Bíróság nem mulasztotta el ugyanis hangsúlyozni, a személyi állapottal kapcsolatos kérdések, amelyek körébe a házasságra vonatkozó szabályok tartoznak, továbbra is a tagállamok hatáskörében maradnak, lényegében a szabad mozgásgyakorlás körére korlátozva ezzel a tagállamok homoszexuális házasságokra vonatkozó elismerési kötelezettségét. Mi több, a döntés hatálya tovább szűkült azzal, hogy az ítélet értelmében ez a kötelezettség csak a valamely tagállam területén kötött házasságok vonatkozásában, illetve tényleges – azaz az uniós ítélkezési gyakorlat szerinti – mozgás esetén követelhető meg a tagállamok részéről.

Kulcsszavak: uniós polgárság, azonos neműek házassága, szabad mozgás és tartózkodás joga, házasság kölcsönös elismerése

BEVEZETÉS

Az Európai Unió Bírósága előtt egyre több ügy merül fel, amely tényállását bár *a priori* tagállami hatáskörbe tartozó – így a harmadik országok állampolgárainak beutazási és tartózkodási jogára vonatkozó – rendelkezések szabályozzák, azok mégis szoros összefüggésben állnak az uniós polgárok szabad mozgáshoz és tartózkodásához való jogával. Más oldalról megközelítve a kérdést, az uniós polgárok szupranacionális jogainak érvényesítése bizonyos esetekben megkívánja, hogy az uniós jog behatoljon olyan, tradicionálisan a tagállami szabályozási körbe eső igen érzékeny területekre, mint a tagállami állampolgárság elvesztésének kérdésköre (Rottmann-ítélet), a bevándorláspolitiká (Zambrano-ítélet), vagy ahogy majd jelen tanulmányban is láthatjuk, a családi jog szférája.

Az egyik ilyen – a tagállami parlamentekben, a különböző bírói fórumokon, valamint a médiában is heves vitákat kiváltó – igen érzékeny és egyben igen összetett problémakör az azonos neműek házasságának házasságkötés helyétől eltérő tagállamban való elismerése a szabad mozgás gyakorlása során. Úgy vélem, nem szükséges külön felvázolni a problémakör morális, vallási és emberi jogi vetületeit, továbbá az ezt övező alkotmányos vitákat, amelyekben az egyenlőség, az önrendelkezés joga és az emberi méltóság alkotmányos alapelveit hangoztató nézetek, illetve az azonos neműek házasságát az alaptörvényekben nyíltan elutasító tagállami megfontolások feszülnek egymásnak. Ez utóbbi nézetek szerint az azonos neműek párkapcsolatának családként való elismerése óhatatlanul a házasság intézményének átértelmezéséhez, leértékeléséhez, a társadalom alapszerkezetének radikális átalakításához vezet (KIRÁLY 79).

A fenti vitában sajnos nem ad támpontot az Unió polgárainak és családtagjaiknak a tagállamok területén történő szabad mozgáshoz és tartózkodáshoz való jogáról szóló 2004/38/EK számú irányelv (Szabad Mozgás Irányelv) sem. Ez utóbbi ugyanis hallgat arról, mit tekint érvényes házasságnak, így lényegében arról is, hogy az azonos neműek között kötött házasságra vajon alkalmazást nyerhetnek-e az irányelv szabad mozgásra és tartózkodásra vonatkozó szabályai.

Az e tekintetben megnyilvánuló tartózkodó magatartás teljességgel érthető az Unió részéről, hiszen köztudott, hogy a családi jog szabályozása lényegében mind a mai napig kizárólagos tagállami hatáskörbe tartozó kérdés. Így azok maguk határozhatnak arról, hogy az azonos nemű párok területükön házastársi, avagy regisztrált élettársi kapcsolatra léphetnek-e. Úgy tűnik azonban, az Unió a jövőben egyre kevésbé kerülheti el a válaszadást a migrációs vonatkozásokkal is bíró családjogi kérdésekben. A tagállami

szabályozások, illetve a releváns strasbourgi gyakorlat liberalizációjával, várhatóan egyre többször merül majd fel a kérdés, mi történik abban az esetben, ha az egyik tagállamban érvényes házasságra lépett azonos nemű pár, amelynek egyik tagja nem uniós polgár, élve a szabad mozgási jogával egy, az azonos neműek közötti házasságot el nem ismerő tagállam területére kíván költözni. Vajon ez esetben vindikálhat-e a pár magának uniós szintű „családegyesítési jogosítványokat”? Másképp fogalmazva: a házaspár harmadik országbeli tagja elnyerheti-e a szabad mozgás irányelve szerinti *családtag* státuszt és az e státusból fakadó – elsősorban tartózkodási – jogosítványokat? Épp e kérdés vizsgálatára irányult az előzetes döntéshozatal céljából a luxemburgi bíróság elé terjesztett Coman-ügy (Coman-ítélet), amely döntést nagyfokú várakozás övezte mind a politikusok, mind pedig a jogvédők, nem utolsósorban pedig a tudományos élet képviselői részéről.

AZ ALAPÜGY ÉS AZ ELŐZETES DÖNTÉSHOZATAL IRÁNTI KÉRELEM

Adrian Coman román melegjogi aktivista 2010-ben kötött házasságot Brüsszelben egy amerikai állampolgárral, R. C. Hamiltonnal, majd ezt követően négy évig éltek együtt az Egyesült Államokban. Coman úr és házastársa 2012-ben kérelemmel fordult a román bevándorlási hatóságokhoz azaz, hogy tájékoztassák őket azon eljárásról és feltételekről, amelyek mellett R. C. Hamilton Coman családtagjának minőségében három hónapot meghaladó jogszerű tartózkodásra vonatkozó engedélyt kaphat Romániában. E kérelem a szabad mozgás irányelvén alapult, amely lehetővé teszi a szabad-ságot gyakorló uniós polgár harmadik országbeli házastársa számára, hogy az uniós polgár tartózkodása szerinti tagállamban csatlakozhasson hozzá.

A hatóságtól azt a választ kapta, hogy utóbbit csak három hónapos tartózkodási jog illeti meg, tekintve, hogy a román Polgárjogi Törvénykönyv értelmében nem ismerhető el az azonos neműek között külföldön kötött házasság. A pár ekkor keresetet indított a román bíróság előtt, hogy az állapítsa meg szexuális irányultságon alapuló hátrányos megkülönböztetés megvalósulását az Unió területén való szabad mozgáshoz való jog gyakorlása tekintetében. A tartózkodási kérelemnek a román hatóságok általi, fenti alapon történő elutasítása ugyanis sérti Coman úr szabad mozgási jogosítványait, továbbá szexuális orientáción alapuló diszkriminációt valósít meg, amely ellentétes az Alapjogi Chartában foglaltakkal. A fellebbviteli bíróság a román Alkotmánybírósághoz fordult a Polgári Törvénykönyv releváns cikkének alkotmányossági vizsgálata céljából. Az Alkotmánybíróság végül felfüggesztette az eljárást, és a következő kérdéseket utalta az Európai Bíróság elé előzetes döntéshozatal céljából:

a Szabad Mozgás Irányelv 2. cikk (2) bekezdés (a) pontjában szereplő házastárs fogalma magában foglalja-e az uniós polgár azonos nemű házastársát, és ha igen megkövetelhető-e a fogadó államtól, hogy három hónapot meghaladó tartózkodási jogot biztosítson saját területén az uniós polgár azonos nemű házastársának?

Az első kérdésre adott nemleges válasz esetén az uniós polgár azonos nemű házastársa minősülhet-e az irányelv 3. cikk (2) bekezdés (a) pontja értelmében vett „más családtagnak”, vagy az irányelv 3. cikk (2) bekezdés (b) pontja értelmében „az uniós polgár olyan élettársának, akivel tartós, megfelelően igazolt kapcsolatot tart fenn”, és amennyiben igen, a fogadó állam köteles-e megkönnyíteni e személyek beutazását és tartózkodását, ha a fogadó állam nem ismeri el az azonos neműek házasságát és nem írja elő a jogi elismerés semmilyen alternatív formáját, például a bejegyzett élettársi kapcsolatot.

A Bíróság (a továbbiakban EUB) az azonos nemű párok határon átnyúló „családegyesítési jogainak” kérdését illetően egész mostanáig nem kényszerült nyílt állásfoglalásra. Az EUB antidiszkriminációs ítélkezési gyakorlatában ugyan már elég közel került ehhez, de semmiképp nem határon átnyúló kontextusban. A vonatkozó esetek tényállása ugyanis vagy kizárólag a származási ország köré rendeződött (Grant, Maruko, Römer, Hay esetek), vagy az EU szolgálati szabályzatával összefüggésben merült fel (D. és Svédország v. Tanács, W. v. Bizottság esetek). A Coman-ügy az első ügy tehát, amelyben a fenti kérdés direkt módon merült fel.

AZ ELŐZETES DÖNTÉSHOZATAL JOGI KONTEXTUSA

Amint az köztudott, a jogalkotó már egész az integráció kezdetén felismerte a családegyesítési jogosítványok biztosításának fontosságát a tagállami polgárok szabad mozgási jogainak gyakorlása során. Márpedig a szabad mozgás irányelve által biztosított tartózkodási jogok különös jelentőséggel bírnak a harmadik országbeli polgárok esetén, hiszen ők kizárólag származékos úton, családtagi minőségükben gyakorolhatják e jogait. Mi több, az uniós jog immár a szabad mozgási jogukkal élő és ezt követően a hazájukba visszatérő uniós polgárok számára is biztosítja e jogokat (Surinder Singh-ítélet, Eind-ítélet).

Noha maga a Szabad Mozgás Irányelv nem szabályozza a visszatérés ilyen eseteit, mégis ahogy azt a Bíróság egy korábbi ítéletében rögzítette (O&B ítélete), az irányelvben biztosított családegyesítési jogosítványokat analógia útján alkalmazni kell a visszatérőkre is. Épp ezért a Coman-ügyben döntéshozatalra utalt kérdések – amint azt látni fogjuk – a Szabad Mozgás Irányelv releváns cikkeinek értelmezésére irányultak.

A Coman-ügyben a tagállami fórum mindenekelőtt arra a kérdésre kereste a választ, vajon a házastárs irányelvben szereplő fogalma magában foglalja-e a szabad mozgás jogával élő uniós polgár azonos nemű házastársát. Maga az irányelv ugyanis nem definiálja a házastárs fogalmát. A kérdéses rendelkezés, így a 2. cikk (2) bekezdés (a) pontja teljesen nemsemlegesen került megfogalmazásra, annak ellenére, hogy az irányelvjavaslat tárgyalásakor e kérdés ténylegesen terítékre került. Az irányelvtervezetből egyértelműen kiolvasható, hogy a Bizottság a házastárs fogalmát az ellenkező nemű személyekre kívánta korlátozni, elkerülve ezzel akár csak a gyanút is, hogy be kívánna avatkozni a kizárólagos tagállami hatáskörbe tartozó családjog területére (COM 2003 199). Ami pedig a jogalkotókat illeti, amíg az Európai Parlament kifejezetten utalni kívánt az azonos neműekre a házasság fogalmának meghatározásakor, addig a társjogalkotó Tanács tartózkodott ettől, anélkül azonban, hogy ennek elvi lehetőségét explicit módon kizárta volna (BELL 621). Végeredményben megállapítható, hogy a jogalkotó – épp a tagállamok megosztottsága okán – került a pontos meghatározást, lényegében a jogalkalmazóra testálva azt. Itt szükséges még említést tenni a Szabad Mozgás Irányelv átültetéséhez nyújtott 2009-es iránymutatásról, amely ugyanakkor már azt sugallja, hogy az irányelv alkalmazásában elvben el kell ismerni minden házasságot, amelyet a világon bárhol érvényesen kötöttek (COM 2009 313).

A jogirodalom képviselői a fenti kérdésben szintén megosztottak. Vannak, akik szerint a fogalom értelemszerűen kiterjed az azonos nemű párokra is, így az EUB általi jogértelmezésre nincs szükség. Costello a nyelvtani értelmezést alapul véve úgy véli, „a házasság az házasság”, azaz a valamely tagállam területén érvényesen kötött házasságra minden esetben kiterjed az irányelv hatálya (COSTELLO 615–616). Hasonló állásponton van Kochenov, aki szerint, ha egy azonos nemű pár valamelyik tagállamban érvényes házasságra lép, azt a fogadó tagállam az uniós jog értelmében minden esetben köteles elismerni. Nézete szerint, az „irányelv szövege e vonatkozásban kristálytisztá”, így a Bíróság részéről „semmilyen beavatkozás nem szükséges annak definiálását illetően” (KOCHENOV 2013: 502; KOCHENOV–BELAVUASU 2016: 11). E tekintetben azonban Tryfonidouval kell egyetértenünk, aki szerint a gyakorlatban ez messze nem ilyen egyértelmű (TRYFONIDOU 2015: 210). Azáltal ugyanis, hogy a jogalkotó elmulasztotta definiálni a házastárs irányelvben szereplő fogalmát – és ezzel rögzíteni az azonos nemű házasságok tagállamok általi kölcsönös elismerési kötelezettségét –, lényegében „a fogadó állam elve került hallgatólagosan elfogadásra”. E megközelítés alapján márpedig a fogadó tagállam igenis visszautasíthatja az azonos nemű házastárs irányelv szerinti házastársként való elismerését, annak minden jogi vonzatával.

Többek között ennek a tartózkodó magatartásnak a hátterében állhat az is, hogy a családjogi jogintézmények, fogalmak kialakulása, fejlődése az egyes jogrendszerekben eltérően alakult, és a határon átnyúló jogviszonyok esetében mindig kérdésként merül fel, hogy melyik állam joga szerinti fogalom kerüljön alkalmazásra. Ennek folyamányaként a családjogi fogalmak tartalmi hátterének meghatározása jelenleg is tagállami hatáskörben van (BERECZKI–RAFFAI 2018: 74).

A fentiek fényében tehát célszerűnek tűnik röviden bemutatni az azonos neműek házasságára vonatkozó hatályos tagállami, illetve uniós szabályozást, végül pedig a releváns uniós bírósági gyakorlatot.

AZ AZONOS NEMŰ HÁZASSÁGOK TAGÁLLAMI MEGÍTÉLÉSE, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL ROMÁNIÁRA

Európában hosszú évszázadokon keresztül az egyetlen jogi forma a párkapcsolat hivatalossá tételére a házasság intézménye volt, amely kizárólag a heteroszexuális párok számára állt nyitva. Az elmúlt két évtized liberalizációs trendjének eredményeként azonban egyre több tagállam biztosítja az azonos neműek házasságának elismerését. Hollandia volt az első ország, amely 2001-ben törvényes utat nyitott az azonos neműek házassága előtt. Hollandiát Belgium követte, ott 2003 júniusa óta házasodhatnak össze a homoszexuális párok. Spanyolországban 2005 júliusában legalizálták az egyneműek házasságát, míg Svédország 2009 májusa óta engedélyezi, hogy azonos neműek polgári vagy egyházi szertartás keretében hivatalosan egybekeljenek. Portugáliában 2010. június 1-jén lépett hatályba egy törvény, amely a házasság definíciójából törölte a „különböző nemű” házastársakra való utalást. Dániában 2012-től az azonos nemű párok egyházi esküvőt is tarthatnak. Angliában és Walesben a parlament 2013-ban járult hozzá ahhoz, hogy törvényes legyen az azonos neműek közötti házasság. 2013 nyarán Franciaország is lehetővé tette ezt, a világ országai közt tizennegyedikként. Finnországban és Luxemburgban 2014-ben döntött arról a Parlament, Írországban pedig a világon elsőként népszavazáson szavazták meg a melegházasság legalizálását 2015-ben. 2017 februárjában Szlovénia, júliusban pedig Málta is elfogadta a homoszexuálisok házasságát engedélyező törvényt. Végül szintén 2017 nyarán a német parlament is megszavazta a törvényt, amely megnyitja a házasság intézményét a homoszexuális párok számára.

Számos tagállami alkotmány tiltja ugyanakkor az azonos neműek házasságát, így Horvátország, Bulgária, Lettország, Litvánia, Szlovákia és Lengyelország is alkotmányos tilalmat emelt a melegházasságok elé. Magyarország alaptörvénye is védi a házasság intézményét, az új magyar Alaptörvény

mind az ünnepélyes deklarációk, mind a konkrétabb rendelkezések szintjén arra törekszik, hogy a család intézményét a korábbinál erőteljesebb védelemben részesítse. A házasság és a család intézményének védelméről szóló cikk a korábbi szöveghez képest sajátos többletet tartalmaz: „(1) Magyarország védi a házasság intézményét, mint férfi és nő között, önkéntes elhatározás alapján létrejött életközösséget, valamint a családot, mint a nemzet fennmaradásának alapját” (Magyarország Alaptörvénye (L) cikk (1) bekezdés).

Ami pedig az ügyben érintett tagállamot, így Romániát illeti, annak képviselőháza 2017 májusában szintén megszavazta azt az alkotmánymódosító javaslatot, amely „egy férfi és egy nő önkéntes elhatározással létrehozott házasságaként” határozza meg a családot, megakadályozva ezzel, hogy Romániában törvényt hozzanak az azonos neműek házasságáról. Az alaptörvény módosítására (amely jelenleg „házastársakat” említ a család meghatározásánál) a Koalíció a családért nevű, az ortodox egyházhoz közel álló civil szervezet tett javaslatot, amely azóta több mint hárommillió támogató aláírást gyűjtött össze polgári kezdeményezéséhez. Románia egyébként semmiféle lehetőséget nem biztosít az azonos neműek párkapcsolatának bármilyen formában történő hivatalos elismerésére. A Coman-ügy a második olyan román ügy, amelyet a luxemburgi fórum elé terjesztettek, és amelynek középpontjában a homoszexuálisok jogai állnak. Az első ügy az Asociația Accept ügy volt, amelyben a Bíróság lényegében kimondta, a hivatásos labdarúgóklub „vezetőjének” homofób nyilatkozatai miatt a klubra hárulhat annak bizonyítása, hogy az nem folytat hátrányosan megkülönböztető felvételi politikát (Asociația Accept ítélet).

Amint láthatjuk, az azonos neműek közti párkapcsolatok elfogadottsága Észak, illetve Nyugat-Európában a legnagyobb, míg a közép-kelet európai országok inkább ellenzik azt. Ez nem meglepő, hiszen azonos történelmi háttérrel rendelkező országok egymás döntéseire reagálnak, egymásra hatással vannak (SCHANDA–BOJNÁR 2016: 178; SCHERPE 284). Összességében tehát igen színesnek mutatkozik az európai szabályozás az azonos neműek házasságának jogi elismerése tekintetében.

AZ AZONOS NEMŰEK PÁRKAPCSOLATI JOGAINAK MEGÍTÉLÉSE AZ UNIÓS JOGBAN, HATÁSKÖRI KÉRDÉSEK

Nem lehet eleget hangsúlyozni, hogy a Coman-ügy kizárólag az azonos nemű házastársi viszony határon átnyúló elismerésének kérdésére irányul. Az USA Legfelsőbb Bíróságától eltérően – amely a 2015-ös Obergefell v. Hodges ügyben hozta meg mérőöldkőnek számító, az azonos neműek házassá-

ságát legalizáló ítéletét – az Európai Bíróság továbbra sem rendelkezik hatáskörrel az azonos neműek közti házasság tagállamok általi legalizálásának megkövetelésére. A családjogi kérdések az uniós jog jelen állása szerint tradicionálisan tagállami hatáskörbe tartozónak tekintendők. Így a tagállamok tisztán belső tényállások esetén saját maguk határoznak a családjogot érintő kérdésekben. Ez teljességgel érthető, hiszen egy állam társadalmi és kulturális értékrendjét tükröző, igen érzékeny területről van szó, ahol a tagállamok fenn kívánják tartani szabályozási jogkörüket. A kérdés érzékeny mivoltát jelzi, hogy a családjog uniós szintű harmonizációja terén a Lisszaboni Szerződés sem hozott komoly változást. Az EUMSZ 81. cikkének (3) bekezdése a polgári ügyekben történő igazságügyi együttműködés keretein belül ugyan jogalapot teremt a több államra kiterjedő családjogi kérdésekre irányuló intézkedések elfogadására, azonban a tagállamok szembenállását e tekintetben jól tükrözi, hogy családjogi kérdésekben továbbra is fennmaradt a döntéshozatal során az egyhangúság és a konzultációs eljárás követelménye.

Ennek fényében egyáltalán nem meglepő, hogy a szerződéshez kapcsolódó másodlagos joganyag egy konzervatív családmódel alapjain nyugszik, amely középpontjában a heteroszexuális házasság intézménye áll (CARACCILO DI TORELLA 39). E tekintetben a szabad mozgás rendszerét konszolidáló javaslattervezet (COM 2001 257) és az ez alapján elfogadott, az előzetes döntéshozatal tárgyául szolgáló Szabad Mozgás Irányelv sem hozott látványos változást. Bár az Európai Parlament részéről több kísérlet is volt, hogy kimozdítsa ebből a tradicionális állapotából az uniós jogot (lsd. Lunacek-jelentés), az azonos nemű párok lényegében továbbra is láthatatlanok maradtak, fenntartva ezzel a korábbi rendszer bizonytalanságait, így többek között a tagállamok döntési szabadságát a házastárs fogalmának értelmezését illetően. Épp a fentiek okán, a házassági ügyeket és a szülői felelősség kérdését szabályozó új, brüsszeli, II. rendelet esetében is sokáig egységes volt a szakirodalom a tekintetben, hogy a rendelet hatálya alá tartozó házasság fogalma alatt csak a külön nemű párok monogám együttélési formája értendő, és nem tartozik a rendelet hatálya alá az azonos nemű párok házassága. Ma azonban már közel sem ennyire egyértelmű ez az értelmezés (WOPERA 2013: 42; MOLNÁR 2014: 143). A válási ügyekre vonatkozó Róma III. rendelet hatálya pedig egyenesen kiterjed az azonos neműek házasságára is.

Ami pedig magát a bírósági gyakorlatot illeti, az EUB ezredfordulót megelőző joggyakorlata esetében éppúgy elmondható, hogy az nagyon sokáig a tradicionális, heteroszexuális házasságon alapuló megközelítés talaján állt, amely főszabályként kizárta az uniós jog nyújtotta védelemből az egyéb formában működő párkapcsolatokat. Ezt jól példázza a Bíróság D. és

Svédország v. Tanács ügyben tett azon nyilatkozata, miszerint a tagállamok jogában általánosan elfogadott meghatározás szerint, „a család két különböző nemű személy közötti köteleket, uniót jelent” (D. és Svédország v. Tanács ítélet). A kérdéses ügyben egy, a svéd jogban elismert, regisztrált párkapcsolatban élő, az Európai Uniónál dolgozó svéd tisztviselő kérelmezte, hogy a házastársakhoz hasonlóan részesülhessen egy családi, ún. háztartási támogatásban. Kérélmé azonban elutasításra került, tekintve, hogy nem házasságban, hanem egy azonos nemű személlyel bejegyzett párkapcsolatban élt együtt. A Bíróság a konkrét esetben úgy találta, hogy a házasságban és a regisztrált élettársi viszonyban élők nincsenek összehasonlítható helyzetben, ezért megkülönböztetésről sem lehet szó esetükben.

Az ezredfordulót követően ugyanakkor némi fordulatot hoztak az azonos neműek párkapcsolati jogait és a szexuális irányultságon alapuló megkülönböztetés kérdését direkt módon vizsgáló bírósági ítéletek, így az EUB Maruko (Maruko-ítélet), ill. Römer (Römer-ítélet) ügyekben hozott döntései. Ezen ügyek fókuszában olyan, a foglalkoztatás körében nyújtott juttatás állt, amelyet az ügy regisztrált párkapcsolatban élő homoszexuális érintetteitől megtagadtak, szemben a házasságban élő heteroszexuális párokkal. A Bíróság előzetes döntéshozatali eljárásában a Tanács foglalkoztatási és munkahelyi bánásmód általános kereteinek létrehozásáról szóló irányelvét (foglalkoztatási keretirányelv) értelmezte, amely a korábbi jogszabályokkal ellentétben már kifejezetten nevesíti a nemi irányultság szerinti megkülönböztetés tilalmát. A Bíróság fenti döntései értelmében tehát a szexuális orientáción alapuló nyílt diszkrimináció koncepciója alkalmazást nyerhetett. Ebben jelentős segítségül szolgált, hogy az EUB a korábbi ügyektől eltérően már nem általános összehasonlíthatóságot követelt, hanem pusztán azt, hogy a két intézmény, így a házasság és az élettársi kapcsolat, maga a konkrét ellátás igénylése tekintetében legyen összehasonlítható. Hangsúlyozni szükséges ugyanakkor, hogy a Bíróság kifejezetten rögzítette ítéletének indoklásában, hogy a családi állapot és az azon alapuló ellátások szabályozása az uniós jog jelen állapota szerint tagállami hatáskörbe tartozik, és az uniós jog nem sérti a tagállamoknak e hatáskörét.

Az EUB szexuális orientáción alapuló ítélkezési gyakorlatában bekövetkező fordulatot tovább erősítette a lisszaboni szerződés hatályba lépése. Egyfelől egy új 10. cikket iktatott be az EUMSZ-be, amely értelmében „politikái és tevékenységei meghatározása és végrehajtása során az Unió küzd mindenfajta nem, faji vagy etnikai származáson, valláson vagy meggyőződésen, fogyatékosságon, életkoron vagy szexuális irányultságon alapuló megkülönböztetés ellen” (EUMSZ 10. cikk). Másrészt, kötelező erőre emelte a Chartát, amelynek 21. cikk (1) bekezdése értelmében tilos minden,

szexuális irányultságon alapuló megkülönböztetés. Az irányváltást jól jelzi a Bíróság EU-szolgálati szabályzatának értelmezésére irányuló W. kontra Bizottság ügyben hozott igen gyakorlatias megközelítésű és dinamikus ítélete (W. kontra Bizottság ítélet), amelyből kitűnik, hogy a Bíróság immár nem pusztán a szabályzat betű szerinti olvasatára támaszkodik, hanem kellő figyelemmel van az amögött álló megfontolásokra egyaránt (O’LEARY 2011: 777). A W. kontra Bizottság ügynek a középpontjában egy bejegyzett párkapcsolatban élő kettős, belga–marokkói állampolgár állt, aki a Bizottság háztartási támogatás nyújtásának részére megtagadó döntését sérelmezte. A Bizottság azzal érvelt, hogy a személyzeti szabályzat értelmében az a tisztviselő jogosult a támogatásra, aki házastársi kapcsolatban él, már ha ezt a tagállam lehetővé teszi. Márpedig a Bizottság szerint párkapcsolatuk nem felelt meg a személyzeti szabályzat feltételének, mivel Belgiumban lehetőségük van törvényes házasságot kötni. A Bíróság döntésében úgy találta, hogy e jog elméletinek és illuzórikusnak bizonyul, ha a „valamely tagállamban való törvényes házasságkötés lehetőségének” fogalmát kizárólag formális szempontok szerint értelmezik, így ennek vizsgálatakor nem vonatkoztatható el azon más állam törvényi rendelkezéseitől, amelyhez a kérdéses helyzet az érintettek állampolgársága miatt szorosan kötődik, és amely büntetendővé nyilvánítja a homoszexuálisok közötti cselekményeket. Hasonlóképp említést érdemel a francia vonatkozású Hay-ügy (Hay-ítélet), amelynek tárgya megegyezik a Maruko és Römer ügyekével, de amelyben a Bíróság az előbbiektől eltérően már saját maga folytatta le a bejegyzett élettársi és a házastársi viszony tekintetében szükséges összehasonlítási vizsgálatot. A Bíróság előzetes döntéshozatali határozatában leszögezte, hogy az azonos nemű személyek, akik polgári együttélési szerződést kötöttek – tekintve, hogy az alapügy tényállása idején a francia szabályozás a házasságkötést csupán az eltérő nemű párok számára tette lehetővé, így azok házasságot nem köthettek –, a szóban forgó kedvezmények nyújtását illetően igenis hasonló helyzetben vannak, mint a házasságot kötő párok. E határozott fellépés a Bíróság részéről Bell és Selanec szerint mindenképpen jelzésértékkel bír (BELL–SELANEC 661–662). Tryfonidou hasonlóképp úgy vélekedik, a Bíróság legutóbbi, immár egyéni jogokra is fókuszáló döntései, így a fent hivatkozott ACCEPT (Asociația Accept ítélet), és az X, Y and Z v. Minister voor Immigratie en Asiel döntések (X, Y, Z ítélet) szintén a Bíróság változó politikája irányába mutatnak (TRYFONIDOU 2015: 221).

A fentiek alapján láthatjuk, a Bíróság nem volt könnyű helyzetben annak a kérdésnek a megválaszolása kapcsán, vajon a Szabad Mozgás Irányelvben foglalt házastársfogalmat úgy kell-e értelmezni, mint amely az azonos neműek házasságára is kiterjed. Ezzel lényegében megkövetelve a tagállamok-

tól – azoktól is tehát, akik egyébként nem teszik lehetővé a homoszexuális párok házasságkötését –, hogy biztosítsák az előbbieket családgyesítési célú letelepedését. Ez érthető, hiszen az azonos neműek házasságának kérdése súlyos erkölcsi, jogi és társadalomfilozófiai kérdéseket vet fel (KIRÁLY 79; RAFFAI 2008: 176), amely erősen megosztja a közvéleményt, és mint láthattuk, magukat a tagállamokat is.

Az azonos neműek házasságának elismerését ellenzők körében a leggyakrabban hangoztatott érv, hogy a házasságok ily módon való elismerése súlyosan visszavetné az európai társadalmi normákat (*race to the bottom*). Az azt szorgalmazók ugyanakkor bizonyos, egyezményesen rögzített, illetve *azon túli* emberi jogokra, nevezetesen a *szerilem jogára* (KOCHENOV 2013: 120) hivatkoznak, amelyek a közelmúltban immár megerősítést is nyertek az USA Legfelsőbb Bíróságának fent említett Obergefell v. Hodges ügye kapcsán hozott döntésében.

A kérdés megválaszolását illetően tehát számos legitim érdek feszült egymásnak, amely mindezidáig óvatosságra intette nemcsak a jogalkalmazót, de a jogalkotót is. A Bíróság Coman-ügyben hozott döntését is – mint majd láthatjuk – épp e fontolva haladó megközelítés jellemezte.

A BÍRÓSÁGI DÖNTÉS ISMERTETÉSE

A Bíróság előzetes észrevételei során mindenekelőtt megállapításra került, hogy a Szabad Mozgás Irányelv nem hívható fel egy román állampolgár és hozzátartozója esetében magával a román állammal szemben, mivel az irányelv kizárólag valamely uniós polgár olyan tagállamba való belépésének és tartózkodásának a feltételeit szabályozza, amelynek e személy nem állampolgára. Ezt alátámasztandó a Bíróság közelmúltban született Lounes-ítéletét (Lounes-ítélet) citálja, amelyben arra kérdésre, hogy felhívhatja-e a szabad mozgás irányelv rendelkezéseit az Egyesült Királysággal szemben az az eredetileg spanyol állampolgár, aki élve szabad mozgási jogaival az Egyesült Királyságba költözött, majd honosítás útján ott brit állampolgárságot is szerzett, a Bíróság kategorikus nemmel felelt.

Ez az EUB szerint ugyanakkor nem jelenti azt, hogy az irányelvben biztosított családgyesítési jogosítványok analógia útján ne nyerhetnének alkalmazást a visszatérő polgárookra. Ezt megerősítendő hivatkozza a fent már említett, 2014-es O&B ítéletét. Ebben deklarálásra került, hogy a származékos tartózkodási jog hiánya elviekben visszatarthatja az uniós polgárt attól, hogy az a másik tagállam területén való tartózkodási jogának gyakorlása céljából elhagyja az állampolgársága szerinti tagállamot, mivel nem lehetne biztos abban, hogy a származási tagállamban folytathatja a fogadó tagál-

lamban így kialakított vagy megszilárdított családi életét (X, Y, Z egyesített ügyek 24. és 25. pont).

A kérdés így a továbbiakban az volt, vajon Coman úr amerikai férje „családtagnak” minősül-e, amely kategória magában foglalja az irányelv által nem definiált „házastárs” fogalmát. A Bíróság e tekintetben korábbi ítélkezési gyakorlatát citálja, amely értelmében a „házastárs” fogalma olyan személyt jelöl, akit egy másik személyhez házassági kötelék fűz (COSTELLO 2009; Metock-ítélet 98. pont.). Ezt követően a Bíróság nemes egyszerűséggel deklarálja azt, az ügy eldöntése szempontjából igencsak meghatározó tételt, amely szerint a „házastárs” 2004/38 irányelv értelmében vett fogalma nemi szempontból teljesen semleges, ekként pedig magában foglalhatja az érintett uniós polgár azonos nemű házastársát (Coman-ítélet 35. pont). Amíg ugyanis a tagállamok a regisztrált élettársak beutazása vonatkozásában alkalmazhatják a saját jogukat, addig a házastársak vonatkozásában erre a jogszabály nem tartalmaz semmiféle utalást.

A főtanácsnok véleményében – még ha más úton is –, de lényegében ugyanerre a következtetésre jut. Indítványában a társadalmi fejlődés figyelembevételének szükségességét hangsúlyozza (Főtanácsnoki vélemény 35. pont.). E ponton érdemes kiemelni, hogy amíg a főtanácsnok szerint teljességgel közömbös, hogy maga a házasság hol kötött (Főtanácsnoki vélemény 49. pont), addig az ítélet több ponton is a tagállamok jogával összhangban, azaz valamely tagállamban kötött házasságról tesz említést (Coman-ítélet 33., 35., 36. pont). A Bíróság – mintegy előre számolva a házasságot kizárólag az ellenkező neműek számára fenntartó tagállamok elvetésével – mindehhez gyorsan hozzáteszi: „a személyi állapot, amelynek körébe a házasságra vonatkozó szabályok tartoznak, továbbra is a tagállamok hatáskörébe tartozó terület, és az uniós jog nem sérti e hatáskört” (Coman-ítélet 37. pont.). E körben a korábbi Garcia Avello, Grunkin Paul és a Maruko ítéleteket citálja, sőt kifejezetten rögzíti, hogy a tagállamok szabadságot élveznek abban a tekintetben, hogy rendelkeznek-e vagy sem az azonos nemű személyek házasságáról (Parris-ítélet 59. pont). Mindazonáltal hangsúlyozza: az állandó ítélkezési gyakorlatból az következik, hogy a tagállamoknak e hatáskörüik gyakorlása során tiszteletben kell tartaniuk az uniós jogot, különösen a Szerződésnek a minden uniós polgárt megillető, a tagállamok területén való szabad mozgáshoz és tartózkodáshoz való jogra vonatkozó rendelkezéseit (Coman-ítélet 38. pont.). A tagállamok számára ugyanis annak biztosítása, hogy saját jogukat alkalmazhassák a nem uniós polgár azonos nemű házastárs beutazásának, illetve tartózkodásának engedélyezése vonatkozásában, ahhoz vezetne, hogy azon uniós polgárok szabad mozgáshoz való joga, akik már éltek e jogukkal, tagállamonként változna

az erre vonatkozó nemzeti jogi rendelkezésektől függően (Coman-ítélet 39. pont). Ezt követően a Bíróság rátér az azonos nemű házastársak beutazását közérdekű okokból – így közrendi alapon, illetve a nemzeti identitás tiszteletben tartása alapján – ellenző tagállamok kifogásainak vizsgálatára. Számos tagállam hangsúlyozta ugyanis az eljárás során a házasság intézményének alapvető jellegét és egyben arra irányuló szándékát, hogy megőrizték ezen intézmény mint férfi és nő közötti egység koncepcióját, amelyet bizonyos tagállamokban alkotmányi szintű normák védenek.

Öröndetes, hogy a Bíróság e tekintetben mindenekelőtt rögzíti azt az alapvető tételt, amely értelmében az EUSZ 4. cikk (2) bekezdésének megfelelően, az Unió tiszteletben tartja a tagállamok nemzeti identitását, amely elválaszthatatlan része azok alapvető politikai és alkotmányos berendezkedésének. Ugyanakkor rögtön hozzátette, a „közrend” fogalmát mint valamely alapvető szabadságtól való eltérés igazolását szigorúan kell értelmezni, így arra kizárólag egy alapvető társadalmi érdeket érintő, valós és megfelelően komoly fenyegetés esetében lehet hivatkozni. Márpedig a Bíróság szerint valamely tagállam azon kötelezettsége, hogy elismerje – kizárólag a szabad mozgás gyakorlása céljából – az azonos nemű személyek közötti házasságot, amelyet egy másik tagállamban, annak jogával összhangban kötöttek, nem üti meg e magas mércét, így nem sérti ezen első tagállamban a nemzeti jog által meghatározott házasság intézményét. Épp a fentiek okán tehát egy ilyen kötelezettség a tagállamok alkotmányos identitását sem sérti (Coman-ítélet 42–46. pontok).

A Bíróság mindehhez hozzátette, hogy egy nemzeti intézkedés, amely akadályozza a személyek szabad mozgását, kizárólag akkor igazolható, ha ezen intézkedés összhangban van az Európai Unió Alapjogi Chartájában (a továbbiakban Charta) biztosított alapvető jogokkal. Így jelen esetben a Charta 7. cikkében biztosított, a magán- és családi élet tiszteletben tartásához való alapvető joggal, amely jog tartalma és terjedelme megegyezik az Emberi Jogok Európai Egyezményének 8. cikke által biztosítottakkal (Coman-ítélet 47–49. pontok). Márpedig az Emberi Jogok Európai Bíróságának ítélkezési gyakorlatából következik, hogy egy homoszexuális pár által fenntartott kapcsolat ugyanolyan címen tartható a „magánélet” és a „családi élet” fogalma alá, mint egy hasonló helyzetben lévő heteroszexuális pár kapcsolat. Ennek alátámasztására a Bíróság a Vallianatos és az Orlandi eseteket citálja (Vallianatos és mások Görögország elleni ügye). A Vallianatos-ügyben az EJEB az azonos nemű személyeket a bejegyzett élettársi kapcsolatból kizáró görög szabályozást találta egyezményesértőnek, míg az Orlandi-ügyben azt, hogy az olasz állam az ügy felmerülése idején, így a 2016-os bejegyzett élettársi kapcsolatokra vonatkozó szabályozás hatályba

lépése előtt semmiféle jogi elismerést, illetve védelmet nem biztosított az azonos nemű pároknak.

A DÖNTÉS MAGYARÁZATA

A jogirodalom képviselői között alapvetően egyetértés mutatkozik abban, hogy a valamely tagállamban kötött házasság más tagállamok általi elismerése híján lényegében a fogadó ország elve érvényesül. Márpedig egy érvényesen létrejött házasság fogadó állam részéről való megtagadása igenis sértheti az EUMSZ 21. cikkében garantált szabad mozgás jogát (TRYFONIDOU 2015: 222–229; LENAERTS 1355–1360; BELL–SELANEC 679). Ha pusztán a gyakorlati megfontolásokból indulunk ki, valóban nehéz elképzelni, hogy a valamely tagállamban jogszerűen házasságra lépett uniós polgár kész lenne átköltözni egy olyan tagállamba, ahova párja nem kísérheti el, vagy nem csatlakozhat hozzá. Ezt támasztja alá az EUB ítélkezési gyakorlata is, amely értelmében már önmagában az elrettentő hatással lehet a szabad mozgásgyakorlásra, ha az uniós polgár nem lehet bizonyos abban, vajon visszatérve saját származási államába családtagja ott uniós jogi alapon tartózkodást nyerhet-e (Eind-ítélet 36. pont).

Ugyanakkor köztudott, hogy a szabad mozgást korlátozó intézkedések nem ütköznek minden esetben az uniós jogba, feltéve, ha a tagállam fel tud mutatni egy legitim célt, amely által e korlátozások igazolást nyerhetnek. A házasságok elismerésének megtagadása körében ilyen legitim célnak minősülhet a közrend, illetve a közérkölc, továbbá a család, avagy a hagyományos házasság védelmének érdeke a kérdéses tagállam területén. Vitathatatlan ugyanakkor, hogy a tagállami közrendek kereteit az uniós jog szabja meg, ahogyan az a Bíróság ítélkezési gyakorlatából is egyértelmű (RAFFAI 2008: 133).

A Bíróság a névvisseléssel kapcsolatos Sayn-Wittgenstein-ítéletében – amelyben az érintett tagállam sikeresen hivatkozott a közrend védelmére – kifejezetten rögzítette: „azok a sajátos körülmények, amelyek igazolhatják a közrend fogalmára történő hivatkozást, tagállamonként és koronként változhatnak. Ezért e tekintetben a hatáskörrel rendelkező nemzeti hatóságok mérlegelési mozgásterét – a Szerződésben rögzített korlátok között – el kell ismerni” (Sayn-Wittgenstein-ítélet 87. és 88. pont). A Bíróság Vardyn-döntésében (Malgožata Runevič-Vardyn ítélet), ahol a tagállami korlátozás a nemzeti nyelv védelmére hivatkozással nyert elfogadást, rögzítésre került, hogy „az EUSZ 4. cikk (2) bekezdésének megfelelően, az Unió tiszteletben tartja a tagállamai nemzeti identitását, amelynek részét képezi az állam hivatalos nemzeti nyelvének védelme is” (Vardyn-ítélet 85. és 86. pont).

A nemzeti nyelv védelméhez hasonlóan a házasság intézményének tagállami védelme szempontjából is különös jelentőséggel bír az EUSZ 4. cikk (2) bekezdése, amely deklarálja, hogy az „Unió tiszteletben tartja a tagállamoknak a Szerződések előtti egyenlőségét, valamint nemzeti identitását, amely elválaszthatatlan része azok alapvető politikai és alkotmányos be rendezkedésének” (EUSZ 4. cikk (2) bekezdés). Márpedig a házasság tagállam általi definiálása kétséget kizáróan a nemzeti identitás kifejeződése. Egyes tagállamok épp ezen okból, mint azt fent említésre került, magában a nemzeti alaptörvényben biztosítják a hagyományos házasság intézményi védelmét, a legmagasabb alkotmányos szinten rögzítve, hogy a házasság minden esetben egy férfi és egy nő közötti köteléket jelent. Mi több, számos tagállam, így példaképp Szlovákia, nemzeti referendum kiírását követően fogadta el a fenti alkotmányos módosításokat, teljes körű legitimitást biztosítva ezzel az alkotmányos jogrend nemzeti, vallási és kulturális identitásképző formálásához.

A fentieket erősíti az Alapjogi Charta 10. cikke is, amely értelmében az uniós polgárok jogosultak vallási nézeteik kollektív úton való kifejezésére, továbbá az EUSZ 3. és az EUMSZ 167. cikkei, amelyek rögzítik, az Unió tiszteletben tartja a kulturális sokféleséget. Az EUSZ 3. cikk értelmében az „Unió tiszteletben tartja saját kulturális és nyelvi sokféleségét, továbbá biztosítja Európa kulturális örökségének megőrzését és további gyarapítását”, míg az EUMSZ 167. cikke szerint az „Unió hozzájárul a tagállamok kultúrájának virágzásához, tiszteletben tartva nemzeti és regionális sokszínűségeket, ugyanakkor előtérbe helyezve a közös kulturális örökséget”.

A kulturális sokszínűség koncepciójának védelme az Emberi Jogok Európai Bírósága (a továbbiakban EJEB) joggyakorlatában is megjelenik. A strasbourgi fórum a Vallianatos-ügyben hozott ítéletének indoklásában kifejezetten elismerte, „a hagyományos értelemben vett család védelme, nyomós és legitim érdek, amely az eltérő bánásmód igazolásául szolgálhat” (Vallianatos és mások Görögország elleni ügye 83. pont). Az Oliari-ügyben pedig úgy fogalmazott, „a tagállamok vannak a legjobb helyzetben a közösségi érzelmek felmérésére”, így széleskörű mérlegelési joggal rendelkeznek a közösségi érdekek érvényesítésére (Oliari és mások Olaszország elleni ügye 191. pont). Utóbbi esetben a panaszosok amiatt fordultak a Bírósághoz, hogy az olasz jog semmiféle elismerést nem biztosított kapcsolatuknak. Az olasz állam a tagállamoknak kijáró mérlegelési szabadságra hivatkozott, hangsúlyozva, hogy a tagállamok vannak a legalkalmasabb helyzetben a közösségi érzelmek felmérésére. Ezt az EJEB nem vitatta, de a konkrét ügyben mégis úgy vélte, az olasz állam nem tudott olyan közösségi érdekre hivatkozni, amely versenyre kelhet az indítványozók számottevő érdekével.

Az uniós jog értelmében a tagállamoknak tehát mérlegelési jogot kell biztosítani, amikor azok a nemzeti hagyományaikra hivatkozással korlátozni kívánják valamely alapvető szabadság, jelen esetben a szabad mozgás érvényesülését. Ehhez még az sem szükséges, hogy a tagállami hatóságok által kibocsátott korlátozó intézkedés megfeleljen egy közös tagállami fel fogásnak az adott érdek védelmére vonatkozóan, így a tagállamok összességé által vallott erkölcsi, vallási vagy kulturális megfontolásoknak (Omega Spielhallen-ítélet 37. pont). Ugyanakkor fontos megjegyeznünk, ahogy arra a Bíróság is rámutatott, hogy a Szabad Mozgás Irányelv 27. cikke értelmében a közrendi intézkedések szigorúan értelmezendők, és kizárólag az érintett egyén személyes magatartásán alapulhatnak. Mi több, a versengő érdekek mérlegelése során minden esetben figyelemmel kell lenni az arányosság tesztjére, így a konkrét esetben arra, hogy a szabad mozgást korlátozó tagállami intézkedés egyfelől alkalmas legyen a közérdekű cél, így a házasság hagyományos intézménye megvédéséhez, másfelől a legkevésbé korlátozó eszköznek bizonyuljon e cél elérésére. A Bíróság Coman-ítéletében úgy találta, hogy az azonos neműek házasságát ellenző tagállami érdekek nem felelnek meg e szigorú követelményeknek.

Mindehhez végül hozzátette, hogy egy nemzeti intézkedés, amely akadályozza a személyek szabad mozgását, kizárólag akkor igazolható, ha ezen intézkedés összhangban van a Chartában biztosított alapvető jogokkal, így különösen annak 7. cikkében biztosított, a magán- és családi élet tiszteletben tartásához való alapvető joggal. Tekintettel, hogy az EUB-nek még nincs az azonos neműek párkapcsolati jogait a Charta 7. cikke fényében értelmező gyakorlata, a vizsgálat kiindulási pontjaként – a Charta 52. cikk (3) bekezdésében foglaltakkal összhangban – maga a strasbourgi bíróság magán- és családi élet tiszteletben tartására irányuló gyakorlata szolgálhat. A Charta 52. cikk (3) bekezdése szerint ugyanis „amennyiben e Charta olyan jogokat tartalmaz, amelyek megfelelnek az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről szóló európai egyezményben biztosított jogoknak, akkor e jogok tartalmát és terjedelmét azonosnak kell tekinteni azokéval, amelyek az említett egyezményben szerepelnek”. A Bíróság e tekintetben rögzítette, az EJEB ítélkezési gyakorlata értelmében egy homoszexuális pár által fenntartott kapcsolat ugyanolyan címen tarthat a „magánélet” és a „családi élet” fogalma alá, mint egy hasonló helyzetben lévő heteroszexuális pár kapcsolata. A Bíróság a 2010-ben született Schalk&Kopf-ítéletében a homoszexuális párokat már valóban családként ismerte el, és kimondta: „mesterséges lenne fenntartani azt az álláspontot, hogy a heteroszexuális párokkal ellentétben az Egyezmény 8. cikkében foglalt *családi élet* fogalma nem foglalja magában az azonos neműek közötti párkapcsolatokat” (Schalk&Kopf-ítélet

94. pont). E döntést követték az EJEB fent bemutatott Vallianatos, Oliari és Orlandi ügyekben hozott ítéletei, amelyekben immár kimondásra került Görögország, illetve Olaszország 8. cikk vonatkozásában fennálló egyezményisértése az azonos neműek párkapcsolatának jogi elismerése hiánya tárgyában. Végül meg kell említenünk az EJEB legfrissebb, immár migrációs vonatkozásokkal is bíró Pajić v Croatia (Pajić v. Croatia ítélet) döntését, amely ügyben egy bosznia-hercegovinai állampolgársággal rendelkező személy kérte azonos nemű horvát partnerével való letelepedésének engedélyezését Horvátországban, amely kérelme a hatóságok által elutasításra került, arra való hivatkozással, hogy a horvát idegenrendészeti törvény az ügy felmerülésének időpontjában nem rendelkezett az azonos nemű párok családdegysítési célú beutazásáról. A Bíróság döntésében a korábbi joggyakorlatára hivatkozott, miszerint az Emberi Jogok Európai Egyezménye (a továbbiakban EJEE) 8. cikke szerinti a családi élet fogalma nem csak a házastársakra, hanem a tartós élettársi kapcsolatban élő, azonos nemű párokra is kiterjed. Végeredményben a strasbourgi fórum által megállapítást nyert, hogy az azonos nemű és a különemű párok összehasonlítható helyzetben vannak, így a horvát szabályozás, amely az előbbi csoportot kizárja a Horvátország területén való családdegysítésből, diszkriminációt valósít meg a magán- és családi élet tiszteletben tartásának az Egyezmény által biztosított jogosultsága tekintetében. Hasonló evolúciót mutat egyébként az EJEB joggyakorlata az EJEE 12. cikke, a házasságkötéshez való jog azonos neműek közötti házasságokra való alkalmazhatósága tekintetében is. A kezdeti szűkítő megközelítésmódtól eltérően jelenleg a tágabb értelmezésnek megfelelően, a házasság fogalmába beletartozik az azonos nemű párok házassága is (RAFFAI 2016: 86).

A fenti ítélet tehát irányadó lehet a luxemburgi bíróság hasonló tárgyú döntéseiben is, amely felülírhatja annak korábbi, strasbourgi ítélkezési gyakorlaton (Abdulaziz v. The United Kingdom) nyugvó megközelítését. E megközelítés értelmében ugyanis csakis a fogadó ország területéről való kiutasítás sértheti a családi élet tiszteletben tartásának jogát, önmagában a bebocsátás megtagadása nem.

Ami pedig a Coman-eset kapcsán előterjesztett előzetes döntéshozatali kérdés második részét illeti, vagyis hogy a migráns uniós polgár azonos nemű házastársa minősülhet-e az irányelv 3. cikke (2) bekezdése értelmében vett „más családtagnak”, avagy „az uniós polgár olyan élettársának, akivel tartós, megfelelően igazolt kapcsolatot tart fenn”, értelemszerűen nem kívánt válaszadást a Bíróság részéről.

Az irányelv 3. cikkének (2) bekezdésére való hivatkozás ugyan elviekben járható út az azonos nemű párok számára, hiszen az úgy rendelkezik,

hogy „a fogadó tagállamnak a nemzeti jogszabályaival összhangban meg kell könnyítenie az alábbi személyek beutazását és tartózkodását”. Ugyanakkor azon túl, hogy ez a származási állam szerinti házastársi kapcsolat „leminősítésével” és egyben a származási állam normáinak – egyes kommentátorok által erősen bírált (TRYFONIDOU 2015: 239; WAALDIJK 280) – figyelmen kívül hagyásával járna, fontos hangsúlyozni, a fenti cikk értelmében a belépés tagállam általi megkönnyítése nem automatikus jogosultság, szemben az irányelv 2. cikk (2) bekezdése alapján a házastársak számára nyújtott jogokkal. Ezt támasztják alá a Bíróság Rahman-ítéletében foglaltak is, amelyben kifejezetten rögzítésre került, „a tagállamok nem kötelesek beutazási és tartózkodási jogot biztosítani az uniós polgár által eltartott, tágabb értelemben vett családtagoknak” (Rahman és mások ítélet 21. pont). E döntésből semmiképpen nem tükröződik a Bíróság esetleges jövőbeni kiterjesztő értelmezése az egyéb családtagok, illetve az élettárs családegyesítési jogosultságai vonatkozásában.

AZ ÍTÉLET JELENTŐSÉGE

Amint azt láthattuk, a Bíróság az azonos neműek párkapcsolatával kapcsolatos kérdésekben mindezidáig egy *fontolva haladó* stratégiát követett, amelyet csak a közelmúltban kezdett felváltani egy dinamikusabb megközelítés (W. v Bizottság, Hay ügyek). A Coman-ügy határon átnyúló jellege immár lehetőséget kínált a Bíróság számára, hogy az a szabad mozgás irányelvben szereplő házastársfogalom azonos nemű párokra kiterjesztésével lényegében megszüntesse a kérdéses területen fennálló jogbizonytalanságot, elkerülve ezzel a családi státuszok megkettőződését.

Mindenképp pozitívan értékelendő tehát, hogy a Bíróság – a szabad mozgásgyakorlás konkrét területén legalábbis – tiszta vizet mert önteni a pohárba, egyértelművé téve: a tagállamok kötelesek elismerni az Unió valamely tagállamában a homoszexuális párok között kötött házasságot, függetlenül attól, hogy saját jogrendjükben a házasság intézményét megnyitják-e a homoszexuális párok előtt. A luxemburgi fórum döntése így továbbmegy a strasbourgi bíróság – EUB által is hivatkozott – Orlandi-ítéletében foglaltaknál. Előbbi döntés az EJEE 8. cikke értelmében csupán arra kötelezi a bepanaszolt államot, hogy az valamiféle jogi elismerést biztosítson a külföldön kötött azonos nemű házasságok vonatkozásában. Ehhez képest a luxemburgi bíróság a Coman-ügyben egyenesen azt mondta ki, a szabad mozgásgyakorlás elsődleges joga megköveteli, hogy egy másik tagállamban kötött házassággal szerzett státusz fennmaradjon, legalábbis a családegyesítési jogosítványok gyakorolhatósága tekintetében. Másképp fogalmazva, a

tagállamok nem akadályozhatják valamely uniós polgár szabad tartózkodáshoz való jogát azzal, hogy harmadik országbeli, azonos nemű házastársától megtagadják a területükön való tartózkodáshoz való származékos jogot. Fontos látnunk ugyanakkor, hogy egy ilyen döntés az amerikai Oberfell-ítélettől eltérően nem foglal magában semmilyen általános kötelezettséget a tagállamok számára, hogy azok nemzeti jogukban rendelkezzenek az azonos nemű személyek közötti házasság intézményéről.

Nem lehet eleget hangsúlyozni tehát, hogy a Coman-döntés kizárólag a szabad mozgás területére koncentrálódik, így az elismerés mindenképp valamilyen mozgási elemet követel meg a kérdéses pár részéről. Mi több, a Bíróság tovább szűkíti ítéletének hatályát azzal, hogy csupán a tagállamok valamelyikében és nem a világ bármely részén kötött házasságról beszél. Döntésében az O&B-ítéletet citálva az EUB hangsúlyozza továbbá, hogy csak a más tagállamban való, legalább három hónapos tényleges tartózkodás nyitja meg az utat e jogok érvényesíthetősége tekintetében (PEERS 2018). A tényleges tartózkodást korábbi döntésével lényegében számszerűsítette is, amikor úgy nyilatkozott, csak egy három hónapot meghaladó tartózkodás nyithat jogot a visszatérésre. Mi több, a három hónapot meghaladó tartózkodást követően is csupán egy vélelem áll fenn a fogadó országban való letelepedési szándékot illetően, amit minden esetben a nemzeti bíróságnak kell megvizsgálnia egyedileg. Ezzel lényegében választ is adva azon tagállami félelmekre, mely értelmében a házasságok kölcsönös elismerése a szabad mozgás körében a *házasságturizmus* veszélyét hordozza magában, hasonlóan a szociális turizmushoz veszélyéhez. Könnyen elképzelhető ugyanis, hogy az uniós polgár hazáját elhagyva egy másik tagállamba telepedik le, hogy majd visszatérve élhessen a szabad mozgás kínálta jogositványokkal. A Bíróság fenti gyakorlatával, ha teljesen kiiktatni nem is, de erőteljesen csökkenteni lehet a házassági turizmus veszélyét, tekintve, hogy nem részesülhetnek az uniós jog kínálta előnyökből azok, akiknek a tartózkodása nem tényleges az adott állam területén.

Mindezek fényében talán elhamarkodott lenne úgy aposztrofálni a Coman-döntést, mint amely egyértelmű hírnöke az azonos neműek házasságát ellenző tagállamokkal szembeni zéró toleranciának (TRYFONIDOU 2018), hiszen a Bíróság erős korlátokat szab az elismerési kötelezettség vonatkozásában, lényegében a családegyesítés területére szorítva azt. Noha egyes szerzők úgy vélik, a fenti döntés egyfajta *spill over*-hatásként maga után vonhatja az azonos nemű házasságok más területeken való tagállami elismerési kötelezettségét is, a Bíróság, úgy tűnik, rendíthetetlenül kiáll azon nézet mellett, amely szerint a házasság homoszexuális párok számára való megnyitásának érzékeny kérdésében csak egy demokratikusan megválasz-

tott jogalkotói testület mondhatja ki a végső szót. A Bíróság Coman-ügyben hozott ítéletét így bár sokan a homoszexuális párkapcsolatok győzelmeként ünneplik, az mégsem bír olyan alkotmányos jelentőséggel, amely jelentősen átrajzolja az azonos nemű párkapcsolatok tagállamok általi elismerési kötelezettségének uniós jogi térképét.

IRODALOM

- BELL Chloe–SELANEC Nika 2016. Who is a “Spouse” under the Citizens’ Rights Directive? The Prospect of Mutual Recognition of Same-Sex Marriages in the EU. In: *European Law Review*. Vol. 5.. 661–662.
- BELL Mark 2004. Holding back the tide? Cross-border recognition of same-sex partnerships within the European Union. In: *European Review of Private Law*, Vol. 12, No. 5, 613–632.
- BERECZKI Ildikó–RAFFAI Katalin 2018. Az új nemzetközi magánjogi kódex család-jogi fejezetének reformja In: *Iustum Aequum Salutare*, XIV., 3.. 87–106.
- CARACCILO DI TORELLA Eugenia–MASSELOT Annick 2004. Under construction: EU family law- In: *European Law Review*, Vol 29/1., 32–51.
- COSTELLO Cathryn 2009. *Metock: free movement and normal family life in the Union*, 46 (2) CML Rev., 587–622.
- KIRÁLY Miklós 2007. *Egység és sokféleség*, Az Európai Unió jogának hatása a kultúrára. Új Ember, Budapest, 2007.
- KOCHENOV Dmitry 2013. The Right to Have What Rights? EU Citizenship in Need of Clarification. In: *European Law Journal*, Vol.19. 502–516.
- KOCHENOV Dmitry–BELAVUASU Uladzislau 2016. On the ‘entry options’ for the ‘right to love’: Federalizing legal opportunities for LGBT movements in the EU. In: *EUI Working papers*, 2016/09.
- LENAERTS Koen 2011. Federalism and the Rule of Law: Perspectives from the European Court of Justice. In: *Fordham International Law Journal*, Vol.33, Issue 5., 1355–1360.
- MOLNÁR Sarolta 2014. Az uniós jog és jövője a házasság és más típusú együttélések témájában. In: *Iustum, Aequum, Salutare*, X., 4., 141–156.
- O’ LEARY Siofra 2011. Applying principles of EU social and employment law and EU staff cases. In: *European Law Review*, Vol. 36., Issue 6, 769–798.
- PEERS Steve 2018. Love wins in the CJEU: Same Sex Marriages and EU free movement law. <http://eulawanalysis.blogspot.com/2018/06/love-wins-in-cjeu-same-sex-marriages.html> (2018. 06. 23.)
- RAFFAI Katalin 2008. *A közrend rétegei – különös tekintettel a közösségi és a magyar jogra*. Doktori értekezés, Budapest.
- RAFFAI Katalin 2016. Határon áthúzódó házassági ügyek és az emberi jogok védeleme. In: *Iustum, Aequum, Salutare*, XII., 1, 83–97.
- SCHANDA Balázs–BOJNÁR Katinka 2016. Házassági jogrendszerek versenye, vagy párkapcsolati szupermarket? In: *Iustum, Aequum, Salutare*, XII. Vol. 2., 171–185.

- SCHERPE Jens 2013. The legal recognition of same-sex couples in Europe and the role of the European Court of Human Rights'. In: *The Equal Rights Review*, 10., 83–96.
- TRYFONIDOU Alina 2015. EU Free Movement Law and the Legal Recognition of Same-Sex Relationships: The Case for Mutual Recognition. In: *Columbia Journal of European Law*, 21., 195–248.
- TRYFONIDOU Alina 2018. *Free movement of same-sex spouses within the EU: the ECJ's Coman judgment*. <https://europeanlawblog.eu/tag/case-c-673-16-coman/> (2018. 06. 23.)
- WAALDIJK Kees 1996. Free Movement of Same-Sex Partners. In: *Maastricht Journal of European and Comparative Law*, Vol. 3., MJ, 271–280.
- WOPERA Zsuzsa 2013. Az európai uniós családjog érvényesülésének kritikus pontjai. In: *Családi Jog*, 11 (3).

HIVATKOZOTT ÍTÉLETEK ÉS JOGSZABÁLYI HIVATKOZÁSOK JEGYZÉKE

- Brüsszel II. a. rendelet: A Tanács 2201/2003/EK rendelete (2003. november 27.) a házassági ügyekben és a szülői felelősségre vonatkozó eljárásokban a joghatóságról, valamint a határozatok elismeréséről és végrehajtásáról, illetve az 1347/2000/EK rendelet hatályon kívül helyezéséről, HL L 338, 2003.12.23, 1. o
- Coman ítélet, C- 673/16, ECLI:EU:C:2018:385
- D. és Svédország v. Tanács ítélet, C-122/99 és C-125/99, ECLI:EU:C:2001:304.
- Lounes-ítélet, C-165/16, ECLI:EU:C:2017:862
- Oliari és mások Olaszország elleni ügye, Appl. no. 18766/ 11 and 36030/11 (21 July 2015)
- Parris-ítélet, C-443/15, ECLI:EU:C:2016:897
- Rahman és mások ítélete, C-83/11, ECLI:EU:C:2012:519, 21. pont
- Róma III. rendelet: A Tanács 1259/2010/EU rendelete (2010. december 20.) a házasság felbontására és a különválásra alkalmazandó jog területén létrehozandó megerősített együttműködés végrehajtásáról (HL L 343., 2010.12.29., 10. o).
- Surinder Singh-ítélet, C- 370/90, ECLI:EU:C:1992:296,
- Szabad Mozgás Irányelv: A Tanács és az Európai Parlament 2004/38/EK irányelve (2004. április 30.) az Unió polgárainak és családtagjaiknak a tagállamok területén történő szabad mozgáshoz és tartózkodáshoz való jogáról, valamint az 1612/68/EGK rendelet módosításáról, továbbá a 64/221/EGK, a 68/360/EGK, a 72/194/EGK, a 73/148/EGK, a 75/34/EGK, a 75/35/EGK, a 90/364/EGK, a 90/365/EGK és a 93/96/EGK irányelv hatályon kívül helyezéséről (HL L 158., 2004.4.30., 77. o.; magyar nyelvű különkiadás 5. fejezet 5. kötet 46. o.)
- Foglalkoztatási keretirányelv: Tanács 2000/78/EK foglalkoztatási és munkahelyi bánásmód általános kereteinek létrehozásáról szóló irányelv, A Tanács 2000/78/EK irányelve (2000. november 27.) a foglalkoztatás és a munkavégzés során alkalmazott egyenlő bánásmód általános kereteinek létrehozásáról. HL L 303., 2000.12.2., 16—22. o.

Vallianatos és mások Görögország elleni ügye, Appl. no. 29381/09, 32684/09 (7 November 2013)

Zambrano-ítélet, C-34/19, ECLI:EU:C:2011:124

Rottmann-ítélet, C-135/08, ECLI:EU:C:2010:104

Römer-ítélet, C-147/08, ECLI:EU:C:2011:286

X, Y, Z egyesített ügyek, C199/12–C201/12, ECLI:EU:C:2013:720

Sayn-Wittgenstein-ítélet, C-208/09 ECLI:EU:C:2010:806

Maruko-ítélet, C-267/06, ECLI:EU:C:2008:179

Hay-ítélet, C- 267/12, ECLI:EU:C:2013:823

Eind-ítélet, C- 291/05, ECLI:EU:C:2007:771

Malgožata Runevič–Vardyn-ítélet, C-391/09, ECLI:EU:C:2011:291

O&B ítélete, C-456/12, ECLI:EU:C:2014:135

Omega Spielhallen-ítélet, C-36/02, ECLI:EU:C:2004:614,

Asociația ACCEPT-ítélet, C-81/12, ECLI:EU:C:2013:275

Abdulaziz v. The United Kingdom, Appl. No. 9214/80 (24 April 1985)

W. kontra Bizottság ítélete, F-86/09, ECLI:EU:F:2010:125

Schalk and Kopf ítélete, appl no. 30141/04 (24 June 2010)

Pajić v. Croatia ítélet, appl no. 68453/13 (23 February 2016)

Orlandi and Others v Italy, appl. no 26431/12 (14 December 2017)

RÖVIDÍTÉSEK FELOLDÁSA

EJEB– Emberi Jogok Európai Bírósága

EJEE– Emberi Jogok Európai Egyezménye

EUB – Az Európai Unió Bírósága

EUMSZ – Az Európai Unió működéséről szóló Szerződés

Same sex marriages and free movement rights in the CJEU's case law

The enforcement of the supranational rights of the EU citizens – that is the right to free movement and residence – requires, in certain cases, that the EU law be applied in some highly sensitive areas such as the area of family law which are traditionally the regulatory competence of the member states. The Coman case, referred to the ECJ for preliminary ruling also belongs to the above group. In the Coman case the ECJ was asked about what will happen if a same-sex couple that validly got married in one of the members states would like to move or return to the territory of a member state where same-sex marriages are not recognized. In this case, can the couple claim EU-level ‘family reunification rights’? In other words, the question is whether the third country member of the married couple may obtain the ‘family member’ status in accordance with the Free Movement Directive and primarily the residence rights arising from this status.

The cross border nature of the case allowed the Court to eliminate the legal uncertainty that has existed in this area and to avoid the duplication of family statuses by extending the concept of a spouse specified in the Free movement directive to same-sex couples. It declared in its judgment that the term ‘spouse’ within the meaning of” the Directive “is gender-neutral and may therefore cover the same-sex spouse of the Union citizen concerned. Notwithstanding the above statement, the judgment cannot be considered as a clear victory for homosexual couples. In its decision, the Court did not fail to emphasize that a person’s status, which is relevant to the rules on marriage, is a matter that falls within the competence of the Member States and EU law does not detract from that competence. Thus, the ruling only applies to free movement issues – and with some further limitations. First, the Court restricted its ruling to marriages concluded within a Member State. Secondly, it stressed that a period of at least three months genuinely residing in another Member State is necessary to trigger the above rules.

Keywords: EU citizenship, same sex marriages, free movement rights, validity of marriage

Istopolni brakovi i sloboda kretanja u sudskom procesu Evropske unije

U nekim slučajevima, sprovođenje nadnacionalnih prava građana Evropske unije, uključujući pravo na slobodno kretanje i boravište, zahteva da zakon EU prodre u tradicionalno osetljiva područja unutar nacionalne regulatorne sfere, kao što je sfera porodičnog prava. Takav slučaj predstavljao je i predmet u vezi slučaja Koman koji je upućen Sudu povodom prethodne odluke. Fokus samog predmeta predstavljala je dilema da li par koji je u nekoj od država Evropske unije koja to dozvoljava stupio u istopolnu bračnu zajednicu, ali gde jedan od bračnih partnera nije iz države članice, može bez ograničenja da koristi svoje pravo na slobodno kretanje i pravo na porodično ujedinjenje na teritoriji države članice koja ne priznaje vrstu bračne zajednice kao što je homoseksualni brak. Prekogranična priroda slučaja Koman sada je omogućila da sud proširi postojeću pravnu nesigurnost u dotičnoj oblasti, eliminišući problem dupliciranja porodičnog statusa i proširujući pojam supružnika i na istopolne parove u samom zakonu o slobodnom kretanju. Sud je iskoristio ovu mogućnost da deklarativno potvrdi da pojam bračnog partnera i njegovih prava može da se odnosi i na slučajeve istopolnih brakova gde je samo jedan od supružnika građanin Evropske unije. Uprkos gore navedenoj izjavi, presuda ne može da se oceni kao očigledna pobjeda homoseksualnih bračnih odnosa.

U svojoj odluci, Sud nije propustio da naglasi da pitanja u vezi sa statusom osobe, uključujući regulative u vezi braka, ostaju u nadležnosti država članica, čime se suštinski obaveze država članica za priznavanjem jednakosti istopolnih brakova svodi samo na pravo o slobodi kretanja. Štaviše, primenljivost ovog zakona je dodatno smanjena činjenicom da je, prema presudi, ovaj zakon primenjiv samo u slučajevima kada je istopolna bračna zajednica sklopljena na teritoriji države članice. Na osnovu sudske prakse koja važi u državama članicama Evropske unije priznavanje ovog zakona može da se traži samo u slučajevima kada se radi o slobodi kretanja.

Ključne reči: državljanstvo Evropske unije, istopolni brakovi, pravo na slobodno kretanje i boravak, uzajamno priznavanje braka

Beérkezés időpontja: 2018. 07. 03.

Elfogadás időpontja: 2019. 02. 11.

Dr. LOVRA Éva, PhD

Akcija „Pravo na prvu šansu”, Vajdaság Autonóm Tartomány, Tartományi Fel-
sőoktatási és Tudományos Kutatási Titkárság
drevalovra@gmail.com

MIKROURBANIZMUS ÉS SZABÁLYOZÁS – A SZÉCHENYI LÁNCHÍD PESTI HÍDFŐJE¹

*Micro-urbanism and regulation – the Pest side of the
Széchenyi Chain Bridge*

*Mikrourbanizam i regulacija – Peštanska strana
lančanog mosta „Sečenji”*

A Buda és Pest egyesítése (1872–1873) előtti időszak már megmutatta az egységes várostervezés lehetőségét. Hild János szépészeti terve Pestre (1805) hozzájárult a Pest város Szépítő Bizottmánya létrejöttéhez, és az elméleti tervezés szintjén megadta a városfejlődés irányát. A mai Széchenyi tér (a Lánchíd pesti hídfője) teljes átalakítását, a Duna-part kiszélesítését, alaktani szempontból való egységesítését (városi tömbök) irányozta elő az 1805-ös terv. Megvalósításuk már a Szépészeti Bizottmány munkájának első évében, 1808-ban megkezdődött, majd a városeejesítés (1873) után teljeseedett ki az új térfalak által. Az előzmények bemutatásával kezdve, de a modern városrendezés kezdeteire és kiteljesedésére (19–20. század fordulója) fókuszálva mutatja be a tanulmány a szabályrendeletek, tervezési elvek kialakulását és a gyakorlatban történő alkalmazását.

Budapest alaki változásaira, ha nem is feltétlenül tudatosan, de hatottak a korszak város-teoretikusainak gondolatai, amelyek minden város tervezési szabályzatában valamilyen módon helyet kaptak, ugyanis a hirtelen növekedésnek induló városok a fejlődésük egy adott pontján mind ugyanazokkal a problémákkal találkoztak. A korabeli tematikus lapok nagy szerepet játszottak a tervek, szabályozások, elvek, pályázatok stb. naprakész bemutatásában. A szakmai kritikáknak is adtak helyet, amelyek megalapozottságát bizonyítják, hogy hatással voltak a későbbi döntéshozatalra, s tervjavaslatok egyes részeit átemelték a városszabályozási tervekbe is.

¹ Készült Lovra Éva: Budapest városmorfológiai változásai és a változások hatásai 1867 és 1920 között. In: *Budapest városrendezési (építési) szabályozásának változásai*. Szerk. Nagy Béla. Műhely Tervező és Tanácsadó Zrt., Budapest, 2019, 1–66. tanulmánya felhasználásával.

A léptékváltás nemcsak az egész város területére vonatkozó építésügyi szabályrendeletek változásának eredménye, hanem az épületmagasság és utcaszélesség arányai miatt az utcaszélesítés magasabb épületek építését tette lehetővé. A Széchenyi tér példáján keresztül a szabályrendeletek városképre és városmorfológiára gyakorolt hatása mellett az egyedi esetekkel, a komplex léptékváltással is megismerkedhetünk.

Kulcsszavak: Budapest, szabályozási rendeletek, várostervezés, mikrouurbanizmus, városmorfológia

BEVEZETŐ

„Minden fejlődésben levő városnak oly várostervre van szüksége, mely a külső terjeszkedésre, valamint a belső részek javítása céljára egy-egy és bő területet ölel föl” (PALÓCZI 1903: 47). A német közegészségügyi kongresszuson (Deutscher Verein für öffentliche Gesundheitspflege) elhangzottakat idézi Palóczy Antal, korának egyik meghatározó várostervező teoretikusa *A városok rendezése – Budapest viszonyainak egybevetésével* (1903) című tanulmányában. Ezáltal bevezeti és tudatosítja azokat a kiegyezés (1867) utáni törekvéseket, amelyek a városszabályozást és -bővítést nem városrészenként, hanem egységben próbálták megvalósítani.

A várostervezés és -bővítés ártértékelése már a 19. században elkezdődött a közegészségügyi, közlekedési és esztétikai kívánalmakat részben kielégítő szabályozások érvényesítésével. Ezek az elvek, illetve kívánalmak a 19. végének várostervezési gyakorlatában alapvető követelménynek számítottak. A századra jellemző modernizációs és városszerkezet-átalakító folyamatok Magyarország területén az Osztrák–Magyar Monarchia időszakában (1867–1918) érték el első csúcspontjukat, az ekkor kialakított városszerkezet és városszövet a mai épített örökség jelentős részét képviseli.

A SZÉPÍTÉSI TERVTŐL AZ 1914. ÉVI SZABÁLYZATIG

A pesti oldal tekintetében tudatos várostervezésről már a 19. század elejétől beszélhetünk: József nádor törekedett a méltó székváros kialakítására. A város tudatos fejlesztésére közvetlenül hatott a Szépítő Bizottmány vagy Királyi Szépítő Bizottság munkája, valamint a Szépítési Terv (HU.BFL.XV.16.b.221/5.), amit Hild János építőmester dolgozott ki 1805-ben József nádor felkérésére. A „18. századvégi előzményekre támaszkodva, József nádor kezdeményezésére, több éves előkészítő munka után 1808-ban indult útjára Pest város Szépítő Bizottmánya (Verschönerungs Commission zu Pesth, Commissio Decoratoria). Az ambiciózus nádor

1805-ben juttatta el I. Ferenc császárnak összegző városépítési javaslatát, megfejelve Hild János, Hild József építőmester apjának városrendezési tervével” (HIDVÉGI 1). Hild János 1811-ben bekövetkezett halála után a városrendezési törekvések megtorpantak. Fia, Hild József épületei által kialakult a klasszicista Pest képe, előtérben a reprezentatív Ferencz József térrel (mai Széchenyi tér).

1820-ig a Bizottmány egyik kiemelt, nagy részben el is végzett munkája a régi városkapuk és falak teljes felszámolása volt, amelyek munkálatai már a 18. század végén elkezdődtek. A következő évekre vonatkozó feladatok között volt a város vonalán kívüli új utak létesítése, a Duna-part szabályozása és burkolása a belvárosi részen is, ami együtt járt az új szabályozási vonalak meghatározásával, valamint az utcák és házak szabályozása a városban és a külvárosban, a Városliget tervszerű elrendezése, valamint egy hosszabb időtávú folyamat részeként az Invalidus-palota (egykori Károly-laktanya, az akkori Városháza) környezetének rendezése (a felsorolás a teljesség igénye nélkül)². Az 1820 körüli állapotot Franz Schams *Vollständige Beschreibung der königl.freyen Haupt Stadt Ofen in Ungern* [sic] könyve alapján ismerjük (1822).

Az 1830-as évektől az egységes városszabályozás eszméje, s a Hild-féle tervjavaslat, ami még évtizedekig érvényben volt ugyan, háttérbe szorult. A bizottmány fő feladatai az építési engedélyek vizsgálata és kiadása volt. Az 1838-as árvíz utáni évben egy összefoglaló, a város teljes területére egységes építési rendszabályt hoztak, külön szabályozva a belvárost és külvárosi részeket: *Közönséges építési rendszabás szabad királyi Pest városára nézve és Különös építési rendszabás Pest külvárosainak szélső részeire nézve* (1839). A bizottmány az 1848-as események hatására egyre inkább elveszítette jogkörét, 1856. november 19-én feloszlatták, helyét a Verschönerungs Bau-Amt vette át 1860-ig, amelynek jogutódja a hatékonyabban működő, 1873-ig fennálló Építő Bizottmány volt.

1862-ben Reitter Ferenc, a Helytartótanács építési igazgatóságának középítési osztályvezetője egy körcsatorna építését javasolta a mai Nagykörút ívére, azonban a város az ötletet elvetette a kisajátítások, árvízvédelem és a költségek miatt. Reitter csak Pesttel foglalkozott, többek között az ő elképzeléseit tükrözi a gyűrűs-sugárutas rendszer, a Sugárút (mai Andrássy út), valamint egységes városszabályozási terv elkészítését javasolta mindhárom település (Pest–Buda–Óbuda) esetében (REITTER 15–24).

² A felsorolás a teljesség igénye nélkül készült Schams összefoglalása és A régi Pest (In: *Művészet* 1909. 8(6), 382–391.) című cikk alapján.

„Azon célból, hogy oly általános beosztási és rendezési terv nyeressék, melynek alapján Buda és Pest városok egységes fővárossá egyesítenek, hogy azután mint országos főváros, mint a király és kormány székhelye, mint góczpontja az és keretét nyerhesse, másrészt mint az ipar, kereskedelem és forgalom középpontja, ezek által és ezen haladási tényezőknek nyújtandó kedvezmények és könnyítések által világvárossá emeltessék!” (PALÓCZY 1891: 5) Míg a város általános szabályozási tervének megalkotását megelőzte egy nemzetközi verseny (1871), melynek programjában szerepel a „világvárossá” való válás igénye, addig a pályázók alkotói szabadságát korlátozta a Fővárosi Közmunkák Tanácsa³ és Pest város vezetősége által már előre eldöntött sugárút és körutak létesítése (1871. évi XLII. tc.). A pesti oldalt tekintve a pályázat első díjas terve (alkotó: Lechner Lajos) részleteiben tért el a Közmunkatanács ideiglenes tervétől. A Lechner-féle terv figyelmet szentelt az addig a tervezési fókuszon kívül eső budai oldalnak, kidolgozta a budai körút tervét mint a pesti külső gyűrű, a Nagykörút folytatását.

A Nagykörút (külső körút) kiépítésének (1870. évi X. tc., 1884. évi XVI-II. tc.) első szakasza 1872-ben kezdődött átfedésben a Nyugati pályaudvar (1877, Eiffel Iroda) építésével, amely a körgyűrű egyik legjelentősebb épületévé vált. A körutat bécsi mintára tervezték, azonban a koncepciót tekintve szerényebb, és hatékonyabban szolgálta ki a közlekedés megújult igényeit, így a városképre gyakorolt hatását és a funkcionalitást illetően inkább a párizsi sugárutakkal rokon.

Az 1871-es nagyszabású változásokat előirányzó terveket nem követte intenzív változás, csak a legfontosabbnak ítélt szabályozási, így bontási és útszélesítési munkálatokat vették figyelembe. A korszakban alkalmazott gyakorlatnak megfelelően alakították ki a beépítetlen területek úthálózatának mintáját, így a sugárirányú utak és körgyűrűk, valamint a rácsos úthálózat monotonításába csak a keresztező utcák törései hoztak némi változatosságot. A század utolsó harmadától kezdve a városi zöldterületek (közparkok) településszerkezetben betöltött szerepe egyre jelentősebb hangsúlyt kap, a városok szerkezetének tervszerű kialakítása és az épített környezete mellett. A városfejlesztés és -tervezés új elvei nemcsak a korszak, hanem a Budapest arculatát kialakító építészek és mérnök fókuszpontjába kerültek.

A városmorfológiai változások szempontjából fontos megjegyezni, hogy a 19. és 20. század fordulóján Camillo Sitte, részben Josef Stübben vagy Palóczy Antal (ha csak Budapest várostervezési elveinek alakulására ható legfontosabb teoretikusokat és tervezőket említjük) elméleti munkái-

³ A Fővárosi Közmunkák Tanácsa (a továbbiakban FKT) alapítása és a főváros tervszerinti fejlesztése országos üggyé való deklarálása az 1870. évi X. törvény-cikk határozata alapján történt.

nak hatására a nagyobb kiterjedésű közparkokat és a kisebb zöldterületeket az utca–tér rendszer szerves részének tekintették. A várostervezés új elvei miatt nem hagyhatták figyelmen kívül a természeti környezet esztétikai és közegészségügyi jelentőségét. A városépítészeti elvek meghatározása mellett és azokkal összhangban tájépítészeti javaslatokat is tettek, a parkokat és kerteket jellemzően az újonnan nyitott utak mentén alakították ki. Budapest meghatározó városfejlesztési eseményei, a Nagykörút és a Sugárút kiépítése a zöldfelületi rendszerek kialakítása szempontjából kevésbé jelentős. A város zöldfelületekben gazdagabb területét a kiépülő budai körút menti parkok jelentik.

A városszerkezetben betöltött szerepe és a reprezentációs funkciója miatt a Sugárút (Andrássy út) jelentősége vitathatatlan, építését, amire a Fővárosi Közmunkák Tanácsa pénzalapot különített el, már a 1870. évi LX. tc. is szorgalmazza. A terület városi szövettípusainak elkülönülő csoportjai a kor városépítészetének autentikus lenyomatai, egyenesen utalnak azokra a városmorfológiai változásokra, amelyek részben meghatározták a főváros reprezentációs fejlődésének irányát. A telkek újrafelosztásával, a beépítés szabályozásával egy, a szövettípus-variációk és a stílusok keveredésének ellenére is egységes városi együttest hoztak létre. A sugárutat a két tér (Oktagon és a Kodály körönd) három szakaszra osztja, amelyek beépítésének jellege is szakaszonként változik. A zárt sorú, sűrű beépítést (bérpaloták) felváltják a villák, az építési magasság is fokozatosan egyre alacsonyabb, így vezet át az út a központi területről a közparkba, a Városligetbe. A fokozatos átmenet megoldása egyedi, amelyik felvezeti a parkot és enyhíti a beépítés dominanciáját, azonban a Sugárút egy-egy szakaszának szövettípusa a századfordulón modernizálódó legtöbb városban megjelenik. A városmorfológiai változás és annak hatása szempontjából példa nélküli Pesti belváros szabályozása és átépítése, az a drasztikus városszerkezeti és -szöveti transzformáció, amit az Erzsébet híd hídfője körüli tér kialakítása eredményezett.

VÁROSTERVEZÉSI ELVEK, SZABÁLYZATOK ÉS HATÁSAIK AZ EGYESÍTETT BUDAPEST FEJLŐDÉSÉRE

„A városrendezés tehát nem oly alkotás, mely egyszer mindenkorra szól, hanem csakis azon igényeknek fog megfelelni, melyekre alapított. A mint ezen igények növekednek terjednek, ismét újabb változást, rendezést tesznek szükségessé” (PALÓCZY 1891: 2).

A modern várostervezés gyakorlata és az egységes városszabályozási rendszer kialakítása némi késedelemmel talált befogadásra Magyarországon. Emiatt nem a városépítés elméletének és gyakorlatának újítói

alakították ki a korszak városszabályozási elveit és irányát, hanem azok a szakemberek, akik az elődök (külföldi teoretikusok és várostervezők) eredményeit és tapasztalatait összefoglalták, és a hazai körülményekre, a problémák megoldására formálták. Palóczi Antal egyike volt azoknak, akik a várostervezés elméleti feladataival (is) foglalkoztak a gyakorlati tervezés mellett, leginkább Budapest viszonyait vizsgálva. A Magyar Mérnök- és Építész-Egyletben végzett munkája során elemezte és kritizálta az aktuális szabályozási döntéseket, kritikai összefoglalást írt a Fővárosi Közmunkák Tanácsának éves munkájáról, és számos indítványt tett a budapesti városszabályozás érdekében. Már az 1880-as évektől kezdve figyelemmel kísérte a modern városrendezés elméletének és gyakorlatának különböző irányzatait. Előadásain, tanulmányain keresztül igyekezett elfogadtatni az új elvek főbb tételeit, mint a közegészségügy, a közlekedés és az esztétikai tervezés. Várostervezési munkáiban leginkább Camillo Sitte funkcionális, ám a város művészi formálására törekvő elvei képviseltették magukat, míg elméleti írásaiban felhasználta a mérnöki szemléletű Josef Stübben elemzéseit és rendszerező módszereit, valamint Richard Baumeister elméletét is. Követte, amit Stübben és Sitte is vallott, miszerint a várostervezés legfontosabb szempontja a város egészére kiterjedő egységes városszabályozási terv következetes megvalósítása, és nem a kontextus nélküli reprezentatív épületek építése.

Camillo Sitte *Der Städtebau nach seinen Künstlerischen Grundsätze* (1889) című művében új alapokra helyezte a várostervezés gyakorlatát, hirdette a városok esztétikai elvek szerint való rendezését és tervezését. Mindez megmutatkozik az utak és terek hálózatának szervezésében, amellyel a látványra, a „festői kilátásra” helyezte a hangsúlyt, habár kitért a modern városon belüli hatékony körforgás fontosságára is. Munkájában a várost alkotó formákat tipologizálta, hirdette a múlttal való folytonosság visszaállításának fontosságát, és a modern egyenes vonalvezetésű sugárutak helyett a terephez alkalmazkodó vonalvezetésű utcákat favorizálta. Josef Stübben *Der Städtebau* (1890) című részletes összefoglaló városépítési útmutatója és leírása az adott időszak városszöveleinek, funkcióinak és működésének pontos lenyomata. Stübben útmutatóját megelőzte Reinhard Baumeister 1876-ban kiadott *Stadt-Erweiterungen in technischer, baupolizeilicher und Wirtschaftlicher Beziehung* című munkája, amelyben megalapozta a mérnöki várostervezés elméletét. 1891-ben Stübbenre hivatkozva megállapítja, hogy a „mai belváros ép szűk utcái miatt úgyszólván mesterségesen ki van zárva a város összeforgalmából. A belváros számára pedig főforgalmi utat nyitnának az eskütéri híddal és annak a Hatvani-utczával [mai Kossuth Lajos utca] való összeköttetésével

és ez képezné a belváros rendezésénél az első lépést. Az eskütéri kocsihíd és az útnak a Hatvani-utcaig való egyenes folytatása nemcsak a belvárosra, hanem az egész főváros emelkedésére, alakváltozására nézve nagy fontosságú kihatással bírna, amint birt az Andrásy-ut, a Nagy-körut” (PALÓCZY 1891: 10). A felolvasásban kiemelte a híd jelentőségét Buda és Pest felemelkedésében, és bemutatta a belvárosra vonatkozó szabályozási tervét. „E terv átöleli az egész belváros terjedelmét, fővonala a hatvani-utca egyenes folytatása, a plébániatemplom déli oldala mentén, az eskütéri kocsihíd irányában” (PALÓCZY 1891: 10). A terv jelentőségére való tekintettel a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet *Budapest főváros alaki rendezéséről: különös tekintettel a Belváros szabályozására* címmel megjelentette a tanulmányt. A rendezési javaslatában is elsősorban Sitte elveit követi, mint a forgalom, a megépítés, az egészségügyi és esztétikai követelmények. Az elvek ismerete és érvényesítésük megvalósulási keretei jelentősek a budapesti várostervezés elemzése során, mivel Sitte fontosnak tartotta a múltbéli és kortárs tervezés közötti folyamatosság fenntartását oly módon, hogy a várostervezők tiszteletben tartják a város épített és természeti értékeit, a város térszerkezetének eredeti variabilitását, azonban a tervezés során figyelembe veszik a forgalom, a lakhatás, a közegészségügy és az esztétika kívánalmait.

Palóczi Antal átvette a közterek kialakítására vonatkozó javaslatokat. Sitte művében példákat és megoldásokat ad az általa nem megfelelőnek tartott várostervezési döntésekre, amelyek leginkább a közttereket érintették: „Szükség szerint különböző, nagy és kis épületeket tervezhetnének, és a perspektivikus homorúság elvének megfelelően csoportosíthatók, így hatékony közttereket hoztak létre a sötét és elhagyott belső udvarok helyett” (COLLINS–COLLINS–SITTE 273). „A köztér jó hatásának nyitja annak körül határolása módjában rejlik. (...) lehetőleg zárt falfelületeket kell törekedni előállítani, s ezeket a falfelületeket lehetőleg kevés utcával szabad csak áttörni (...), a tér alakjának nem kell föltétlenül szabályosnak lenni; (...) dimenziói az oda állított vagy állítandó épületek méreteivel legyenek arányosak” (PALÓCZI 1908: 10–11). „A térhatásra nézve fontosak még a tér területének beosztása, kiállítása és szintező viszonyai” (PALÓCZI 1908: 12). Sitte megoldást kínált a terek tervezésére, illetve arra, hogy hogyan lehet tér benyomását kelteni, ha a megoldandó problémát a tér hatalmas kiterjedése vagy a térfalak hiánya jelentette (nyitott tér). Példaként a Ringstrasse nyugati részét említi: „1) a stílusok konfliktusának megszüntetése; 2) az egyes monumentális épületek lényegesen megnövekedett hatása; 3) egyedi karakterű terek csoportja; 4) a nagy, közepes és kicsi méretű műemlékek egységes együttesének lehetősége. Az így létrehozott terek eltérő városi ki-

látást kínálnak [Stadtbild]” (COLLINS–COLLINS–SITTE 296). A bécsi párhuzam jelentős, ugyanis a budapesti várostervezők is leginkább Bécs várostervezési gyakorlatával (szabályzatok, megvalósítás – annak üteme, minősége) állítják párhuzamba a Budapest fejlődési ritmusát.

Stübbent követve a középületek elhelyezését a városterveknek rendelte alá és három csoportba osztotta: központos, elosztandó épületek és a külsők. A forgalmi középpontokban, illetve azok közelében helyezkednek el a központos épületek, mint a „városháza, főposta, törvényszékek, parlamentházak, múzeum- és könyvtári épületek, börze, banképületek, s effélék” (PALÓCZI 1903: 40). Palóczi és Stübben elosztó épületeknek tekinti az egyes városrészekben egyenletesen elszórt épületeket, mint „a posta, telegráf fióköntézetek, templomok, iskolák, állami és községi közigazgatási épületek, vásárcsarnokok, színházak, fürdők stb.” (PALÓCZI 1903: 40). A külső épületek, köztük a kaszárnnyak és katonai gyakorlóterek, kórházak, pályaudvarok, „a melyek elhelyezése a város külsőbb részein, esetleg határán megengedett, célszerű avagy éppen meg is okolt” (PALÓCZI 1903: 40). A főváros területi fejlődése az intézményhálózatának bővülését is jelentette, amely feltételezte a tematikus (központi, átmeneti, külső) területi elrendezést is. Az intézmények elhelyezése részben követte a Stübben és Palóczi által meghatározott elrendezést – a város szélesebb értelemben vett negyedei határvonalának figyelembe vételével.

A határterületek léptékben, beépítésmódban, szerkezetükben különbözhetnek, és azokat a övezeteket mutathatják, amelyek a tervezés gyakorlata során „elcsúsztak”, azaz nincs harmonikus átmenet a két városrendezési övezet között. A városszabályozás kezdeti időszakában lehatárolt területenként valósult meg a rendezés, és nem egységében, a nem megfelelő alaptérképek (a felmérés hiánya az 1871-es pályázat legfőbb kritikai érve), valamint a szomszédos tervezési területek figyelembe nem vétele miatt „csúszott el” a lépték. Az övezetek lehatárolásában nemcsak a városszövet-típusok jelentenek segítséget, hanem azok a középületek is, amelyek elhelyezkedését Palóczi Antal Budapestre összpontosító munkájában a városterveknek rendelt alá, és jelentőségükhöz mértén három csoportba osztott. Az egyesítés következtében a város szerkezetének átalakulása (az új városrészek összekötése) ellenére is megmaradtak az egységek, amelyek követik a központos, elosztandó és a külső középületek dinamikáját. Ezáltal a főváros köztes területein a városi szövetek és középületek eloszlása megosztott maradt, amelyet nem tudtak áthidalni az átfogó szabályozási intézkedések.

A városok szabályozásához való hozzáállás 1912-ben hozott fordulatot. Az 1912. évi LVIII. törvénycikk indoklása a városok fejlesztéséről kimondja, hogy az 1886. XXI. és XXII. törvénycikkek, amelyek eddig a városok hely-

zetét szabályozták, elavultak. A 12–13.§ foglalkozik a közintézményekkel, amelyek három csoportját határozza meg: a feltétlen létszükséglet, a már fejlettebb várossal együtt járó és a kényelmi igények kielégítésére szolgáló intézmények, melyek kialakítása is ezt a sorrendet kell, hogy kövesse, azonban „a közintézmények nem a természetes szükségszerűség és előre átgondolt szerves program, hanem pillanatnyi tényezők hatása szerint jöttek létre”. A tervezettség a törvény által visszanyúlt az alapokhoz, s olyan már-már evidensnek számító témákat vett elő, mint a közegészségügy és annak intézményrendszere. A városok szabályozásának rendszere, illetve a háttére egy kevésbé monumentális intézkedéseket szorgalmazó, inkább realista időszakába lépett.

Az 1912-es törvény a városfejlesztésről már előirányozza, illetve megteremti a háttérét annak a budapesti építésügyi szabályzatnak (1914), amely lényegében átformálja és meghatározza a főváros beépítési lehetőségeit. A tervezetet a Közmunkatanács 1913. októbertől 1914. januárig véglegesítette. 1914. január 27-én tartott ülésén az 502. sz. alatt kelt határozatával állapította meg az új építésügyi szabályzatot, amely 1914. március 1-jétől lépett életbe. Az 1914-es szabályozás kísérletet tett az övezetek határterületei különböző beépítési léptékének harmonikus áthidalására, valamint az 1912-es törvény intézményhálózat ésszerűsítésére – mondhatni, hogy a budapesti rendelkezések a közelgő első világháború árnyékában nőttek fel igazán a főváros jelentőségéhez.

LÁNCHÍD, PESTI HÍDFŐ – KIALAKULT KÖZTERÜLETEK, LÉPTÉKVÁLTÁS

A Ferencz József tér (mai Széchenyi István tér), 1866-ig Kirakodó tér (a térképek tanúsága szerint 1838: Auslandungs Platz, 1854: Auslade-Platz) a Lánchíd pesti hídfőjének reprezentatív tere. Téglalapszerű kiképzése a Szépítő Bizottmány 1808-ben kezdődő szabályozó munkájának köszönhető, ugyanis megfelelő körülményeket akartak teremteni a kikötőbe érkező áru lerakásához. A Kirakodó tér 1808 és az 1839 közötti időszakban alakult ki, ugyanis 1808-ban történt meg az első szabályozott telekeladás (a Nákó-palota telke), míg az utolsó építkezés (a Magyar Tudományos Akadémiát kivéve) 1837-ben, amely meghatározta a tér szabályozási vonalait és ezzel alakját.

Az ekkor kialakult térfalak teljesen átalakultak az elmúlt két évszázad során, egyedül a Magyar Tudományos Akadémia épülete maradt meg eredeti állapotában az első épületek közül. A léptékváltás gyors iramban ment végbe, míg a 19. század első felében a Hild-féle, leginkább kétemeletes (földszint +2) épületek uralták a teret, addig a század végére már nem ma-

radt egy sem eredeti formájában, átépítették vagy lebontották azokat, helyettük leginkább három- és négyemeletesek (földszint +4) épültek. A szintek számának változását az egykori Nákó-palotán figyelhetjük meg: a Hild-féle első épület földszint +2 (klasszicista Deron-palota), majd a Pucher-féle neoklasszicista átépítés földszint +3 (Nákó-palota) és a Quittner–Vágó-féle Gresham földszint +4 (a manzárdot is emeletnek számították).

A területre vonatkozó városszabályozási rendelkezéseken és az egyes épületek építéstörténetén keresztül a városmorfológiai változások és a léptékváltás is követhetővé válik. A tér szabályozására a *Közönséges Építési Rendszabás Szabad Királyi Pest Városára* vonatkozott 1839-ben, amelynek 18.§. határozta meg az emeletek magasságát az újonnan épülő házaknál. A rendszabály kimondja, hogy az épületek a város szépítésének kellékei, különféle rendeltetésük miatt nem lehet meghatározni az emeletek általános számát, azonban a lakóházakat nem lehet három emeletnél magasabbra építeni. Az építési tervben megjelölt emeletek „számán alól sem maradhat valamely épület, ha a »szomszéd házak« vonalzata (alignement) megkívánja.”

A Fővárosi Közmunkák Tanácsának 1870–1871. évi hivatalos jelentésében a Ferencz József tér szabályozását külön ügyként kezelik, amelynek oka a tér jelentőségének változása: „a Ferencz József tér szabályozása és a városliget új berendezése és nagyságát illetően már több tervezet van készben, melyek tanulmányozása és tárgyalása után a végmegállapodás a legközelebb jövőben fog egyetértőleg Pest várossal létre jönni”⁴. A Fővárosi Közmunkák Tanácsa 1874. évi hivatalos jelentése *VI. Egyes főbb intézkedések és szabályozások 15. A Ferencz József tér rendezése* része rendelkezik a tér szabályozásának és rendezésének irányairól: „E tér ugyanis, a főváros középpontján, három oldalról palotaszerű épületekkel körülvéve, szabad kilátással a Dunára, a monumentális lánczhidra, a várra és királyi váriakra, oly kiváló helyen fekszik, hogy annak, e nagyszerű környezethez megfelelő rendezése, méltán megérdemlé a legbehatóbb tanulmányozást. Ily szempontból kiindulva a fővárosi közmunkák tanácsa már évek óta foglalkozott a tér rendezésével s e tekintetben úgy pályázat útján, valamint saját műszaki osztálya által több tervezetet dolgoztatott ki.”⁵

A FKT négy tervezetet dolgozott ki a tér rendezésére, ezek közül a IV. számmal jelzett tervjavaslatot ajánlotta kivitelezésre. A tervezet főbb pontjai: „A lánczhid meghosszabbított tengelyében fekvő középvonaltól jobbra és balra egy egy fákkal kerített, emelkedett területű parkcsoport tervezetett, melyek

⁴ FKT I. Budapest általános szabályozásának és beosztásának tervezete, VIII. Megállapított szabályozások B, Szabályozások Pesten, 1870–1871, p. 29.

⁵ FKT VI. Egyes főbb intézkedések és szabályozások, 1874, 15. A Ferencz József tér rendezése, 1874, p. 48.

közepén magas nyúlánk legalább 18°- 20° [öl] magas oszlopok fognának állíttatni, melyek egyike szt. István, másika Mátyás királyok szobrainak szolgálnának alapul; továbbá ugyan ezen csoportok szélein és pedig az academia palota előtt Széchényi, a Lloydépület előtt Deák Ferencz emlékszobrai állíttatnának fel. Végre a két parknak a hídfőhöz legközelebb álló csúcsát két virágos disz-mű edény fogná elfoglalni. A tér középvonalában a hídfő és Nákó-ház között, az utóbbitól 13 öl, a hídfőtől 28 ölnyi távolságban egy lovasszobor foglalna helyet, mely I. Ferencz József koronás királyunkat tüntetné fel azon történetileg nevezetes pillanatban, midőn a világ négy része felé a hagyományos kardvágást teszi. E szobor is kisebb mérvű ültetvénynyel környezendő.”⁶ A parkcsoportok között a szabályozott utcai összeköttetés a hídfő előtt a fő közlekedési út, amely 15 öl szélességben a lovasszobor felé irányul, s két 10 öl széles részre osztva a Zrínyi és Academia utcák felé kanyarodik tovább, valamint a Mérleg és Dorottya utcák felé kanyarodó 8-8 ölnyi szélességben. A hídfő előtt a part mentén a közlekedési utak 8 ölnyi szélességben vonulnak el a rakpartok mellett, és egyesülnek a hídfő előtt. A Magyar Tudományos Akadémia épülete előtt egy 15 öl, a Lloyd-palota előtt pedig egy 8 öl szélességű szabad terület van, amelyeket térkövekkel fednek. A munkát 3+1 évre osztották fel, az utolsó évben a dekoratív elemek – oszlopok, szobrok, emlékművek felállítása venné kezdetét. A terv megvalósításához a főváros hozzájárult, azonban anyagi okok miatt késleltette a munkálatok megkezdését.

Az 1886-ban megjelentetett, de el nem fogadott *Az építési ügyet a fővárosban szabályozó utasítás* (1870. évi X. t.-cz.22.§. – FKT V. Építési szabályok, 1886, 114) 39. §. *Az épületek külső magassága* című paragrafusában fogalmazza meg a területre vonatkozó általános szabályozást. „A házak külső magassága a végleges járdától a főpárkány felső széléig számíttatik, lejtős helyeken a homlokzat középpontján véve. Az egyemeletes lakházak legnagyobb magassága 12 méter, a kétemeleteseké 16, a háromemeleteseké 21, a négyemeleteseké 25 méterben állapíttatik meg, mely szabálytól azonban indokolt esetben a hatóság belátása szerint eltérésnek lehet helye. Egy- és kétemeletes ház a főváros területén bárhol építhető; háromemeletes házat azonban már csak oly utcában szabad építeni, a mely legalább 10 méter széles, míg négyemeletes ház csak legalább 15 méter széles utcában építhető.” Az 1894-es szabályzat szerint egyáltalán nem szabad 4 emelet-nél (legnagyobb magassága 25 m) magasabb házat építeni, a mezzanint egy emeletnek veszi a rendelkezés (152. §.)⁷.

⁶ Ibid.

⁷ Az építési ügyet a fővárosban szabályozó utasítás (1870. évi X. t.-cz.22.§. FKT V. Építési szabályok, 1886) 39. §. szakasza ugyanígy rendelkezik, mint a 1894. évi 152. §.

A hatályba lépett 1894-es építésügyi szabályzat vonatkozó paragrafusainak szövege megegyezik az 1886-ban kiadott *Az építési ügyet a fővárosban szabályozó utasítás (1870. évi X. t.-cz. 22.§.)* rendelkezéseivel, annak ellenére, hogy az 1886. évi nem is lépett hatályba. A Ferencz József térre, a megállapított szabályozás szerint építhető négyemeletes épület, a hatóságok felül is írhatják az szabályozással kapcsolatos döntéseket. Az 1914. évi *Építésügyi szabályzat* már pontosan rendelkezik a Ferencz József tér, valamint a közvetlen környezete építési szabályairól: „A városkép szépirodalmi érdekeit szolgálja az az előírás, hogy a Ferencz József-téren, a Fürdő- és Dorottya-utczák sarkán, úgyszintén a Béla- [ma Vigyázó Ferenc utca] és Akadémia-utczák sarkán fekvő telkeken az emelendő épületek főpárkánymagassága a téren már fennálló legmagasabb épület főpárkánymagasságát meg nem haladhatja és az épületeken olyan magasztások – főleg torony és oromfalak – nem létesíthetők, amelyek a tér egységes hangulatának megbontására vezetnének (128. §.).”⁸

A Fürdő utca kiszélesítése kapcsán már 1905-ben a FKT műszaki osztálya kész tervvel rendelkezett (terv forrása: HU.BFL .XV.16.e.256/15 1–2), amely szorgalmazta az utca déli oldalának 13 ölre (24,65 m) való kiszélesítését, valamint a tengelyvonalát alapul véve a Marokkai utca 28 öl szélességben való térszerű kiképzését. A Fürdő utca kiszélesítése a térképezés feltétele volt, ugyanis a térrel a belsőkerület vonalában akartak egy, a Kálvin és Deák tértől jellegében különböző szabad területet nyitni. A Fürdő utca szélesítése a Duna és a belsőkerület közötti forgalmi viszonyok optimalizálását segítette volna elő. Budapest 1895-ös térképén Marokkai, míg az 1908-as térképén Marokkói utcaként szerepel a mai József Attila utca második szakasza, amelyik a Bajcsy-Zsilinszky útba torkollik, az első szakasz a Fürdő utca.

„Ezzel a szabályozással kapcsolatban áll a Fürdő-utczának a Ferencz József-térbe eső torkolatában a szabályozási vonalnak olyan módosítása, melylyel a pesti magyar kereskedelmi bank sarok telkéből eszközrendő levezetés útján a lánczhid felől a Fürdő-utczába és a megfordított irányba törekvő, igen élénk kocsiforgalom lebonyolítása a kanyarulatnál megkönnyíttetnék.”⁹ A kereskedelmi bank (mai Belügyminisztérium) építési munkálatainak mielőbbi megkezdése miatt a telekre vonatkozó szabályozást az utcaszélesítéstől különválasztva tárgyalták és intézték.

1907-ben a székesfőváros hozzájárult a szabályozás vegyesbizottsági tárgyalásához. Heuffel Adolf volt középítési igazgató tervezete az FKT tervezetéhez hasonlóan alakítja a Fürdő és Marokkai utca (együtt ma a

⁸ FKT Az új „Építésügyi szabályzat”, 1914, p. 42.

⁹ FKT I. Szabályozás, 1906, p. 8.

József Attila utca) szabályozását, azzal az eltéréssel, hogy a teresedés a Marokkai utca Váci körút (ma Bajcsy-Zsilinszky út) felőli részére korlátozódik tulipán vagy szigony alakban kialakítva. Devecis Ferencz számos „vagylagos” tervet mutatott be, amelyek közül az E) tervben a Fürdő utca 20 méter, a Marokkai utca pedig 13 öl, az F) tervben a Fürdő utca 13 öl (24,65 m), a Marokkai utca pedig 18 öl, a G) tervben mindkét utca 13 öl szélességgel szerepel. Annak ellenére, hogy a székesfőváros kimondta, hogy a munkálatokra sem a tárgyalás idején (1910), sem a közeljövőben nem lesz anyagi keret, a vegyes bizottság két tervet elfogadott, amelyekről a továbbiakban is tárgyaltak (Devecis-féle E jelű terv és a FKT terve): „a most említett két terv alapul vételével s a Lloyd-féle Ferencz József-rakparti 727. hrsz. ingatlan [a korabeli, 1908-as térkép szerint ez alatt a helyrajzi szám alatt a Lloyd-palota volt] bevonásával dolgoztassák ki egy olyan újabb szabályozási terv, melyen a Fürdő-utczának 20 m. és 13 öltre való kiszélesítése, s továbbá a Marokkai-utczának is ehhez alkalmazkodó kiképzése legyen vagylagosan kitüntetve.”¹⁰ Az elkészítő munkálatok ideje alatt, 1910-ben dr. Heteés Antal tervezete érkezett a FKT-hoz a Belügyminisztériumból. A tervjavaslat felöleli a Fürdő utca déli oldalon 13 öltre való kiszélesítését és a Marokkai utca szabályozását oly módon, hogy annak a Váci körút felé eső részét, az utca közel feléig térré képezik az Andrássy út kapcsolódásának megoldására, a Fürdő utca felé eső másik rész pedig felvette az utca szélességét. A tervezetben az utcák déli oldalán lévő épületek árkádokkal való kiépítése is szerepel, amelyek folytatódnak az Erzsébet és Deák Ferencz tér egy részén. Az árkádok mélységét 4 és 6 méterben, magasságát 9 méterben állapította meg a tervezet. Az Erzsébet teret három oldalról határoló árkádok fedett sétányként szolgálhatnak. 10 év alatt kivitelezendő árkádosítás elvégzésére 30 évnyi rendkívüli adókedvezményt és más juttatásokat ígértek az épületek tulajdonosainak. Az adott terv költségvetése mintegy felét tette ki a FKT és a főváros műszaki osztálya, valamint Devecis Ferencz által javasolt tervek költségeinek. A Heteés-féle tervet fogadták el, azonban az árkádos megoldást elvetették. A tárgyalások félbeszakadtak, „mert időközben illetékes helyről az új városházának az Erzsébet-téren való felépítésének az eszméje vettettet fel, a mely eszme kapcsolatban áll a mai Károly-köruti városháza helyén még a rendkívüli adókedvezmény tartama alatt építési telkek alakításával, másrészt a Nagykorona-utca [ma Hercegprímás utca] és Váci-körút [ma Bajcsy-Zsilinszky út] közé eső ingatlanok helyén a Szent István-templomtól a Deák Ferencz-térig park létesítésével.”¹¹

¹⁰ FKT I. Szabályozás, 1910, p. 15

¹¹ FKT I. Szabályozás, 1910, p. 18.

Az 1912. évi jelentésben vázolt döntés szerint a Fürdő-utca szabályozásának kérdésétől az új városháza elhelyezésének eszméjét elválasztják. Mivel a nagyobb volumenű szabályozásra pénzalapot nem tud elkülöníteni a főváros, illetve a kormány se vonható be, ezért a vegyesbizottság javaslata értelmében „a Fürdő-utca a déli oldalon 20 méterre szélesíthetők, a Váci-körutba való kitorkolásánál pedig a szabályozás mindkét saroknak letompításával oldassék meg és ez a művelet fokozatosan, új építkezések alkalmával hajtassák végre.”¹² A javaslatot az FKT és a székesfőváros képviselőtestülete is elfogadta, így a szabályozást megállapították.

A PESTI VÁROSKÉPET MEGHATÁROZÓ TÉR TÉRFALAINAK ÁTALAKULÁSA¹³

Az egykori Pesti Kereskedelmi Testület székháza a Lloyd (ma Széchenyi István tér 2., Eötvös tér 1-2., Dorottya utca 10–14.). Az 1828–1830 között épített „pompás empíristílusban épült kétemeletes palota” (ROKKEN 43) terveit Hild József készítette. 1827-ben Hild beadványt nyújtott át a Szépítő Bizottmánynak, amelyben a kereskedelmi testület kétemeletes házának építési terveinek jóváhagyását kérte. Hild a Ferencz József térre néző oszlopos árkád engedélyeztetésére is kitért (az adott árkád nem a testület telkén állt, hanem közterületen). A Bécsben bemutatott terv ellen a nádor nem emelt kifogást, azonban kikötötte, hogy az árkád nem képezhet a közlekedés szempontjából akadályt. A Szépítő Bizottmány építési jóváhagyása után az épület kivitelezéséhez 1827-ben kezdtek hozzá, azonban az alapkőletétel csak 1828. júniusában volt. 1849-ben károkat szenvedett, azonban restaurálták. Itt alakult meg az első magyar értéktőzsde 1854-ben az épületet Pest legszebb klasszicista palotájaként emlegették. A Pesti Lloyd Társulat tulajdonába került az épületet, amit 1872–1873-ban átépítették Wagner József terve alapján, 1874-ben Reitter Ferenc miniszteri tanácsos és a műszaki osztály vezetője az épület átalakításával kívánta a teret rendezni (RADNAI 122–124). Az épületet ért háborús károk miatt 1948-ban lebontották.

¹² FKT I. Szabályozás, 1912, p. 13.

¹³ Megjegyzés: Az épületekre vonatkozó általános adatok 1867-ig dr. Rokken Ferenc *A Ferenc József-tér* című tanulmánya alapján lettek összeállítva, a kiegészítés után az elsődleges forrásokra támaszkodik a tanulmány, mint a korabeli szaklapok és a FKT hivatalos jelentései.

Ábra 1.

Pesti Gabonacsarnok a Lloyd palota (1828) épületében, 1830-as évek.

Forrás: Magyar Nemzeti Digitális Archívum, jelzet: MKVM VF.32.793.

Ábra 2.

Széchenyi István (Ferenc József) tér, Lloyd palota, a felvétel 1873 és 1879

*között készült. Forrás: Fortepan/Budapest Főváros Levéltára. Levéltári
jelzet: HU.BFL.XV.19.d.1.05.080.*

Ábra 3.

*A Széchenyi István (Ferenc József) tér; Deák Ferenc szobra (Huszár Adolf, 1887.), háttérben a Lloyd-palota. A felvétel 1896-ban készült.
Forrás: Fortepan/Budapest Főváros Levéltára. Levéltári jelzet: HU.BFL.
XV.19.d.1.07.052.*

A mai Belügyminisztérium épülete (ma Széchenyi István tér 3–4., József Attila utca 2–4., Mérleg utca 1–3.) helyén a Császári és Királyi Sőhivatal (Salzamt) állt, amit 1819–1820 között bontottak le. A telket a pesti Szépítő Bizottmány három házhelyre osztotta fel, és nyilvános árverésre bocsátották. 1821-ben a Fürdő (ma József Attila) utca 2-es, Kirakodó (ma Széchenyi István) tér 3-as alatti saroktelket dr. Pfeffer Ignác ügyvéd és neje vette meg a bizottmánytól, 1826-ban megnagyobbította ingatlanának területét (új telekszabályozás által). A megvásárolt telken az 1822-ben egy kétemeletes klasszicista fürdőt és lakóházat (Diana-fürdő) építettek Hild József tervei alapján, aki a kivitelezési munkálatokat is vezette. 1849 tavaszán kiégett, de Hild József segítségével újjáépült.

Kóburg (Coburg-palota). A Kirakodó (ma Széchenyi István) tér 4-es és a Mérleg utca 1-es szám alatt lévő telket a Szépítő Bizottmánytól 1825-ben tartott árverésen vette meg Libasinszky Vince szabómester és felesége. Még ugyanabban az évben építési engedélyt kértek, és egy kétemeletes

lakóházat építettek Hild József terve alapján, a kivitelezési munkálatokat is Hild vezette. A Szépítő Bizottmány előírása alapján a ház homlokzatának és kivitelezésének mindenben a szomszédos Diana-fürdőházhoz kellett igazodnia (tulajdonos Pfeffer Ignác). 1836-ban vette meg a már beépített ingatlant Kóburg (Coburg) Gothai Ferdinánd szász herceg. A család az épületet 1874–1875-ben Hauszmann Alajos terve alapján eklektikus stílusú épületté alakította át.

Ábra 4.

Széchenyi István (Ferenc József) tér 4., Coburg-palota (megsemmisült). Balra a Mérleg utca, jobbra a Diana fürdő, ma a Belügyminisztérium épülete áll ezen a helyen. A felvétel az 1870-es években készült. Forrás: Fortepan/Budapest Főváros Levéltára. Levéltári jelzet: HU.BFL. XV.19.d.1.05.017.

A két épület (s még egy harmadik) helyén a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank négyemeletes palotája (mai Belügyminisztérium) épült fel 1905-ben Quittner Zsigmond és Alpár Ignác tervei alapján. A bankpalota építését 1910-ben fejezték be.

A mai Gresham-palota helyén az egykori Nákó-palota állt. A házépítési engedéllyel is rendelkező telket 1829-ben vette meg Deron Antal nagykereskedő (1827-ban kelt adásvételi szerződés alapján), aki egy kétemeletes

lakóházat építtetett a telekre feltehetően Hild József terve szerint (tervek hiányában nem állapítható meg az építész neve). 1833-ban vette meg gróf nagyszentmiklósi Nákö János földbirtokos. A palota neoklasszicista átépítése és egy harmadik emelettel való megtoldása Pucher József építész terve alapján 1869-ben készült el. 1872. január 6-án vásárolta meg a Franco-Magyar Bank, majd 1880-ban az angol Gresham Életbiztosító Társaság. 1903-ban lebontatták, majd 1904 és 1906 között Quittner Zsigmond és Vágó József terve alapján építették fel a szecessziós négyemeletes épületet, a Gresham-palotát.

Ábra 5.

Lánchíd a Széchenyi tér felé nézve, háttérben a neoklasszicista Nákö-palota (Pucher József terve alapján építették át a Hild-féle épületet). Forrás: Fortepan/Kiss László-Dabasi Fromm Géza felvétele (1894)

Ábra 6.

*Széchenyi István (Ferenc József) tér, Gresham-palota. Forrás: Fortepan/
Budapest Főváros Levéltára. Levéltári jelzet: HU.BFL.XV.19.d.1.08.142.*

Ullmann-palota (Széchenyi István tér 7., Zrínyi utca 2.). Ullmann Móric nagykereskedő és bankár, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank és a Központi Magyar Vasútvállalat alapító-igazgatója 1833-ban vásárolta meg a telket és 1834-ben Hild Józsefet bízta meg a kétemeletes lakóház tervezésével, még ugyanebben az évben a Szépítő Bizottmány megadta az építési engedélyt. Az 1834-ben elkészült kétemeletes, klasszicista épület az akkori Kirakodó tér (Széchenyi István tér) legszebb palotája lett. 1850-től átalakították, és Európa néven szállodaként működött, majd újabb átalakításokra került sor. 1887-ben Főkapitányság létesítésének céljából az épületet az állam vette meg másik három ingatlannal együtt (1887. évi V. t.cz.), a későbbi átalakítások után a négy épület egységes tömböt alkotott.

Wieser (Vieser)-féle ház (Széchenyi István tér 8., Vigyázó Ferenc utca 1.). Wieser Ferenc 1837-ben folyamodott építési engedélyért a bizottmányhoz, amely az engedélyt megadta a kétemeletes lakóház megépítésére, azzal a feltétellel, hogy külső kivitelben teljesen az Ullmann palotához kell igazodnia. A kétemeletes ház kivitelezését Hild József végezte.

Az épület szinte pontos mása volt a szomszédos Ullmann-palotának. 1849 májusában részben kiégett. 1834-ben, az épület építését megelőzően a tulajdonos és a szomszédos telek tulajdonosa utcanyitási kérelmet adtak be (mai Vigyázó Ferenc utca). „A beadvány érdemleges elintézés céljából József nádor elé került, aki 1834. június 28-án a közlekedés könnyebb lebonyolítása céljából az engedélyt megadta. A Szépítő Bizottmány a nádor elhatározásáról értesítette az érdekelt feleket oly meghagyással, hogy az új utcának a Mérlegutcahoz hasonlóan hat öl szélesnek kell lennie” (ROKKEN 55).

Ábra 7.

Széchenyi István (Ferenc József) tér, szemben a Magyar Tudományos Akadémia, oldalt a Wieser-, Ullmann-ház és a neoklasszicista Nákó-palota. A felvétel 1873–1879 között készült. Forrás: Fortepan/Budapest Főváros Levéltára. Levéltári jelzet: HU.BFL.XV.19.d.1.05.049.

A Magyar Tudományos Akadémia székháza az első cs. kir. Szabadalmazott Dunahajózási Társulat a Fő és a Béla utca (ma Arany János és Vigyázó Ferenc utca) között fekvő telken épült fel. Az épület kivitelezése 1862 tavaszán kezdődött Friedrich August Stüler (Stüler Ágost) berlini építész tervei

alapján, a kivitelezést Ybl Miklós és Szkalnitzky Antal vezette Dieschner Antal cégével együtt. A palotát, amelynek középső része háromemeletes, míg az oldalsó szárnyai kéteemeletesek, 1864-ben adták át.

Ábra 8.

Teherhajó-kikötő és raktárai a Széchenyi (Rudolf) rakparton, a Lánchídról nézve. Szemben a Magyar Tudományos Akadémia. A felvétel 1880–1890 között készült. Forrás: Fortepan/Budapest Főváros Levéltára. Levéltári jelzet: HU.BFL.XV.19.d.1.05.028.

LÉPTÉKVÁLTÁS

A léptékváltást és a teljes épített környezet átalakulását legjobban a mai Gresham-palota transzformációján követhetjük végig, amely nem csak a városszabályozási előírásokat követte a növekvő emeletszámával, hanem a korszakok építészeti nyelvét is befogadta. A Hild-féle klasszicista földszint +2 emeletes épületet az 1860-as évek végén egy neoklasszicista földszint +3 emeletes átépítés követte, illetve a 20. század elején a földszint +4 emeletes szecessziós Gresham. A léptékváltás nemcsak az épített környezeten, az épületek karakterének és szintszámának változása által – ide értve a tér kiképzését is a parkokkal és a szobrokkal együtt –, hanem a teleksorozatok

(városi tömbök) szintjén is megvalósult. Új utcát nyitottak, valamint tömböket osztottak fel és vontak össze, hogy a monumentális épületek, mint a Belügyminisztérium mai épülete, megvalósuljanak. A tér kiképzése kapcsán nem adódott vita, a térfalak már a 19. század első felében kialakultak, azonban az utcaszerkezet nem bizonyult megfelelőnek a Lánchíd miatt kialakult új forgalmi viszonyoknak. A mai József Attila utca szabályozási kérdése, szélesítése és árkádosítása, valamint folytatásában a tér kiképzése ennek a változó forgalmi tendenciának kívánt megfelelni.

Az egykori Kirakodó tér gazdasági szerepét egyre inkább felváltotta a reprezentációs jelleg, ahogy a szabályozások hatására az egykori árulerkodásra használt, a Budapest belvárosa melletti tér funkciója és térfalai is átalakultak. A tér jelentőségét is mutatja, hogy a Szépészeti Bizottmány már 1809-től kezdve foglalkozik a területtel, és a kor jelentős klasszicista építész, Hild János előtt apja is jelentős szerepet tulajdonított a térnek szépészeti tervében (1805). Bár a teret határoló térfalakat alkotó eredeti épületeinek csak a töredéke maradt fenn, köztük a Magyar Tudományos Akadémiával, de az együttes az 1849-ben felavatott Lánchíddal, amely az 1873-ban egyesített főváros legrégibb hídja, és a stílusában és magasságában is változó épületekkel már a 19. század közepétől Pest reprezentatív terévé vált, amelyhez nem csak az épített környezetének átalakulása, hanem a Lánchíd építése is hozzájárult.

A Fővárosi Közmunkák Tanácsa 1874-ben rendelkezik a tér szabályozásának és rendezésének irányairól: „E tér ugyanis, a főváros középpontján, három oldalról palotaszzerű épületekkel körveve, szabad kilátással a Dunára, a monumentális lánczhidra, a várra és királyi váriakra, oly kiváló helyen fekszik, hogy annak, e nagyszerű környezethez megfelelő rendezése, méltán megérdemlé a legbehatóbb tanulmányozást.”¹⁴ Mintegy negyven évvel később az 1914. évi *szabályzat* már pontosan rendelkezik a tér és közvetlen környezete építési szabályairól: „A városkép szépészeti érdekeit szolgálja az az előírás, hogy a Ferencz József-téren, a Fürdő- és Dorottya-utczák sarkán, úgyszintén a Béla- [ma Vigyázó Ferenc utca] és Akadémia-utczák sarkán fekvő telkeken az emelendő épületek főpárkánymagassága a téren már fennálló legmagasabb épület főpárkánymagasságát meg nem haladhatja és az épületeken olyan magasítások – főleg torony és oromfalak – nem létesíthetők, amelyek a tér egységes hangulatának megbontására vezetnének (128. §).”¹⁵ A rendelkezések által kívánták megőrizni a Duna-part, illetve maga a tér látképét, amelynek legnagyobb (vizuális) átalakulása, a léptékek

¹⁴ FKT VI. Egyes főbb intézkedések és szabályozások, 1874, p. 15. A Ferencz József tér rendezése, 1874, p. 48.

¹⁵ FKT Az új „Építésügyi szabályzat”, 1914, p. 42.

torzulása azonban már a 20. század második felének terméke. Bár budapesti helyszínként először került fel a világörökség listájára 1987-ben a Duna-part látképe, amely a pesti oldalon felöleli a Széchenyi teret is egyes épületeivel együtt, mint a Magyar Tudományos Akadémia és a Gresham-palota, de ez nem jelentette azt, hogy az egykori Kirakodó tér térfalai megbolygathatatlanok. Budapest főváros alaki rendezéséről (1891) című felszólalásában mondja Palóczy Antal, korának egyik jelentős városrendező teoretikusa, hogy a város szülöttjeként „rajongó szeretettel csüngök a hatalmas Duna-folyam partján elterülő gyönyörű városképen, és kéjes izgatottsággal merengek el mindannyiszor, midőn jövőjét magam elé varázsolva, fővárosunkat mint a Kelet metropolisát, mint elragadó, hatalmas világvárost, lelki szemeim előtt látom! [...] A főváros természetszerű és történelmi centrumának elhanyagolása és alaki elmaradottsága végzetes utóhatással fenyegetné a már eddig elért eredményeket is és meddővé tenné minden egyéb törekvéseinket, melyekkel a világváros rangját elérni óhajtanánk!”¹⁶

A tér jelentőségét és a városszerkezetben kiemelt fontosságú elhelyezését a rá vonatkozó különleges rendszabályok, kiemelt beruházások és a korabeli várostervezők (Palóczy mellett mások is, akik az FKT vagy a székesfőváros műszaki osztályán dolgoztak) gondolatai és tervei is mutatják, emellett az is, hogy a híd elsőként kötötte össze a későbbiekben egyesülő főváros budai és pesti oldalát. Amire törekedtek a kor (19. század és 20. század eleje) várostervezői és építészei a város döntéshozóival együtt, megvalósult. A világváros rangját elérte Budapest, s ezt nagymértékben a 19. század és a 20. század eleje vívmányainak köszönheti, mint az épített környezete, a reprezentációs beruházások és nem kis mértékben a mai Széchenyi tér együttese az épületeivel, a tér kiképzésével és a híddal, hídfővel együtt.

IRODALOMJEGYZÉK

- COLLINS, George R.–COLLINS CRASEMANN, Christiane–SITTE, Camillo 1986. *The Birth of Modern City Planning: With a translation of the 1889 Austrian edition of his City Planning According to Artistic Principles*. Random House, New York
- HIDVÉGI Violetta 1997. 52 év 12 ezer tervlap – Pest város Szépitő Bizottmánya (1808–1860). In: *József nádor (1776–1847) Pest-Budán – Palatin Joseph (1776–1847) in Pest-Ofen*. A Budapesti Történeli Múzeum kiállítási katalógusa. Szerk. Szvoboda Dománszky Gabriella. Budapest 1997, 31–40. <http://www.bpht.hu/historiak/133.pdf> (2019. 02. 28.)
- PALÓCZI Antal 1903. *A városok rendezése: Budapest viszonyainak egybevetelével*. Magyar Mérnök- és Építész-Egylet, Budapest

¹⁶ *Magyar Ipar* 12 (1891. 11. 30.) p. 5.

- PALÓCZI Antal 1908. *A mai városépítés alapelvei*. Pátria, Budapest
- PALÓCZY Antal 1891. Budapest főváros alaki rendezéséről. In: *Magyar Ipar*, 1891. 11. 30. Vol. 12. No. 11.
- PÁSZTOR Mihály 1909: A régi Pest. In: *Művészet*, Vol. 8. No. 6. 382–391. <http://www.mke.hu/lyka/08/382-391-pest.htm> (2019. 05. 27.)
- RADNAI Lóránt 1947. A Lloyd-palota környékének rendezése. In: *Tér és forma*, 122–124.
- REITTER Ferenc 1999. Emlékirata gróf Andrássy Gyula miniszterelnök részére Budapest egységes fővárossá fejlesztéséről. In: *Kelet Párizsától a „bűnös városig*. Szöveggyűjtemény Budapest történetének tanulmányozásához. I. kötet 1870–1930. Budapest Főváros Levéltára, Budapest
- ROKKEN Ferenc 1933. A Ferenc József-tér. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából 2.*, Budapest Székesfőváros, Budapest. http://epa.oszk.hu/02100/02120/00002/pdf/BPTM_TBM_02_040-062.pdf (2019. 01. 13.)
- SCHAMS, Franz 1822. *Vollständige Beschreibung der königl.freyen Haupt Stadt Ofen in Ungern*. https://books.google.hu/books?id=8LoAAAAcAAJ&printsec=frontcover&source=gbg_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (Utolsó letöltés: 2019.02.01.)
- STÜBBEN, Josef 1890. *Der Städtebau*. A. Kröner, Lipcse. <https://archive.org/details/derstdtebau00stgoog> (2019. 02. 17.)

EGYÉB HIVATKOZÁSOK

- A Fővárosi Közmunkák Tanácsa (FKT) hivatalos jelentései 1870–1944. https://library.hungaricana.hu/hu/collection/fszek_kozmunkaktanacs/ (2019. 05. 06.)
- A Fővárosi Közmunkák Tanácsa 1914. Építésügyi Szabályzat Budapest Székesfőváros területére. Budapest: Hornyánszky Viktor cs. és kir. könyvnyomdája.
- Lapok: *Magyar Ipar*, *Művészet*, *Tér és forma*
- Levéltár: Budapest Főváros Levéltára [HU BFL]
- Magyarországi Rendeletek Tára 1867–1945. https://library.hungaricana.hu/en/collection/ogyk_rendeletek_tara/ (2019. 03. 01.)
- Tudományos gyűjtemény VI. kötet 1839. Községes Építési Rendszabás Szabad Királyi Pest Városára nézve és Különös Építési Rendszabás Pest Külvárosainak szélső részeire nézve. Trattner-Károlyi, Budapest

Micro-Urbanism and Regulation – The Pest Side Of The Széchenyi Chain Bridge

The period before the unification of Buda and Pest (1872–1873) already showed the possibility of unified urban planning. János Hild's beautification plan for Pest (1805) contributed to the establishment of the Pest City

Beautification Committee and gave the direction of urban development at the level of theoretical design. The plan of 1805 provided for the complete reconstruction of the present Széchenyi Square at the Chain Bridge on the Pest side, the widening of the Danube riverbank and its unification from the point of urban morphology (urban blocks). The implementation began in the first year of the work of the Beautification Committee in 1808 and was completed by the new closures (Platzwand) after the unification of Budapest (1873). The study presents the development of regulations, planning principles and their application in practice via an introduction to their history, but focusing on the beginnings and fulfillment of modern urban planning (the turn of the 19th and 20th centuries). Changes in the urban forms of Budapest were influenced by the ideas of the urban theorists of the era, though not necessarily consciously. These thoughts were somehow embodied in the urban planning rules of every city because the suddenly growing towns encountered the same problems at a certain point of their development. The contemporary thematic journals played a major role in the up to date presentation of the plans, regulations, principles, tenders. Those have also been the sites of professional criticism, proving that they had an impact on subsequent decision-making and that some parts of the draft proposals have been included in the urban plans.

The scale change was not only the result of a development in building regulations for the entire city. Due to the height-to-width ratio, the street-widening made it possible to build taller buildings. Through the example of Széchenyi Square, besides the effect of the regulations on the cityscape and the urban morphology, we can also learn about the individual cases and the complex scale change.

Keywords: Budapest, regulatory decrees, urban planning, micro-urbanism, urban morphology

Mikrourbanizam i regulacija – Peštanska strana lančanog mosta „Sečenji”

Period pre ujedinjenja Bude i Pešte (1872–1873) već je ukazivao mogućnost ujedinjenog urbanizma. Plan za ulepšavanje Pešte od Janoša Hilda (1805) doprineo je osnivanju Komiteta za uređenje grada Pešta i dao smer urbanog razvoja na nivou teorijskog dizajna. Plan iz 1805. predviđao potpunu rekonstrukciju sadašnjeg Sečenjijevog trga kod Lančanog mosta na Peštanskoj strani širenje obale Dunava i njegovo objedinjavanje u vidu urbane morfologije (urbanih blokova). Implementacija je započela prve go-

dine rada Komiteta za ulepšavanje u 1808, a završena je novim graničnim zidovima gradskih trgova nakon ujedinjenja Budimpešte (1873). Studija prikazuje razvoj propisa, principa planiranja i njihovu primenu u praksi kroz uvod u njihovu istoriju, ali fokusirajući se na početak i ispunjenje modernog urbanog planiranja (kod prelaza iz 19. u 20. vek). Na promene urbanih oblika Budimpešte, iako nesvesno uticale su ideje urbanih teoretičara datog perioda. Te ideje su bile ugrađene u pravila urbanističkog planiranja svakog grada jer rastući gradovi su naišli na iste probleme u određenom trenutku svog razvoja. Savremeni tematski časopisi su imali veliku ulogu u ažurnoj prezentaciji planova, propisa, principa i tendera. To su takođe bila mesta profesionalne kritike, što dokazuje da su imali uticaja na kasnije odlučivanje i da su neki delovi nacрта predloga uključeni u urbanističke planove. Promena razmera nije bila samo rezultat razvoja građevinskih propisa za celi grad. Zbog odnosa visine i širine, širenje ulice omogućilo je izgradnju viših zgrada. Primerom trga Sečenjija, osim uticaja propisa na gradski pejzaž i urbanu morfologiju, možemo saznati i pojedinačne slučajeve i složene promene razmera.

Ključne reči: Budimpešta, regulatorni propisi, urbano planiranje, mikrourbanizam, urbana morfologija

Beérkezés időpontja: 2019. 06. 22

Elfogadás időpontja: 2019. 09. 01.

SEBESTYÉN István Elemér

· doktorandusz, Pázmány Péter Katolikus Egyetem

· sebyy@freemail.hu

SZÉKELYKIVÁNDORLÁS A 20. SZÁZAD ELEJÉN

Emigrations of the Székelys in the Beginning of the 20th Century

Emigracija sekelja na početku 20. veka

A 19. század második felében az egységesítés és modernizáció nyomán jelentős, egyben a székelység számára számos negatív következménnyel is járó közigazgatási átszervezés történt. A székely birtokok örökösödési jogának eltörlése, az erdők és legelők arányosítási törvénye, a birtokok felaprózódása, az új erdőtörvény, az osztrák–magyar–román vámháború, az ipar és a vasút hiánya a demográfiai robbanással párosulva a székelység szegényebb rétegeinek eladósodásához és elszegényedéséhez vezetett. Emiatt egyre többen választották a vándorbotot, olyannyira, hogy a 20. század elejére a székelység problémája a kortársak szemében az egész nemzet problémájává vált.

Tanulmányomban megvizsgálom ezen időszak székely kivándorlásának okait, irányait és méreteit, valamint bemutatom egy udvarhelyszéki székely nagyközség, Zetelaka tipikus esetét is.

Kulcsszavak: Székelyföld, kivándorlás, külföldi munkavállalás, Udvarhely, Csík, Háromszék, vármegye, közbirtokossági erdő, Románia, Amerika

„Argentína nékem nem szülőhazám,
Nem volt benne soha egy boldog órád,
Ha búsulok, a vörösbor vigasztal,
Spanyol kislány két dollárért betakar:
Mikor kezdtem a tengeren utazni,
Kezdek velem a hullámok táncolni,
Imádkoztam szép csendesen magamban:
Jaj, Istenem segíts székely hazámba!”

(20. század elején keletkezett udvarhelyszéki népdal)

A 20. század elején lezajlott jelentős méretű székely kivándorlást ismerető tanulmányom jobb megértése végett mindenekelőtt érdemes megismerni Székelyföld térbeli és szerkezeti viszonyaival, illetve azok változásaival. A székelység a magyar nemzeten belül mindig is meghatározó erőt képviselt, a századforduló jeles történetírói, mint Jancsó Benedek, Szádeczky Kardoss Lajos vagy Barabás Endre írásaikban nem véletlenül nevezték és nevezik még ma is a magyarság legkeletibb védőbástyájának ezt a tömböt. A székelyeknek mindmáig sikerült megtartaniuk identitásukat, nem szívódtak fel idegen nemzettetekbe. Hazájuk a Kárpát-medence délkeleti csücskében, a Kárpátok kanyarulatában helyezkedik el. Ez a terület a jelenlegi közigazgatási beosztás szerint Hargita (a történelmi Udvarhely, Csík és Gyergyó szék) és Kovászna (Háromszék) megyék, valamint Maros (Marosszék) megye egy részét foglalja magában. Földrajzi szempontból viszonylag elszigetelt, domborzatát a Keleti-Kárpátok fenyő- és bükkerdőkkel borított belső vonulatai és előhegységei, valamint az ezek között található hegyközi medencék alkotják. Ugyanakkor innen erednek Erdély legnagyobb folyói, a tutajozásra is alkalmas Maros, Olt, Kis- és Nagy-Küküllő, Tatros és Feketeügy. De nemcsak földrajzi, hanem etnikai szempontból is elszigetelt térséget alkot, hiszen északon és keleten románokkal, délen és nyugaton pedig főleg szászokkal volt/van körülvéve.

Az Osztrák–Magyar Monarchia korában, az egységesítés és modernizáció nyomán jelentős, de egyben a székelység számára számos negatív következménnyel is járó közigazgatási átszervezésre került sor. 1876-ban felszámolták az addigi hagyományos székely közigazgatást, illetve autonómiát, és egységes megyerendszert hoztak létre. Székelyföld területe ezt követően Udvarhely, Csík, Háromszék és Maros-Torda vármegyékre koncentrálódott. Mivel Maros-Torda vármegyének csak egy része tartozott Székelyföldhöz, és területén nagyarányú románság telepedett meg, ezért jelen dolgozattól e vármegyét kihagyva csupán a három székely vármegye (Udvarhely, Csík és Háromszék) lakosságának 20. század eleji kivándorlását vizsgálom.

A kiegyezés után Magyarországon egy addig soha nem látott gazdasági-társadalmi fejlődés vette kezdetét, de ez a folyamat nem terjedt ki az ország egészére. A periferián levő Székelyföld – ahol még a hagyományos, archaikus viszonyok uralkodtak – lakóinak megélhetése válságba került, s az elszegényedés és eladósodás miatt egyre többen választották a vándorbotot, olyannyira, hogy a 20. század elején a székelység problémája a kortársak szemében az egész nemzet problémájává vált. A nagyarányú székely kivándorlás ugyanis az erdélyi magyarság fennmaradását kérdőjelezte meg, a keleti védőbástya összeomlani látszott.

A székelyek elvándorlása, főleg Moldvába, nem újkori jelenség, hanem több évszázados múltra visszatekintő történelmi folyamat, írott emlékek alapján már a 16. század elejétől nyomon követhető. Ugyancsak történelmi források tanúsítják, hogy a 17. század végétől e kivándorlási mozgalom időnként tömegjelenséggé vált, több alkalommal pedig riadt menekülésbe csapott át: részben politikai okok (tatárok, fejedelmi hadak, kuruc szabadságharcosok, osztrák katonaság dúlása), részben természeti csapások következtében, amit a mindenkori hatalom igyekezett megakadályozni. Példa erre az a 1723-ból való főkormányshézi rendelet is, amely kimondja, hogy ahol „Moldvára menő utak és ösvények vadnak, azokra mindenütt szorgalmas vigyázások legyen minden tisztviselőnek; ha marhástól, feleségestől innét Erdélyből az szegénység által akarna menni, el ne bocsássák, hanem megtartóztassák” (VENCEL 1942: 122). A legismertebb ilyen jellegű nagyméretű kivándorlás a madéfalvi veszedelem utáni időszakra esik, de e jelenség kiváltó okaként nem hagyható figyelmen kívül a 18. és a 19. századok folyamán több alkalommal fellépő éhínség sem. Az 1848-49-es forradalom leverése után a megtorlásoktól való félelem újabb tömegeket kényszerített otthonuk elhagyására (EGYED 1968: 743), az első világháború utáni hatalomváltás pedig szintén nagyarányú elvándorlást váltott ki, jóllehet ezt követően már Magyarország irányába.

Az elvándorlást a 19. század második felétől főleg gazdasági-társadalmi okok idézték elő. Ezáltal e folyamat állandó jelleget kapott, szemben az előző korokkal, amikor a vándorlásoknak főleg politikai okai és periodikus jellege volt. A kivándorlás a 20. század elejének egyik legtöbbet vitatott problémája lett, állandó témája a sajtónak, a „szaktanácskozásoknak”, a parlamenti felszólalásoknak, alispáni jelentéseknek, sőt kongresszusok is foglalkoztak vele. A legismertebb az 1902. augusztus 28-a és 30-a között Tusnádfürdőn megrendezett „Székely kongresszus”, amelyen a székelység problémáit öt szakosztály keretében tárgyalták, ezek egyike a kivándorlási és fürdőügyi szakosztály volt (BUDAY 1902).

A KIVÁNDORLÁS OKAI

A 20. század eleji kivándorlás okainak megértéséhez vissza kell mennünk az előző évszázad közepéig. Az 1848. évi polgári forradalom törvényei ugyan kimondták a jobbágyfelszabadítást, de ez nem hozott nagy változásokat a Székelyföldön. Míg Magyarország más részein a kapitalizálódó nagybirtok és a városi tőkeerős polgárság siettetta a modernizáció ütemét, addig ebben a régióban a nagyvárosok és nagybirtokok hiánya jelentős lemaradást okozott. Székelyföldön – sajátos történelmi fejlődése miatt – nem alakult ki

a nagybirtokos réteg. 1848 után, néhány évtized alatt összeolvadtak az addigi szegényebb nemesi rendek, és egy családi gazdálkodást folytató szabad kisbirtokosi társadalmi rend jött létre. Az 1850-es évektől sorban hozott törvények gazdasági ellehetetlenülést okoztak a kisbirtokokkal rendelkező székelyeknek. 1854-ben eltörölték a székely birtok örökösödési jogát, és mivel a birtokot általában annyi részre osztották, ahány gyereke volt a családnak, a századvégen tapasztalható ugrásszerű népességyarapodással együtt a birtokok is szétforgácsolódtak, ugyanakkor megszűntek az adásvétel korlátai is.

„Porból lettünk, de fából élünk” – tartja a mondás még ma is a székelyföldi Zetelakán. A székelyek egyik legfontosabb megélhetési forrása ugyanis betelepedésük óta a közösen használt közbirtokossági erdő és legelő volt, a székely ember majdhogynem összenőtt az erdővel. Hogy mennyire fontos volt a székelyeknek az erdő, mennyire az erdőtől függött a megélhetésük, azt az alábbi, a három székely vármegye erdőterületeire vonatkozó 1874. évi kimutatásból is láthatjuk (OROSZI 1995: 41):

	Összterület km ²	Erdős terület km ²	Erdős terület %
Csík vármegye	5064	2367	46,74 %
Háromszék vármegye	3889	2039	52,43 %
Udvarhely vármegye	2938	1102	37,51 %
Összesen	11891	5508	46,32 %

1871 előtt a székely falvak közbirtokai a faluhoz tartozó erdők és legelők voltak, amelyeket magánbirtokaik nagyságától függetlenül szabadon használhatott minden tagja a közösségnek. Településenként lehettek kisebb eltérések a helyi szabályozások között, de az alapelv az volt, hogy mindenki csak saját hasznára művelheti a közbirtokot, nem nyeréskedhet belőle. Barabás Endre erről ekképpen ír a *Magyarság* című napilap 1901. június 25-i számában: „Kezdetben még a földművelő rész, habár egy-egy családra alig jutott 2-3 hold szántóföld, mégis megélt. Tarthatott a család 2-4 darab szarvasmarhát, pár disznót, 50-100 darab juhot – a különben nem értékesíthető közös erdőbirtokon. Kikerült így a kis szántóföldekről a kenyér és puliszkának való a család részére, az erdőből kapott fával építhetett, télen készíthetett szerszámfákat, ami egy kis aprópénzzel látta el a családot. Szarvasmarhái, disznai, juhaitartása a gazdag hegyi, erdei legelőkön nem került semmibe, de volt a családnak szükségletére elég tej, sőt a gazdasági állatokkal való állandó kereskedés folytán, egyes befektetéseihez elegendő tőkéje is” (MAGYARSÁG 1901: 2).

A hagyományos székely társadalom bomlását, a kisbirtokosi réteg elszegényedésének mélyülését csak fokozta az 1871. évi LV. törvénycikk,

az ún. arányosítási törvény. Az arányosítás azt jelentette, hogy a földbirtokokok javára birtokaik nagyságának arányában felosztották az addig a faluközösség által közösen használt erdőket, legelőket. Az arányosítási törvénnyel megszűnt a közös erdő és legelő által biztosított szociális háló. Az ezután érvénybe lépett kötelező tagosítás költségeivel tovább terheltek a székelyeket, méghozzá nem a birtok nagyságának arányában, hanem a „képével”, az egyházi adóval egyenlően. További probléma volt, hogy a tagosítás miatt elvesztett földterületekért kárpótlásul kapott földterületek minősége gyakran gyenge volt. A hírhedt székelyföldi erdő-arányosításokat nagyon sok korrupciós ügy is jellemezte, az új jogosultak egy része a nyeréskedők közül került ki. Ahogy Oroszi Sándor is rámutat, spekuláns ügyvédek, pénzemberek, mérnökök, előjárók potom áron összevásárolták az erdőből mielőbb pénzt látni akaró tudatlan emberektől a jogosultságukat, majd ezek az új tulajdonosok követelték a leghangosabban a még közösségi tulajdonban lévő erdők arányosítását. Az erdő nélkül maradt emberek pedig, más lehetőségük nem lévén, beálltak erdőmunkásnak a hamarosan elinduló fakitermelésekhez. Zetelakán például 2-50 koronáért keltek el a legértékesebb erdőrészek, amikor a holdankénti faárak már jóval 100 korona felett voltak. Az új székelyudvarhelyi és budapesti „tőkepénzesek” azonban nemcsak a fát, hanem a földet is megvették ennyért (OROSZI 1995: 68). A tulajdonviszonyokat átrendező arányosítás tehát – az ország más, elsősorban belső részein kifejtett pozitív hatásával ellentétben – az archaikusabb társadalmi-gazdasági környezetű Székelyföldön a helyi lakosság elszegényedéséhez, földjének, megélhetésének és munkájának elvesztéséhez vezetett.

A székely gazdatársadalom azzal is válságba került, hogy az erdei legeltetésen is alapuló, hagyományos állattenyésztés visszaszorulását nem pótolta a mezőgazdaság intenzív fejlődése. Az új erdőtörvény ugyanis nagy kiterjedésű legelőerdőket nyilvánított véderdővé, és ezekben tiltotta a legeltetést. Az 1879. évi XXXI. törvénycikk aránytalanul nagy büntetéssel sújtotta azokat, akik mégis legeltettek ezen erdőkben (UDVARHELY-VÁRMEGYEI KÖZSÉGI ÉS KÖRJEGYZŐK KÖZLÖNYE 1906: 12). A lakosság döntő többségének (Udvarhely vármegyében 81,5 százaléka) még 1900-ban is az őstermelés volt a fő foglalkozása. A hagyományos mezőgazdaság azonban az agrárlakosság számának a növekedésével nem tudott megfelelni a követelményeknek. Ennek részben természeti, részben gazdasági okai voltak. Kevés volt a szántóföld (Csíkban a terület 14,4 százaléka, Háromszéken 22,14 százaléka), s a legtöbb helyen gyenge minőségű is. A nagyszámú, túlnyomóan szegényparaszti gazdaság között megoszló, nagymértékben felaprózódott föld szakszerű műveléséhez hi-

ányzott a szükséges felszerelés, az udvarhelyi és csíki, de valószínűleg a máshol élő székelyek is maguk készítették gazdasági eszközeik jelentős részét, ami technikai lemaradásról tanúskodik (EGYED 1968: 745).

Az agrárszektorban elszegényedett lakosságnak az iparban kellett volna munkát találnia, a székelyföldi ipar viszont nagyon kezdetleges volt. A fenyőerdők hazájában, Csík és Udvarhely vármegyében az 1890. évi kimutatás az ország legalacsonyabb ipari százalékát mutatja még a faipar tekintetében is (BÖZÖDI 1988: 134). Egy másik nagy probléma a közlekedési viszonyok kezdetlegessége volt, az ebben a korban a szállítás számára létfontosságú vasútvonalak építése viszonylag későn, csak 1880 után kezdődött el a térségben, de azok is, mivel az ország keleti pereme felé tartottak, főleg zsákutcába torkollottak.

A székelyföldi ipart nagyrészt a kis- és háziipar képviselte, amelynek piaca főleg a Kárpátokon túli területeken volt. A legkedveltebb székely áruk a ruházati és háztartási cikkek, a szíjgyártási és faipari termékek voltak, cserébe elsősorban gabona érkezett. A 19. század végére ennek a kisiparnak szembesülnie kellett a magyar területen nyugatról érkező olcsó osztrák és cseh nagyipari áruval, valamint a Romániába érkező angol és francia áruk konkurenciájával (BALATON–REISZ 2002: 60). Ráadásul Románia 1886-ban megvonta az osztrák–magyar termékektől az addig érvényben levő vámkedvezményeket, válaszul a monarchia harci vámot (30%) vetett ki a román behozatalra (SZÁSZ 1987: 152). Az így kirobbant vámháborúval elveszni látszott az évszázados múltú romániai piac. A piaci lehetőségek nagyon beszűkültek, a hagyományos székely kis- és háziipar is válságos helyzetbe került. Sok kisiparos csak Romániába áttelepedve tudta megtartani piacát, ahol műhelyt nyitott, vagy szakmájához közel álló üzemben helyezkedett el munkásként (NAGY 2011: 299).

Mindennek az lett a következménye, hogy a székelység szegényebb rétege a 19. század végére ellehetetlenült, munka és megélhetés híján más utat nem látva maga előtt – az ígéret földjét a szomszédos Romániában vagy Amerikában remélve – elvándorolt.

A KIVÁNDORLÁS MÉRETEI ÉS IRÁNYAI

A 19. század második felétől Magyarországon a kivándorlás az egész országot érintő probléma volt, méretei, nemzetiségi hovatartozás nélkül, az adott terület gazdasági helyzetétől függtek, és általában a szegényebb társadalmi rétegeket érintette. Ezen kivándorlási folyamat vizsgálatakor a közvélemény figyelmét az keltette fel, hogy a színmagyarnak mondható Székelyföldről a kivándorlók döntő többsége a szomszédos Romániába

távozik. Egyes, témában megszólaló szakemberek, elemzők, hajlamosak voltak a témának nacionalista hangvételt adni, a keleti végek magyarságának végveszélybe kerülését vizionálni. Gyakran cikkezett erről a korabeli sajtó, mint például a *Magyarság* vagy az *Udvarhelyi Híradó*, de egyik fő témája volt a Tusnádi Székely Kongresszusnak is. A statisztikus Thirring Gusztáv például a korabeli Romániát „a magyarság temetőjének” nevezte (THIRRING 1904:c365).

A 19. századig a kivándorlás iránya hagyományosan Moldva volt, e század közepétől viszont egyre nagyobb számban találunk székelyeket Havasalföld rohamosan fejlődő nagyvárosaiban is: Galacon, Brăilán, az 1878-tól román kézre került Konstancán, és legnagyobb számban természetesen Bukarestben. A Romániába történő elvándorlást segítette az ország földrajzi közelsége és a már meglévő romániai magyarság. A 20. század kezdetétől egy új kivándorlási irány is körvonalazódni kezdett: a tengerentúli Amerika. Ugyanakkor nem elhanyagolható az ország belseje fele történő migráció sem, sokan járnak idénymunkára is belföldi, pl. Luény, Petrozsény, Vulkán, Köpecz környéki kőszénbányákba (BARABÁS 1904: 56), a Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara 1910. évi jelentése pedig a cselédség tömeges Kolozsvárra, Aradra, Budapestre, sőt Bécsbe történő vándorlásáról tesz említést (JELENTÉS 1910: 16).

A kivándorlóknak három kategóriáját különböztethetjük meg:

- az időszakos kivándorlók, akik az otthoni munkák elvégzése után, rövidebb időre, minden évben munkát vállalnak Romániában;
- a hosszabb időre, évekre, főleg Romániában és Amerikában munkát vállalók;
- a végleg külföldre telepedők.

Különösen a mezőgazdasági szezonmunkák idején a Kárpátokon túl fellépő munkaerőhiány és az ezzel járó jobb kereseti lehetőségek csábították időszakos, csoportos munkavállalásra a szegényebb székelyeket. A Keleti-Kárpátokhoz közel fekvő csíki és háromszéki falvakban egyébként sokszor már a tél folyamán szerződéses megállapodás jött létre székely mezőgazdasági munkások és a bojári nagybirtokok bérlőinek ideutazó megbízottjai között meghatározott mezőgazdasági munkák elvégzésére. De a szerződéses munkavállalás nem volt általános. A kisgazdák például akkor indultak, amikor már otthoni munkájukat elvégezték. Bartalis Ágost Csíkmenaság székelyeiről írta: „Amint itthon munkáját elvégezte, kimegyen 2-3 hónapra, fél évre családotól, vagy felnőtt fiait, leányait, feleségét küldi ki. Máskor ő maga megy felnőtt gyermekeivel, és feleségét hagyja itthon. És ez így ismétlődik évről évre” (EGYED 1968: 747).

A kapával, kaszával felszerelt csoportok útra kelése Csík, Háromszék és Udvarhely megyéből a századforduló éveiben megszokott látvány volt. Ezek nagy része ősszel, a mezőgazdasági munkák végeztével hazatért, a kisebbik rész azonban, akiket nem kötött család vagy gazdaság, munkát vállalt télre is, esetleg mezőgazdasági vagy városi cselédnek szegődött el. Az idők folyamán ezek száma tekintélyesre emelkedett: az 1900-as népszámlálás Csík megyében több mint 10 000 távollévőt mutatott ki (EGYED 1968: 748).

Dr. Paál Árpád Udvarhely vármegyei főjegyző 1907. évi jelentéséből tudjuk, hogy szinte mindegyik Amerikából visszatérőnél vagyoni gyarapodás észlelhető, s nem ritka az sem, hogy 800, 1000, sőt 1700 korona megtakarított pénzt hoztak haza, amit legnagyobb részben a földjük és birtokuk tehermentesítésére fordítottak (ALISPÁNI 1907: 20).

Természetesen az is gyakran előfordult, hogy azok, akik hosszabb idejű munkavállalás céljából vándoroltak ki, egy idő után nem tértek haza, hanem véglegesen megtelepedtek új hazájukban.

A kivándorlással kapcsolatos adatgyűjtés viszonylag későn, 1899-től kezdődött, a század eleji kivándorlással kapcsolatos számadatokat a már említett vármegyei alispánjainak éves jelentései, a Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara jelentései, valamint az évente megjelenő *Magyar Statisztikai Évkönyv* tartalmazzák.

Ugyanakkor a *Magyar Statisztikai Közlemények* 67. kötete az 1899 és 1913 közti kivándorlási és visszavándorlási statisztikákat tartalmazza. Ennek alapján a három székely vármegyében, ahol a kivándorlás iránya szinte kizárólag Románia és Amerika volt, elég hullámozó tendenciát mutat, számszerűen a következőképp alakult:

Év	Csík vármegye			Háromszék vármegye			Udvarhely vármegye		
	Ame-rika	Ro-mánia	Össz.	Ame-rika	Ro-mánia	Össz.	Ame-rika	Ro-mánia	Össz.
1899	–	268	268	–	848	848	–	95	95
1900	–	167	167	1	308	309	4	132	137
1901	–	150	150	2	477	479	24	165	189
1902	–	50	50	5	227	232	98	50	148
1903	6	26	32	–	97	97	110	71	181
1904	1	226	237	12	420	432	274	234	518
1905	5	427	432	18	473	491	592	440	1032
1906	18	347	365	40	455	495	1125	496	1621

1907	29	177	206	78	258	336	968	512	1480
1908	8	98	106	5	198	203	274	381	655
1909	8	85	93	19	206	225	568	295	863
1910	20	252	272	22	181	203	465	204	669
1911	17	306	323	9	108	117	127	191	318
1912	36	188	224	25	76	101	586	253	839
1913	4	62	66	22	144	166	666	318	984
Össz.	152	2829	2991	258	4476	4734	5881	3832	9718

Megállapítható, hogy Csík és Háromszék vármegyék lakói számára, az államhatár közvetlen közelsége miatt Románia volt a kivándorlás fő iránya, Udvarhely esetében viszont már 1902-től Amerika.

1899-ben, a következő évekhez képest kimagaslóan sokan távoztak Romániába (1211 fő). 1900 és 1903 között – feltehetően a román intézkedések hatására, amikor a román kormány 1900 februárjától kiutasította a munka nélkül kóborló székely munkásokat, és elrendelte kitoloncolásukat (BÖZÖDI 1988: 124) – kissé visszaesik a kivándorlási kedv (194 és 607 fő között), majd 1904-től újra lendületet vesz (880 fő), 1905-1906-ban éri el a csúcst (1298 1340 fő között), végül ismét csökkenő tendenciát mutatva az 1910-es évekre 600-700 főben állandósul.

A tengerentúli kivándorlás Csík és Háromszék esetében elenyésző, 1900 után főleg Udvarhelyre jellemző jelenség. Erről elsőként Barabás Endre tudósít, aki szemtanúként írja le az első nagyobb csoport amerikai útnak indulását: „Az Amerikába induló első nagyobb székely csapat elindulásának e sorok írója szomorú tanúja volt. Szentersébetről, a híres szombatos Péchi Simon fészkéből 23 erőteljes, derék, 25 és 30 év körül levő székely állott útra készen 1901. év őszén. Az egész község gyászban volt, a falu apraja-nagyja a templomba gyűlt össze, hol a falu lelkésze könnyek között búcsúztatta el a szomorú csapatot övéitől, és adta fel nekik az úri szentvacsorát – s aztán, az azelőtt az istenházába hívó harangok bús kongásától kísérve indult az erős karú, elszánt magyar ember messze, távol az édes szülőföldről – a földgömb túlsó felére” (BARABÁS 1904: 55).

Az udvarhelyiek Amerika irányába történő kivándorlása fokozatosan nő, évről évre megduplázódik, 1906-1907-re éri el a csúcst (968 és 1125 fő), majd visszaesik ennek a számnak a felére. 1908-ban és 1911-ben viszonylag kevesen (274, illetve 127 fő) kelnek útra.

Természetesen 1899 és 1913 között nemcsak el-, hanem visszavándorlás is történik, jóval kisebb mértékben. A statisztikai hivatal adatai szerint a következő volt a helyzet:

1889 és 1913 között (fő)	Kivándorlás	Visszavándorlás	Kivándorlási többlet
Csík vármegye	3011	193	2818
Háromszék vármegye	4786	704	4082
Udvarhely vármegye	9808	2025	7783
Összesen	17605	2922	14683

A kivándorlók nemenkénti megoszlása vármegyénként változó. Míg Csíkban a férfiak aránya nagyobb, sőt időben növekedő tendenciát mutat, addig Udvarhelyen ez éppen fordítva van, Háromszéken pedig szinte fele-fele arányban oszlik meg a nemek közti arány:

	1905 és 1907 között kivándorolt		1911 és 1913 között kivándorolt	
	férfi	nő	férfi	nő
Csík vármegye	62%	38%	70%	30%
Háromszék vármegye	52,3%	47,7%	45,4%	54,6%
Udvarhely vármegye	48,9%	51,1%	32,8%	67,2%

A kivándorlók foglalkozására nézve az 1911-es és az 1913-as évekre állnak rendelkezésre statisztikai adatok. Eszerint a kivándorlók döntő többsége östermelő (Csík 83%, Háromszék 55%, Udvarhely 87%), házi cseléd (Csík 7,5%, Háromszék 14%, Udvarhely 3,2%) és napszámos (Csík 1,3%, Háromszék 1,4%, Udvarhely 4,4%). Az ipar csupán Háromszéken jelentős, itt a bányászatban és a kereskedelemben dolgozók aránya 24,3%, Csíkban ez 5,6%, Udvarhelyen mindössze 4,4%.

Az Országos Statisztikai Hivatal adatainál jóval nagyobb arányú, esetenként akár tíz-hússzoros kivándorlásról tesz jelentést a Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara. Az 1900. évi jelentés például, népszámlálási adatokra alapozva, Csík vármegyében 10 899 főre teszi a távollevők számát. Ám amíg az előbbi hivatal kivándorlási adatai az útlevéllal távozókat tartalmazza, az iparkamara információi a határállomásokról és az alispáni jelentésekből származnak, ahol az időszakos munkavállalók, valamint az előző években elvándorolt és vissza nem tértek is megjelennek. A hivatalos kivándorlási statisztikák és az alispáni jelentések közötti eltérések oka az is, hogy míg a hivatalos statisztikák a ténylegesen távozókat rögzítik, addig az alispáni jelentésekben a kiadott útlevelek száma a mérvadó.

Az Amerikába kivándorlók számát viszonylag könnyen nyomon követhetjük, a Romániába távozókékat viszont szinte lehetetlen pontosan megál-

lapítani. Egyed Ákos több forrás egybevetése révén arra a megállapításra jutott, hogy a századfordulón évente átlag legalább 30 ezren kelhettek át a Kárpátokon munkakeresés céljából. De tekintélyes lehetett azoknak a száma is, akik semmiféle kimutatásban nem szerepelnek, mert a „nagykapun” (a Kárpátok olyan átkelő pontjain, amelyeket nem ellenőriztek) jártak-keltek. Csíkszentdomokoson például 500 ilyen személyt ismertek (EGYED 1968: 747). Természetesen a munkakeresők nagy része visszatért szülőföldjére – máskülönben Székelyföld egy évtized alatt kiürült volna – de jelentős azoknak a száma is, akik Ó-Romániában vagy Amerikában lettek végleges hazára. A hivatalos statisztika ezek számát 1899 és 1913 között 14 683 főre teszi. Amennyiben figyelembe vesszük a bejelentés nélkül távozókat, illetve a természetes és tényleges szaporulat közötti különbséget, akkor az említett időszakban akár 50 000 végleges kivándorlóról is beszélhetünk (EGYED 1968).

Az első világháború egy időre véget vetett a tengerentúli migrációnak. Az általános mozgósítás és a hadiállapot elrendelése az útlevél és a kivándorlás ügyében is lényeges változásokat okozott. Az 5471/1914. számú kormányrendelet szerint a fegyveres erő kötelékébe tartozó és tényleges szolgálatban nem álló személyek részére útlevél további rendelkezésig nem volt kiállítható, az 5474/1914. számú kormányrendelet a katonaköteles férfiszemélyek kivándorlását a magyar szent korona országainak egész területéről egy évre megtiltotta, az 5473/1914. számú rendelet pedig az útlevelek kiállításának jogát a belügyminiszter hatáskörébe utalta (ALISPÁNI JELENTÉS 1915: 4). Mindezekhez hozzájárult, hogy a polgári személyszállítással foglalkozó hajós társaságok a hajójáratokat majdnem teljesen megszüntették, ezzel és egyéb háborús akadályok miatt a tengerentúli kivándorlás majdnem teljesen lehetetlenné vált. Ennek következtében sokan Amerikában ragadtak, akik ugyan nem tértek haza a háború befejezéséig, de anyagilag segítették az itthon levőket. Jó példa erre az Udvarhely vármegyei Petekről származó Dénes János esete, aki a háború alatt New Castle-ből nemcsak a feleségének, hanem a fronton szolgáló testvérének, de még a berezovkai hadifogolytáborban lévő barátjának is küldözgetett pénzt.

A romániai munkavállalásban az 1916-ban beállt hadiállapot hozott változást. Mivel a háború kitörésekor a Romániában tartózkodó magyar állampolgárokat ellenséggként kezelték, aki tudta, mindenét elkótyavetyélve elhagyta az országot, a maradó magyar férfiakat kényszermunka-táborokba internálták, vagyonukat – mint az ellenség javait – lefoglalták vagy elkobozták (HENCZ 2013).

A háború utáni hatalomváltással újabb kivándorlási hullám indult el. A román kézre került erdélyi részokról 1919 és 1924 között mintegy

200 000 ember települt át a megcsonkított Magyarországra (VARGA 1988: 41). Hogy ebből hányan voltak székelyek, pontosan nem tudni, de ha a székelység erdélyi magyarságon belüli arányát vesszük alapul, akkor ez a szám akár 50 000 fő is lehet.

KIVÁNDORLÁS AZ 1920-AS ÉVEKBEN EGY SZÉKELY NAGYKÖZSÉGBŐL (ZETELAKA)

Az első világháború utáni hatalmváltást követő zűrzavaros, kilátástalan állapotból az udvarhelyszéki Zetelaka székely lakossága elég hamar magára talált, és próbálta folytatni addigi megszokott életét, jövedelmének nagyrészt a közbirtokossági erdők művelésétől várva.

1920-ban a közbirtokosság akkori tanácsa, közgyűlési határozat nélkül eladott a Barátos nevű erdőből csaknem 7000 köbméter fát a fakitermeléssel és feldolgozással foglalkozó Klein cégnek. Még az átadás meg sem történt, a cég már hozzáfogott a kitermeléshez. Négy évig volt hangos az erdő a fejszecsapásoktól, négy évig folyt az őserdő „vére”, mire a közbirtokosság tagsága végre megelégedve a dolgot zúgolódni kezdett, és kivizsgálást követelt. A közbirtokosság emberei felmérték az erdőt, és megállapították, hogy a cég a megvásárolt fának több mint kétszeresét vágta ki, 8300 köbméter túlvágással. A becsült kár csaknem másfél millió lej értékű volt (150 lej/köbméter). A Klein cég 100 000 lej kártérítést ajánlott fel, amit a közbirtokosság vezetősége el is akart fogadni, de mintegy 170-en ügyvédet fogadtak, s feljelentést tettek a károkért az ügyesszéghez. Kit szép szóval, kit ígéretekkel, kit fenyegetésekkel, még a papot is bevonva az ügybe, igyekeztek eltéríteni a pertől, arra hivatkozva, hogy a Klein cég olyan nagy jötevője Zetelakának, hogy nem szabad vele ujjat húzni. A közbirtokosok nagygyűlése Sztankó Zoltán csíkszeredai erdőmérnök javaslatára, aki annak idején a túlvágást felmérte, s aki több arányjog birtokosa is volt, az ajánlatot elutasította. Végül a megegyezés peren kívül jött létre. A cég fizetett 1 200 000 lej kártérítést, 650 000 lejt az összes felmerült peres és peren kívüli költségekért, valamint kötelezte magát az erdő kitakarítására és az utánpótlás elvégzésére, ami körülbelül még 1 millió lej költséget jelentett (HARGITA 1928: 1). A per idején a fakitermelés szünetelt, Klein Zsigmond több fát nem kapott a közbirtokosságtól, a deszkagyárat pedig áttelepítették Gyergyóba (BUZOGÁNY 2003: 5).

A zetelakiak esetével, illetve ennek szomorú következményével sokat foglalkozott a Székelyudvarhelyen megjelenő *Hargita* napilap is. „Most a tavasz közeledtével újabb rajok készülnek elhagyni ezt az áldott földet. Az eddigi kivándorlókat adó vidékek mellé odakerült most Zetelaka és vidé-

ke, ahonnan egy Amerikát többször megjárt udvarhelyi ember vezetésével 30-40-en készülnek már eddig is a szomorú útra. Az ok itt is a nyomorúság. Nincs kereset, nagy a népesség s a nagy családoknak élniök kell. Zetelakán 6-700 fafaragó van, akik rendes körülmények között szépen keresnek. Ma a faipar megállása következtében közülük csak 70-80-nak van keresete. Nincs fuvarozás, nincs munka sokak részére a fatermelés megbénulása következtében” – olvasható az 1928. január 19-i számban.

„Útra kelt egy székely csapat Kanadába” – adta tudtul ugyanez az újság 1928. március 29-én. Nevezetesen ötven székely ember hagyta el ekkor Udvarhely vármegyét, elindulva a hosszú tengerentúli útra, legtöbbjük harminc év alatti fiatal volt. „Februárban is elindult egy csapat, ez a második transzport volt, főleg Zetelakáról, (...) de csatlakoztak hozzájuk más községekből is. A legtöbbet a faipar teljes pangása következtében beállott állandó munkanélküliség indította útra. A búcsúzás perceiben is emlegették a nagy adókat és bankkamatoakat, amiket lehetetlen kibírni.” Benedek Dénest, aki 1928. március 24-én kelt útra Zetelakáról, már az anyanyelvén szólították meg Calgaryban.

Ilyés András Buenos Airesből, az ottani zetelakiak nevében 1928. szeptember 10-én az alábbiakról tudósította otthon maradt ismerőseit: „Itt, Argentínában 7-en vagyunk Zetelakáról. Folyó évi július 19-én ültünk hajóra Cherbourg francia kikötőben (...) majd augusztus 7-én este kikötött hajónk Argentínában. (...) Itt 8 napig élelmezik a kivándorlókat díjmentesen, a családokat pedig addig, amíg el nem helyezkednek. (...) Meg kell írnom Székely Testvérem, hogy az élet nem rózsás itt sem. Éppen a tél közepére értünk ide, mely itt május 1-jével kezdődik s október végéig tart. Ezen idő alatt munkaszünet van. Ilyenkor csak férj, feleség tud együtt elhelyezkedni, míg a magános ember nehezen. Különben is, aki nem tud spanyolul, nehezen boldogul.”

A kivándorlás, habár számottevő volt, mégsem befolyásolta negatívan a falu népességszorulatát ebben az időszakban, amit a nagycsaládok továbbra is biztosítottak. Ebben a korban ugyanis átlagosan 5-6 gyerek született egy családban, de nem voltak ritkák a 10 gyerek feletti családok sem. A statisztikai adatokból kitűnik, hogy míg 1920-ban 4421-en laktak Zetelakán, addig 1930-ra már 4714-en, vagyis a lakosság száma elérte a háború előtti (4724-en 1910-ben) (RECENSAMÂNTUL 1931).

Amint láthattuk, a 19. század végére, a Magyarország más régióihoz viszonyítottan archaikusabb társadalmi-gazdasági helyzetű Székelyföld lakossága a hirtelen népességszorulat, egyes kormányzati intézkedések (mint az örökösödési, arányosítási és erdőtörvény, az osztrák–magyar–román

vámháború), a megkésített vasútépítés és ipari fejlesztések összehatására, válságos helyzetbe került. A 20. század elejére az eladósodott, elszegényedett székelyek nagy tömege döntött – főleg munkavállalás végett – a kivándorlás mellett. A jelenség megfékezése céljából az állam részéről a Földművelésügyi Minisztérium 1902-ben megszervezte a „székelyakciót”, amelynek illetékességét fokozatosan kiterjesztették Erdély magyar-, székely- és csángólakta területeire, később egész megyéire (BALATON–REISZ 2006: 55).

Ma már tudjuk, hogy a kivándorlás miatt aggódók víziója a székelység beolvadásáról, eltűnéséről nem realizálódott, a magyarság „keleti védőbástyája” most is áll. Napjaink szakemberei már nem az ipari fejlesztésektől, hanem a visszaszerzett közbirtokossági erdők szakszerű kihasználásától és az idegenforgalom fellendítésétől várják Székelyföld felemelkedését. Sajnos a munkalehetőségek hiánya ma is aktuális probléma, a székelyek napjainkban is tízezerrel dolgoznak Magyarországon és Nyugat-Európa országaiban.

IRODALOM

Könyvek

- BARABÁS Endre 1904. *Udvarhely vármegye közigazgatási leírása*. Pest Könyvnyomda Részvénytársaság, Budapest.
- BÖZÖDI György 1988. *Székely bánja*. Mefhosz Könyvkiadó, Budapest.
- BUDAY Barna 1902. *A Székely Kongresszus szervezete, tagjainak névsora, tárgyalásai és határozatai*. Pátria Irodalmi Vállalat és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest.
- HENCZ Hilda 2013. *Bucureștiulmaghiar. Pe urmelemaghiarilor din București de la începuturipânăîn prezent*. Editura Pro Universitaria, București.
- OROSZI Sándor 1995. *Emlékezés a székely közösségek erdőire*. Erdészeti Közlemények XVII, Budapest.
- SZÁSZ Zoltán 1987. *Erdély története III. 1830-tól napjainkig*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- THIRRING Gusztáv 1904. *A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság*. (k. n.), Budapest.

Tanulmányok

- BALATON Petra–REISZ T. Csaba 2006/2. A székelyföldi ipari akció. In: *Levéltári Közlemények*, 77. évf.
- BUZOGÁNY Árpád 2003. Zeteváralja: a famunkához értenek itt a férfiemberek. In: *Udvarhelyi Híradó*.
- EGYED Ákos 1968. Székely-vándorlás a századfordulón. In: *Korunk*, 5. szám.
- NAGY Botond 2011. Székely kivándorlás és hivatalnoki magatartás Háromszéken. In: *ActaSiculica*.

VARGA E. Árpád 1988. Az erdélyi magyarság főbb statisztikai adatai az 1910 utáni népszámlálások tükrében. In: *Magyarságtudomány*. Főszerkesztő Juhász Gyula. Budapest.

VENCZEL József 1942. A székely népfélesleg. In: *Hitel*, VII. évf., 1. szám.

Statisztikák, jelentések

A Magyar Szent Korona országainak kivándorlása és visszavándorlása 1889–1913.

Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, Budapest, 1918.

Alispáni jelentés Udvarhelyvármegye közigazgatási állapotáról az 1906. évben.

Székelyudvarhelyt nyomtatott Becsek D. Fia könyvnyomdájában, 1907.

Alispáni jelentés Udvarhelyvármegye közigazgatási állapotáról az 1907. évben. Be-

csek D. Fia Könyvnyomda, Székelyudvarhely, 1908.

Alispáni jelentés Udvarhelyvármegye közigazgatási állapotáról az 1914. évben. Be-

csek D. Fia, Székelyudvarhely, 1915.

Jelentés a Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara kerületének 1910. évi közigazgatási viszonyairól. Grün Sámuel Könyvnyomdája, Marosvásárhely, 1911.

Magyar Statisztikai Évkönyv 1889–1911, az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvnyomdája, Budapest, 1900–1912.

Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930, Imprimeria Națională, București, 1931.

Sajtó

Hargita, Székelyudvarhely, 1927–1930

Magyarság, Budapest, 1901

Udvarhelyi Híradó, Székelyudvarhely, 1901–1914, 2003

Udvarhelyvármegyei Községi és Körjegyzők Közlönye, Székelyudvarhely, 1906

Emigrations of the Székelys in the Beginning of the 20th Century

In the second half of the 19th century, a reorganization of public administration occurred due to centralization and modernization, which led to numerous negative consequences for the Székelys. Székely estates could no longer be inherited and were also limited in extent, forests and pastures fell under a new legal rule, the AustroHungarian-Romanian customs war, the lack of industry and railways paired with a demographic boom all led to the disempowerment and poverty of the already poor. As a result more and more chose to emigrate to such extent that at one point the problem of the Székelys became the problem of the nation in general.

Keywords: Székelys, emigration, working abroad, Udvarhely, Csík, Háromszék, public forests, Romania, America

Emigracija sekelja na početku 20. veka

Tokom druge polovine 20. veka došlo je do reorganizacije javne administracije kao posledice centralizacije i modernizacije, koji je doveo do brojnih negativnih posledica po Sekelj narodu. Imanja Sekelja, posle reorganizacije, se nisu mogli naslediti, šume i pašnjaci su pale pod nove – po Sekeljima negativne – zakone, Austro-Mađarsko-Rumunski carinski rat, nedostatak indrustrije i železničke mreže, kao i demografski trendovi su doveli do daljnjeg osiromašenja već siromašnog sloja društva. Svi ovi faktori su doveli do masovne emigracije, koja je na posletku postala opšti nacionalni problem.

Ključne reči: Sekelj narod, emigracija, rad u inostranstvu, Udvarhelj, Čik, Haromsek, javne šume, Rumunija, Amerika

Beérkezés időpontja: 2017. 06. 21.

Elfogadás időpontja: 2018. 02. 23.

BESNYI Károly

: nyugd. újságíró

: besnyikaroly@hotmail.com

VÁNDORBOT – EGY FALUSI IRODALMI
PRÓBÁLKOZÁS*Vándorbot – a Rural Literary Endeavor**„Vándorbot” – pokušaj stvaranja književnog časopisa na selu*

Az 1960-as években egyetlen vajdasági falusi irodalmi lapként jelent meg Moravicán (a mai Bácskossuthfalván) a *Vándorbot*. A vajdasági magyarság kulturális központjai Újvidék és Szabadka voltak, a vidéki városok, mezővárosok is hozzájuk igazodtak, a falvak pedig legfeljebb csak fogyasztói voltak felülről irányított kultúrának. Az erős központosítás, a mindent felügyelni szándékozó rendszer körülményei között felbukkanó *Vándorbotot* nem vették komolyan, csupán szalmalángnak tekintették. Éppen a közösségi támogatottság hiánya miatt nem is vált annál sokkal többé. Ettől függetlenül azonban kiválóan példázza az akkori vajdasági magyar ifjúsági irodalomban jelentkező új irányzatok térhódítását. A *Symposion*, majd az *Új Symposion*, valamint a *Képes Ifjúság* irodalmi rovata mellett, mintegy azokkal való szembenállást jelentett a *Vándorbot* (ROGINER 199). A szövegben megkísérlem a hiányos adatforrások alapján bemutatni a *Vándorbot* megalapítását, megjelentetését és megszűnését.

Kulcsszavak: Moravica, Bácskossuthfalva, folyóirat, *Vándorbot*, ifjúság

A *Magyar Szó*ban 1966. november 23-án jelentették be, hogy a moravicai ifjúsági szervezet irodalmi csoportja folyóirat indításáról döntött, és ebben a moravicai fiatal tehetségek írásait és verseit közlik majd (*Magyar Szó*, 1966. 11. 23., 4. o.). Majd a helyi szervezet vezetősége kinevezte a szerkesztőt és a szerkesztőbizottságot (*Magyar Szó*, 1966. 12. 28., 16. o.). Erről később azonban nem tudtak. Az Ifjúsági Szövetség moravicai helyi szervezete november 30-án tartotta évi értekezletét. (*Magyar Szó*, 1966. 11. 23., 16. o.) Nem maradt fenn jegyzőkönyv erről az ülésről, ám feltehető, hogy napirenden volt a lapindítás, ugyanis a lap szerkesztőbizottsága december 11-én tartotta első ülését (*Magyar Szó*, 1966. 12. 07., 12. o.).

A *Vándorbot* első száma (I. évfolyam 1. szám megjelöléssel) 1966. december 26-i dátummal jelent meg. Egyetlen ismert példánya van, a szerző

gyűjteményében. A fedőlapon a négy sarkot egyenes kettősvonal emeli ki, a lap közepén nagyméretű kezdő- és záróbetűvel a *Vándorbot* cím olvasható nagy, nyomtatott (rajzolt) betűkkel. Alatta az *impresszum*: „*Vándorbot* – kiadja az ISZ moravikai szervezetének irodalmi csoportja. Szerkeszti a szerkesztő bizottság: Varga Sándor, Méhes Béla, Tóth László (szerkesztő). Megjelenik havonta egyszer.” Háromszáz példányban az iskola sokszorosító gépén (stencilezőn) készült, amelyen a *Pajtás* című diáklapot is készítették. A lapokat két helyen iratkapocccsal fűzték össze.

Tóth László szerkesztőként az *Induláskor* című „vezércikkében” a lapalapítás gondolatáról írva elmondja: „Csupán a cél ismert, ahová megyünk, amerre haladunk majd, az út nem – az útról csak annyit tudunk, hogy van, hogy léteznie kell” (*Vándorbot*, I. évf. 1. szám, 2. o.). Azt tervezték, hogy nyomdában készül majd a folyóirat, képekkel és illusztrációkkal, ám az ifjúság akkori lehetőségei ezt nem tették lehetővé. A szerkesztő közölte a folyóirat célját is: „Célunk, hogy a lap köré gyűjtsük azokat a fiatalokat, akik barátjai a tollnak, a gondolatnak, a papírra vetett érzelmeknek, azokat, akik még csak próbálkoznak, akik most teszik meg az első szárnycsapásokat az alkotás felé” (*Vándorbot*, I. évf. 1. szám, 2. o.). Majd előremutató gondolatral zárja a beköszöntőt: „Igen, indulni nehéz, de a bizakodás erőt ad ahhoz, hogy elinduljunk az új – egy másfajta felé” (*Vándorbot*, I. évf. 1. szám, 3. o.). Ebből is kitűnik, hogy az indulástól kezdve mást akartak, mint a már meglevő lehetőségek. A címválasztásról Méhes Béla, a szerkesztőbizottság tagja és az ISZ helyi elnöke mondta: „A tollforgatónak szánjuk támaszul a lapot, mint vándornak a vándorbotot” (*Magyar Szó*, 1967. 01. 05., 4. o.). A tízoldalas kiadványban Varga Zoltán, Tóth László, Vankó Gergely és Varga Sándor versét illetve prózáját közölték. Az 5. oldalon egy tintatartó és toll vázlatos rajza – amelyet a sokszorosítási technika lehetővé tett. A lapot a fiatalok terjesztették, és az ifjúsági klubban volt kapható. A lapalapításról az ifjúsági szervezet (vagy annak irodalmi csoportja) vezetősége döntött, tudjuk meg a korabeli tudósításból, amelyet mellel a *Vándorbot* főszerkesztője írt. Döntésükhöz nem kértek semmilyen előzetes véleményezést a helyi politikai testületektől. A már kinyomtatott lapszám egy-egy példányát mutatták meg a Szocialista Szövetség, a Kommunista Szövetség helyi vezetőinek és másoknak, akik egyszerűen tudomásul vették a *Vándorbot* létezését (*Magyar Szó*, 1967. 01. 05., 4. o.).

A *Vándorbot* második száma január derekán jelent meg. Ehhez is Tóth László írt előszót. Először jelentkezett Tóth Gizella moravikai középiskolás *Gondolatláz* című karcolatával, továbbá Bancik István novellájával és Tóth B. László versével. Az első szám munkatársai: Varga Sándor, Vankó Gergely és Tóth László ebbe a számba is írtak. A lapban megjelent Varga Sándor

néhány rajza is. Terjesztésével a helybeli trafikot is megbízták (*Magyar Szó*, 1967. 01. 18., 16. o.).

A harmadik szám nem februárban, hanem 1967. március 18-i keltezéssel jelent meg I. évfolyam, 3. szám jelzéssel. A késlekedést jelentős változtatások okozták. Az első két szám megjelenése elsősorban a topolyai községben keltett érdeklődést, vagyis a moravicaiakon kívül a szomszédos települések fiataljai körében. A lelkes egyetemista terjesztők révén azonban eljutott Vajdaság más településeire is, így több felől érdeklődtek a *Vándorbot* iránt. Ez a visszaigazolás nagyon is összecsengett a lapindítók ambícióival. Így a harmadik szám már vajdasági szintű irodalmi és kritikai folyóirat lett, és a verbászi nyomdában készült. A nyomtatás körülményeire Tóth László főszerkesztő évekkel később így emlékezett: „Csubela Ferenc, a Szocialista Szövetség topolyai választmányának elnöke elvitt a verbászi nyomdába, és bemutatott az igazgatónak. Megállapodtunk, hogy lapszámonként egy-két liter pálinkáért és egy kiló dohányért kézi szedéssel kinyomtatják a lapot, 1500 példányban. A képek nyomtatásához szükséges kliséket a Forum nyomdájában készítettem, baranyai borral fizettem. A lapot magam terjesztettem az akkor még létező, moravicaai központú, de vajdasági jellegű, általam vezetett Egyetemisták Klubjának 400 tagjának segítségével” (*Magyar Szó*, 2017. 06. 17–18., 26. o.). A pénzelés részleteit a harmadik szám előszavában másképpen foglalták össze: „Lehetőségeink, úgy érezzük, kisebbek, mint képességeink. A dinárt a nyomtatáshoz nehezen, de megkaptuk. Örömről voltak megértő egyének, akik nemcsak azért segítettek bennünket, mert az általános elv szerint a fiatalokat segíteni kell, hanem azért is, mert hisznek abban, hogy cselekedetünkkel hasznosat teszünk” (*Vándorbot*, I. évf. 3. szám 1. o.). A második oldalon keretezett szövegrészből az is kitűnik, honnan kaptak támogatást: a Szocialista Szövetség topolyai községi szervezetének, Dudás Attila szervezőtitkárnak és Csubela Ferenc elnöknek, a Szocialista Szövetség moravicaai helyi szervezetének és annak elnökének, valamint a verbászi Zvezda nyomda igazgatójának és munkaközösségének mondtak köszönetet. A címlapon Szeles Károly karikatúráját közlik a *Vándorbot* indulásáról – Bancik István ötlete nyomán készült. Szerzők: Bancik István, Törjék Lajos, Vankó Gergely, B. Varga László, Tóth Bojnik László, Farkas András, Varga Sándor, Tóth László, Tóth Gizella és Utasi Mária. A 12 oldalas, 35 x 25 cm-es lap 23 címet és 12 illusztrációt tartalmaz. Az illusztrációkat Szeles Károly, Lódi Gábor és Barta József készítette, két rajz pedig aláírás nélküli. A fejléc nagy valószínűséggel Varga Sándor munkája, aki már az első számtól kezdve jelen volt (ROGINER 201). A harmadik szám elé című szerkesztőségi írásban nem mulasztják el megállapítani: „A szerkesztőség úgy véli, hogy a vajdasági fiataloknak kevés lehetőségük van az irodalmi induláshoz,

a kezdő szárnycsapások megtevéséhez” (*Vándorbot*, I. évf. 3. szám, 1. o.). Ezért emelték vajdasági szintűvé a lapot. A lap szerkesztőbizottsága ekkor: B. Varga László, Lódi Gábor, Méhes Béla, Tóth László (fő- és felelős szerkesztő), Vankó Gergely, Varga Sándor (technikai szerkesztő). Továbbra is havonként szándékozzák megjelentetni (*Vándorbot*, I. évf. 3. szám, 12. o.). Először nevezik a *Vándorbotot* folyóiratnak, amelynek szerkesztési alapelvei: színvonalas írásokat közölnek, igyekeznek új tollforgatókat, versfaragókat, prózairókat, rajzolókat, festőket, fiatal tehetségeket a lap köré gyűjteni és helyet adni nekik, a kezdőknek segítenek megtenni az első szárnycsapásokat, a tartalmat ajánlják az olvasóknak, kritikusoknak, irodalmároknak.

Az első szám megjelenése után a *Magyar Szó*ban megkérdőjelezték, hogy egy falusi ifjúsági szervezetnek érdemes-e „irodalmasdit játszani” (*Magyar Szó*, 1967. 01. 05., 4. o.). A *Vándorbot* harmadik számában „megjelent versek és írások (valamint a könyvismertető) nagyon is önképzőköri szinten vannak” (*Magyar Szó*, 1967. 03. 29., 16. o.) – írta Sz. J. (Szabó József) a *Magyar Szó*ban. Az általa leírt vélemény a későbbiekben többször visszacsengett. Mintha csak elképzelhetetlen, sőt nem megengedhető lett volna falusi irodalmi folyóiratot indítani, különösen kezdő tehetségek számára.

A negyedik szám megjelentetésére készülve az ifjúsági szervezet vezetősége bővített ülést tartott április 13-án, amire meghívták a topolyai közösségi és a moravicai helyi vezetőket is. A helyi ifjúsági szervezet időszerű kérdéseit szándékozták megvitatni, köztük a *Vándorbot* megjelentetését is (*Magyar Szó*, 1967. 04. 12., 16. o.). A fő téma éppen a folyóirat volt. Jegyzőkönyv erről a gyűlésről sem maradt fenn, csupán a *Magyar Szó* tudósítására támaszkodhatunk. Kifogásolták, hogy nincs kiadói tanács, a szerkesztőbizottságot, de még a főszerkesztőt sem nevezték ki, a bizottságot saját maguk bővítették, vagyis tagja lett, akit arra jónak láttak. (Korábbi sajtómegjelenésekben viszont arról számoltak be, hogy kinevezték a szerkesztőbizottságot.) A harmadik számból 1850 példány elkelt, ennek ellenére anyagi gondokkal küzdenek. A lelkes fiatalok a lapot „kinevezték” vajdasági jellegű irodalmi és kritikai folyóiratnak. „Esztétikai szempontból is sok minden kifogásolható van a lapban.” Ennek ellenére úgy értékelték, hogy a következő számot is meg kell jelentetni (*Magyar Szó*, 1967. 04. 19., 16. o.).

A *Vándorbot* szerzőit 1967. május 13-ára megbeszélésre hívták Moravicára (*Magyar Szó*, 1967. 05. 12., 16. o.). A lap jövőjéről tartottak megbeszélést (*Magyar Szó*, 1967. 05. 17., 16. o.). Csaknem negyven vajdasági fiatal jelent meg. Egyetértettek abban, hogy a *Vándorbotra* mint vajdasági szintű lapra szükség van, csupán a színvonalán és anyagi alapján kellene javítani (*Magyar Szó*, 1967. 05. 18., 14. o.). Feljegyzések hiányában további részletekről nem tudunk.

A 4–5. kettős szám 1967. május végén (a dátum megjelölése nélkül) jelent meg, szintén nyomdai kivitelben, 16 oldalon. A teljes címlapot Sinkó Ervin két idézete és Varga Sándor Sinkóról készült rajza tölti ki. A rajz szignálásából látszik, áprilisban készült, tehát már akkor készültek e szám megjelentetésére, de a politikától egyáltalán nem mentes viták és a megoldatlan pénzezés miatt a megjelentetés elodázódott. A két Sinkó-idézet az adott méretek és mértékek elleni eltökélt és nyughatatlan lázadást, valamint az egymásban és egymás segítségével önmagukat megtaláló fiatalokról ad példázatot (az idézetek forrása: SINKÓ 5–6). Nem véletlenül. Válasz volt ez a *Vándorbot* ellen felhozott bírálatokra. Ebben a számban közlik Pásztor László, Szentgyörgyi Ferenc, Farkas András, Mezei Jenő, Simon István, Balogh István, B. Varga László, Vicei Károly, Varga Sándor, Bancik István, Tóth László, Sós József, Pavokovics Éva, Kovács Rózsa, Lábadi Károly, Pintér Mária, Beer Miksa, Pető Csilla, Túri László és Szalma József szövegeit, valamint Varga Sándor, Papp Ferenc, Rácz János, Barta József, Szalma József, Farkas András és Lódi Gábor rajzait. Az előző számhoz viszonyítva szebben kivitelezett lapszámot hoztak létre. Az impresszumból kitűnik, hogy ismét új összetételű a szerkesztőbizottság: Balogh István, B. Varga László, Bancik István, Tóth László (fő- és felelős szerkesztő) és Varga Sándor (technikai szerkesztő). Kiadói tanácsról nem tesznek említést. Más forrás híján nem lehet megállapítani, hogy a kinevezések tekintetében történt-e bármi is az ifjúsági vezetőség kibővített ülése után, ám a későbbi újságcikkek alapján feltételezhetően nem született erről határozat. A szerkesztői üzenetek és a szerkesztőséghez érkezett levelek azt mutatják, hogy a szerkesztőség távlatokban gondolkodik, és már a következő lapszámot készítik. Az olvasói elismerések és dicsérek közül érdemes kiemelni Loboda Gizella három mondatát: „A lap a színvonalunkhoz a legmegfelelőbb. Igen, így van, mert a *Jó Pajtást* kinőttük, az *Új Symposion* pedig még, valljuk be, magas nekünk. A *Képes Ifjúság*ban sem sok a lehetőségünk.” Magyar János zombori tanár szeretné diákjai és a *Vándorbot* közötti kapcsolatokat tovább mélyíteni. Az itt közölt vélemények mind biztatóak, és tudatosan szerkesztették be azokat, ugyanis így akarták bizonyítani a lap létjogosultságát (*Vándorbot*, 1987/4–5. szám. 11. o.).

Elképzelésük azonban hiábavalónak bizonyult, ugyanis a *Vándorbot* újabb száma már nem jelent meg. Nem csak a tartalmi értékeit bírálták, de kifogásolták működési formáját is. Nevezetesen azt, hogy minden felsőbb jóváhagyás nélkül hozták létre, formailag nem nevezték ki a szerkesztőbizottságot, nem hoztak létre kiadói tanácsot, és a folyóirat-alapítás egyetlen szabályát sem tartották be. Emellett jelentős, 270 ezer dinár nyomdai tartozás maradt utánuk. Így sem a kultúrpolitika irányítói, sem a helyi politikai és öngazgatási szervek nem támogatták fennmaradását.

A lap munkatársai közül többen a későbbiekben jeles alkotók lettek Vajdaságban. Talán éppen a *Vándorbot* nyújtotta lehetőség és a szerkesztőtől kapott biztatás irányította őket ebbe az irányba. Számon tartották őket később is. Ezt igazolja, hogy az Újvidéki Rádió tollforgatókkal szervezett megbeszélésére meghívták a zentai *Rés* szerkesztőségét és a *Vándorbot* volt munkatársait is (*Magyar Szó*, 1968. 10. 23., 8. o.).

ÖSSZEGZÉS

Merész elképzelésként jött létre a *Vándorbot*, amely a falusi kezdeményezésből vajdasági szintű irodalmi és kritikai folyóirattá nőtte ki magát. Mindvégig a kezdő tehetségek felkarolását tartották fontosnak. Azokra az alkotókra számítottak, akik a már meglevő közlési lehetőségekbe nem kerülhettek be. Ahogyan alkotásaikban, úgy a folyóirat szervezeti építésében is formabontók kívántak lenni.

A Sinkó-idézetekben megfogalmazott gondolatoknak megfelelően minden korábbi szabályt felrúgva új utat kerestek, miközben megpróbálták semmibe venni a társadalmi szabályozást. A *Vándorbot* mint a lázadó ifjúsági szemlélet szócsöve nem illett bele az akkori elvárásokba. Spontán kezdeményezésként jött létre, minden felsőbb támogatás nélkül. Éppen a szabályok felrúgása miatt szűnt meg.

IRODALOMJEGYZÉK

- ROGINER Oszkár 2018. Moravica Szépirodalom. Adalékok Bácskossuthfalva sajtótörténetéhez. In: *Tanulmányok. Az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Kara Magyar Nyelv és Irodalom tanszékének tudományos folyóirata. Újvidék*, 2018/1., 195–209.
- SINKÓ Ervin 1964. Előszó. In: BÁNYAI János–BOSNYÁK István (szerk.). *Kontra-punkt*. Forum, Újvidék

FORRÁSOK

- Magyar Szó* (1966–1968. évi lapszámok)
Vándorbot (1., 2., 3. és 4–5. szám.)

Vándorbot – a Rural Literary Endeavor

In the 1960s the *Vándorbot* (The Wandering Cane) appeared as the only literary magazine in Moravica, a village in Vojvodina (today's Bácskossuthfalva). The cultural centers of the Hungarians of Vojvodina were Novi Sad and Subotica, the rural towns and country towns adapted to them, and the

villages were at most only consumers of the culture managed from upper levels. The Wandering Cane, which emerged under the conditions of strong centralization and in the system that intended to oversee everything, was not taken seriously, but merely regarded as a flame of a straw. Mostly because it was lacking community support the magazine could not become anything more important. Nevertheless, it is an excellent example of the emergence of new trends in the youth literature of Vojvodina at that time. Alongside the Symposium, then the *Új Symposium*, as well as the Literary section of the Képes Ifjúság, Wandering Cane represented a confrontation to them (ROGINER 1999). In the following research, I will attempt to illustrate the founding, publishing and dissolution of *Vándorbot* /Wandering Cane/ based on incomplete data sources.

Keywords: Moravica, Bácskossuthfalva, magazine, *Vándorbot* /Wandering Cane/, youth

„Vándorbot” – pokušaj stvaranja književnog časopisa na selu

Šezdesetih godina prošlog veka časopis „Vándorbot” pojavio kao jedini književni list u selu Stara Moravica u Vojvodini (današnja Bácskossuthfalva). Kulturne centre vojvođanskih Mađara predstavljali su Novi Sad i Subotica, te su se manja mesta i trgovišta prilagođavali njima, dok su sela u najboljem slučaju bila potrošači kulture s kojom se upravljalo iz centara moći. Pod uslovima strogog centralizma i sistem koji se trudio da sve kontroliše, pojava književnog lista „Vándorbot” nije shvaćena ozbiljno, smatrana je plamenom na zapaljenoj slamčici. Upravo zbog izostanka podrške od strane zajednice nije se ni pretvorio u ozbiljniju priču. Uprkos tome, na izvanredan način prikazuje širenje novih književnih tendencija među vojvođanskom mađarskom omladinom. Uz časopis „Symposion”, zatim „Új Symposium”, kao i književnog odeljka omladinskog lista „Képes Ifjúság”, časopis „Vándorbot” je predstavljao neku vrstu sučeljavanja (ROGINER 1999). U nastavku ću pokušati da ilustrujem osnivanje, objavljivanje i raspuštanje časopisa na osnovu nepotpunih izvora i podataka.

Ključne reči: Moravica, Bácskossuthfalva, časopis, *Vándorbot*, omladina

Slađana S. PAROŠKI

Gradska uprava Subotica, Sekretarijat za društvene delatnosti
sladja.paroski@gmail.com

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU RABINA BERNATA SINGERA (SINGER BERNÁT)

Appendices for Rabbi Bernat Singer's Biography

Adalékok Singer Bernát rabbi életrajzához

Rad doprinosi osvetljavanju života i dela jednog od najpoznatijih rabina u Subotici, Bernata Singera. Početak njegove aktivnosti u gradu obeležava otvaranje nove sinagoge, jedinstvene po svojoj lepoti. Tokom prve dve decenije XX veka rabin Bernat Singer učestvuje u velikom broju kulturnih i socijalnih aktivnosti koje obeležavaju društveni život Subotice.

Ključne reči: rabin, sinagoga, Subotica, duhovno usmeravanje, društvena delatnost

Razumeti istoriju Jevreja u Subotici bez uvida života i dela njihovih rabina nije moguće. Reč rabin (jidiš: A rebe, mađ: rabbi) na hebrejskom znači „moj učitelj” (KRIM 564), a može se prevesti i kao „gospodar” (UNTERMAN). Prvobitno to je bila titula mudrih ljudi kvalifikovanih da donose odluke u okviru jevrejskog verskog zakona. To su ljudi koji su duhovne vođe verske zajednice ili sinagoge. Veliki deo njihovog vremena posvećen je vođenju službe i propovedanju, ali i obrazovanju, oni su „učitelji” koji obavljaju sve funkcije predviđene verskim propisima. To su uvek lica sa izuzetnim znanjem, školovanjem i reputacijom. Svaka Jevrejska opština dužna je da na javan i demokratičan način izabere rabina koji, kako čitamo u Talmudu, „sedi i tumači”, a vernici stoje okupljeni oko njega ili zbije ni oko njegovih nogu (RAJ 7). Krajem XVIII veka, u vreme doseljavanja prvih Jevreja u grad, dužnost rabina obavljao je Samuel Policer (Politzer) o kojem, na žalost, nemamo mnogo podataka (IVÁNYI 347). Pretpostavlja se da su se, do izgradnje sinagoge, verski obredi obavljali u njegovoj kući (JELIĆ 1994:10). Tokom XIX veka dužnost rabina u Subotici obavljali su

Leb Hiršman (Léb Hirschmann), koji je posle dugotrajne službe umro 1860. godine (IVÁNYI 347). Njega je nasledio rabin Mor Kutna (Kuttna Mózes, Mór) koji je Suboticu došao iz Sente, gde je bio rabin u periodu od 1852 do 1865 godine (PEJIN 53).

Veliki, istorijski trenutak za subotičke Jevreje nastupa izgradnjom i svećanim otvaranjem nove subotičke sinagoge tokom 1902. koja je projektovana prema zamislima arhitekata Jakaba Dežea (Jakab Dezső) i Marcela Komora (Komor Marcell). Oni su prvobitno izradili projekat za segedinsku sinagogu (MAĐAR 29), a nešto izmenjen rad otkupili su članovi subotičke jevrejske opštine (MARTINOVIĆ-CVIJIN 34). Na istorijsku pozornicu tom prilikom stupa i mladi Bernat Singer koji je, zajedno sa ostarelim rabinom Kutnom, održao prvu propoved (KLEIN 44). Rođen je 1868 u Šatoraljaújhelju (Sátoraljaújhely). U periodu između 1887 i 1893 godine u Budimpešti se školovao za rabina da bi, završetkom izgradnje novog jevrejskog hrama, stupio na dužnost u veličanstvenom trenutku kada Subotica dobija vanserijski značajan sakralni objekat i svog obrazovanog i predanog rabina koji ostavlja neizbrisiv trag u istoriji subotičkih Jevreja. Prema Izveštaju predsednika Jevrejske opštine Adolfa Klajna u periodu od 1902 do 1905. rabin Singer održao je 28 propovedi. Predavao je veronauku u gimnaziji u periodu između od 1902 do 1906 i od 1909 do 1916 godine. Objavljivao je tekstove u listovima „Egyenlőség” (Jednakost), „Múlt és jövő” (Prošlost i budućnost), „Autonomija”, „Zsidó Szemle” i dr. Zajedno sa Jeneom Vahsmanom (Wachsmann Jenő), Jožefom Hartmanom (Hartmann József) i Laslom Baršijem (Barsy László), reformatorskim pastorom, Bernat Singer pristupio je slobodnim zidarima u Subotici tokom 1912. (HORVAT 64–66). Učestvovao je u radu udruženja Slobodni Licej (Szabad Líceum) gde je održao niz zanimljivih predavanja (KÁICH 111). Na inicijativu nadrabina Bernarda Singera, 1913. je osnovano “Patronažno udruženje” subotičkih Jevreja i tom prilikom se u udruženje učlanilo oko 150 lica (JELIĆ 1994: 42). Nadrabin Singer preminuo je u Subotici 21. juna 1916. godine (JELIĆ 1994: 38). Književnik Ervin Šinko (Ferenc Špicer, rođen 1898.) je govorio da je za njegovo duhovno usmeravanje najviše zaslužan dr. Bernat Singer (JELIĆ 1982: 912). Posle njegove smrti osnovano je udruženje pod nazivom „Milostrdni dom Bernat Singer” čijom je zaslugom osnovana jevrejska bolnica koja je nosila ime zaslužnog rabina i na čijem je čelu, kao upravnik, bio primarijus dr Bela Terek (FRENKEL-ŠOMLO 124). Subotički rabin dr Bernat Singer (dr Singer Bernát), imao je za suprugu Weltner Rozu (1878–1930). Njihova su deca bila: Vladislav Singer (15. 6. 1902. –?) i Mirko dr Sekelj / Singer/ (?–15. 3. 1932), koji je bio poznati subotički lekar i cionista (JELIĆ 1994: 38), a zapamćen je kao osnivač nekoliko jevrejskih udruženja.

ZAKLJUČAK

Dolazak rabina Bernata Singera u Suboticu obeležava značajan istorijski događaj koji predstavlja otvaranje nove sinagoge. Ubrzo, rabin Bernat Singer razvija široku kulturnu i društvenu aktivnost koja promovise grad kao značajan društveni centar ovog dela Mađarske.

LITERATURA

- FRENKEL-ŠOMJO, Olga 1970. Istorija jevrejske bolnice “Dr Singer Bernat” u Subotici. In: *Jevrejski almanah, 1968–1970*. Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd
- HORVAT, Jožef 2002. Slobodni zidari u Subotici, In: *Rukovet*, 9–12.
- IVÁNYI, István 1892. *Szabadka szabad királyi város története*. 2. rész, (k. n.), Szabadka
- JELIĆ Dušan 1982. *Prilog za izučavanje subotičkih Jevreja*. Beograd (kézirat)
- JELIĆ, Dušan 1994. Kratak pregled istorije subotičkih Jevreja i njihovog doprinosa razvoju grada. In: *Rukovet*, 4–5.
- KÁICH, Katalin 1979. *Szabad liceumok Bácskában és Bánátban*. Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék
- KLEIN, Rudolf 2013. *A szabadkai zsinagóga*. Zsidó Hitközség, Szabadka
- KRIM, Kit (szerk.) 1990. *Enciklopedija živih religija*. Nolit, Beograd
- MAĐAR, Laslo 1988. Razvoj grada i njegova arhitektura. In: *Rukovet*, 7–9., 199.
- MARTINOVIĆ-CVIJIN, Kata 1988. Subotički opus Komora i Jakaba. In: *Subotičke novine*, Subotica
- PEJIN Attila 2003. *A zentai zsidóság története*. Thurzó Lajos Közművelődési Központ, Zenta
- RAJ Tamás 1999. 100 + 1 jiddis szó, Zsidóságismeret új megközelítésben, Makkabi, Budapest
- UNTERMAN, Alan 1999. *Zsidó Hagymányok Lexikona*, Helikon Kiadó, Budapest
- <https://suistorija.wordpress.com/i-sin-subotickog-rabina-dr-bernata-singera-je-studirao-na-pravnom-fakultetu/>

Appendices for Rabbi Bernat Singer's Biography

The study represents a new approach on the life and work of Bernát Singer, one of Subotica's best-known rabbis. We can be grateful as well as for his role in opening the new synagogue, well-known for its stunning beauty. In the first two decades of the twentieth century Rabbi Bernát Singer took part in several major cultural and social initiatives that thoroughly determined the social life of Subotica.

Keywords: rabbi, synagogue, Subotica, religious orientation, social activity

Adalékok Singer Bernát rabbi önéletrajzához

E tanulmány új megvilágításba helyezi Singer Bernátnak, Szabadka egyik legismertebb rabbijának életét és munkásságát. Neki köszönhetjük a lenyűgöző szépségű, új zsinagóga megnyitását is. A XX. század első két évtizedében Singer Bernát rabbi több olyan jelentős kulturális és társadalmi kezdeményezésben vett részt, amelyek meghatározták Szabadka társasági életét.

Kulcsszavak: rabbi, zsinagóga, Szabadság, vallási irányultság, társadalmi szerepvállalás

Beérkezés időpontja: 2018. 09. 28.

Elfogadás időpontja: 2019. 08. 26.

Slađana S. PAROŠKI

· Szabadka Város Közigazgatási Hivatala, Társadalmi Tevékenységek Titkársága
· sladja.paroski@gmail.com

ADALÉKOK SINGER BERNÁT RABBI ÉLETRAJZÁHOZ

Additional information about rabbi Bernat Singer's biography

Prilozi za biografiju rabina Bernata Singera (Singer Bernát)

E tanulmány új megvilágításba helyezi Singer Bernátnak, Szabadka egyik legismertebb rabbijának életét és munkásságát. Neki köszönhetjük a lenyűgöző szépségű, új zsinagóga megnyitását is. A XX. század első két évtizedében Singer Bernát rabbi több olyan jelentős kulturális és társadalmi kezdeményezésben vett részt, amelyek meghatározták Szabadka társasági életét.

Kulcsszavak: rabbi, zsinagóga, Szabadka, vallási irányultság, társadalmi szerepvállalás

Ahhoz, hogy megértsük a szabadkai zsidóság történelmét, betekintést kell nyerünk a rabbijaik életébe és munkásságába. A rabbi szó (jiddis: A rebe) héber nyelven annyit jelent, *az én tanítóm* (KRIM 564), de úrként is fordítható (UNTERMAN). Ez eredetileg egy titulus volt a bölcs emberek körében, akik ennek köszönhetően dönthettek a zsidó törvényekről. Ezek az emberek a vallási közösségek vagy a zsinagógák vallási vezetői voltak. Idejük legnagyobb részét a szolgálat vezetésének, a prédikálásnak, valamint a tanításnak szentelték, mivel ők *tanítók*, akik minden olyan szerepkörnek eleget tesznek, amely a vallási előírásokban szerepel. Főleg olyan személyekből lehettek rabbik, akik rendkívül iskolázottak és nagy tudásúak voltak, emellett pedig hatalmas tiszteletnek örvendtek. Mindegyik zsidó hitközség köteles nyilvános és demokratikus úton megválasztani a rabbit, aki – ahogy a Talmudban olvashatjuk – „ül és tolmácsol”, a hívők pedig köré állnak vagy a lábánál tömörülnek (RAJ 7).

A XVIII. század végén, amikor az első zsidók Szabadkára költöztek, a rabbi feladatköréit Politzer Sámuel látta el, akiről sajnos nem sok adatot

találhatunk (IVÁNYI 347). Feltételezhetően a zsinagóga felépítéséig az ő házában folytak a vallási szertartások (JELIĆ 10). A XIX. században Léb Hirschmann volt a rabbi, aki hosszú ideig tartó szolgálata után 1860-ban halt meg (IVÁNYI 347). Őt Kuttna Mór rabbi követte, aki Zentáról érkezett, és szabadkai szolgálata előtt, 1852 és 1865 között, a Tisza-parti város rabbija volt (PEJIN 53).

A szabadkai zsidóság történetének egyik legjelentősebb eseménye a zsinagóga felépítése és 1902. évi ünnepélyes megnyitója volt. Az épület Jakab Dezső és Komor Marcell építészek terve alapján készült. Eredetileg a szegedi zsinagóga tervein dolgoztak (MAĐAR 29), ám a szabadkai zsidó hitközség tagjai megvásárolták azokat (MARTINOVIĆ-CVIJIN 34). Ekkor tűnt fel a fiatal Singer Bernát, aki az idősödő Kuttna rabbival együtt tartotta első prédikációját (KLEIN 44).

Singer Bernát 1868-ben született Sátoraljaújhelyen. 1887 és 1893 között Budapesten tanult rabbinak, hogy az új zsidó templom építési munkálatainak befejeztével, a legmegfelelőbb pillanatban, amikor Szabadka egy rendkívül jelentős szakrális épülettel gazdagodott, átvegye a szolgálatot, hogy a városnak olyan művelt és elszánt rabbija legyen, aki kitörölhetetlen nyomot hagy a szabadkai zsidóság történetében. A zsidó hitközség elnökének, Klein Adolfnak a jelentése szerint 1902 és 1905 között Singer rabbi 28 prédikációt tartott. Ezenkívül 1902 és 1906, valamint 1909 és 1916 között hittant tanított a gimnáziumban. Az *Egyenlőség*, a *Múlt és Jövő*, az *Autonómia*, a *Zsidó Szemle* és más lapok közölték a szövegeit. Singer Bernát 1912-ben Wachsmann Jenővel, Hartmann Józseffel és Barsy Lászlóval, valamint a református lelkésszel együtt felkereste a helyi szabadkőműveseket (HORVAT 64–66). Részt vett a Szabad Líceum munkájában, ahol több érdekes előadást is tartott (KÁICH 111). Az ő kezdeményezésére 1913-ban létrehozták a szabadkai zsidók Patronázs Egyesületét, és ehhez körülbelül 150 személy csatlakozott (JELIĆ 1994: 42).

Singer főrabbi 1916. június 21-én halt meg Szabadkán (JELIĆ 1994: 38). Sinkó Ervin irodalmár (szül. Spitzer Franjo) azt állította, hogy lelki vezetőjének dr. Singer Bernátot tekinti (JELIĆ 1982: 912). Halála után alapították meg a Singer Bernát Szeretetház-Egyesületet, amelynek keretében zsidó kórház is működött, és ez a tiszteletreméltó rabbi nevét viselte, illetve dr. Török Béla primarius volt az igazgatója (Frenkel-Šomljo 124). Dr. Singer Bernát rabbi felesége, Weltner Róza (1878–1930) volt. Gyermekük Singer Vladislav (1902. június 15.–?) és dr. Sekelj Mirko /Singer/ (?–1932. március 15.), aki orvosként és cionistaként (JELIĆ 1994: 38), továbbá jó néhány zsidó egyesület alapítójaként vált ismertté.

ÖSSZEGZÉS

Singer Bernát rabbi Szabadkára való érkezése fontos történelmi eseménynek tekinthető, mivel ugyanabban az időben nyílt meg a helyi zsinagóga. A rabbi széleskörű kulturális és társadalmi aktivitásának köszönhetően a város Magyarország ezen részének fontos társadalmi központjává vált.

IRODALOMJEGYZÉK

- FRENKEL-ŠOMJO, Olga 1970. Istorija jevrejske bolnice “Dr Singer Bernat” u Subotici. In: *Jevrejski almanah, 1968–1970*. Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd
- HORVAT, Jožef 2002. Slobodni zidari u Subotici, In: *Rukovet*, 9–12.
- IVÁNYI, István 1892. *Szabadka szabad királyi város története*. 2. rész, (k. n.), Szabadka,
- JELIĆ Dušan 1982. *Prilog za izučavanje subotičkih Jevreja*. Beograd (kézirat)
- JELIĆ, Dušan 1994. Kratak pregled istorije subotičkih Jevreja i njihovog doprinosa razvoju grada. In: *Rukovet*, 4–5.
- KÁICH, Katalin 1979. *Szabad liceumok Bácskában és Bánátban*. Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék
- KLEIN, Rudolf 2013. *A szabadkai zsinagóga*. Zsidó Hitközség, Szabadka
- KRIM, Kit (szerk.) 1990. *Enciklopedija živih religija*. Nolit, Beograd
- MAĐAR, Laslo 1988. Razvoj grada i njegova arhitektura. In: *Rukovet*, 7–9., 199.
- MARTINOVIĆ-CVIJIN, Kata 1988. Subotički opus Komora i Jakaba. In: *Subotičke novine*, Subotica
- PEJIN Attila 2003. *A zentai zsidóság története*. Thurzó Lajos Közművelődési Központ, Zenta
- RAJ Tamás 1999. 100 + 1 jiddis szó, Zsidóságismeret új megközelítésben, Makkabi, Budapest
- UNTERMAN, Alan 1999. *Zsidó Hagymányok Lexikona*, Helikon Kiadó, Budapest

INTERNETES FORRÁS

<https://suistorija.wordpress.com/i-sin-subotickog-rabina-dr-bernata-singera-je-studirao-na-pravnom-fakultetu/>

Appendices for Rabbi Bernat Singer's Biography

The study represents a new approach on the life and work of Bernát Singer, one of Subotica's best-known rabbis. We can be grateful as well as for his role in opening the new synagogue, well-known for its stunning beauty. In the first two decades of the twentieth century Rabbi Bernát Singer took

part in several major cultural and social initiatives that thoroughly determined the social life of Subotica.

Keywords: rabbi, synagogue, Subotica, religious orientation, social activity

Prilozi za biografiju rabina Bernata Singera

Istraživanje daje jedan novi uvid u život i delo Bernata Singera, jednog od najpoznatijih subotičkih rabina. Njemu možemo da zahvalimo među ostalima i otvaranje nove subotičke sinagoge zapanjujuće lepote. Tokom prve dve decenije dvadesetog veka, rabin Bernar Singer učestvovao je u pokretanju mnogih velikih kulturnih i društvenih inicijativa koje su trajno obeležile društveni život Subotice.

Ključne reči: rabin, sinagoga, Subotica, religijsko opredeljenje, društvena delatnost

Beérkezés időpontja: 2018. 09. 28.

Elfogadás időpontja: 2019. 08. 26

TERENDI Viktória

néprajzkutató, Tornyai János Múzeum, Hódmezővásárhely

terendi.viktoria@tjm.hu

A VÉGVÁRI REFORMÁTUS MAGYAROK 20. SZÁZADI VALLÁSOS ÉLETE A PRIVÁT FÉNYKÉPEK TÜKRÉBEN

*Religious Life of Reformed Hungarian Christians in the 20th Century on
the Edges of Their Community in the Mirror of Private Photos*

*Verski život reformisanih mađarskih hrišćana u 20. veku na rubovima
svoje zajednice u ogledalu privatnih fotografija*

A tanulmány egy romániai magyarlakta falu református lakosságának vallási életét vizsgálja a családi fényképeken keresztül. A gyűjtésbe bevont több mint négyszáz fénykép között közel ötven darab valamilyen, a valláshoz köthető eseményt, szertartást ábrázol, és ezek betekintést engednek a templomban vagy a családi körben zajló szakrális cselekmények egy-egy részletébe. A fotók közt a legtöbb az életfordulókhoz kapcsolódó rítusokat örökölt meg, azon belül is a korcsoportváltással is együtt járó konfirmációs csoportképek fordulnak elő a legnagyobb számban. Emellett található köztük vallási ünnepet és magát a templomot mint a település kiemelten fontos és szimbolikus jelentőségű épületét bemutató kép is. A családi képegyüttesekben a fényképek a többi fotóhoz hasonló funkciót töltenek be, elsősorban a képen szereplő családtag, ismerős emlékét őrzik, és az életüket végigkísérő vallásosságot reprezentálják. A református felekezethez való tartozásnak nagy szerepe volt a 20. században a végvári magyar közösség megmaradásában, az azt körülvevő kultúrától való elkülönülésben is.

Kulcsszavak: vallás, református, vallásosság, privát fényképek, Rittberg / Tormac, életfordulók, évfordulók

A vizualitás széleskörű elterjedésében, a képkultúra formálásában fontos szerepet játszott a keresztény vallás. A szakrális témájú festményeken, ólomüvegeken, metszeteken, nyomatokon keresztül a társadalom bármely tagja számára hozzáférhetővé váltak a képi tartalmak, így évszázados gyakorlattal kialakult Európában egy hagyományos képhasználat, amelyben a

képek szerepe és kultusza, tartalmi és szimbolikus jelentése rögzült, beivódott az információszerzési és értelmezési módszerekbe.

A folyamatot azonban nem tekinthetjük statikusnak. Változást hozott a reformáció, amely befolyásolta a képhasználói attitűdöt, tanaiban elutasítva a szentisztelettel összefüggő képkultuszt (BÉRES 282). Átalakultak a szimbólumrendszerek és a képszerkesztési elvek, melyek új képértelmezési gyakorlatokat indukáltak. A társadalmi változások hatására a vizualításban egyre nagyobb teret hódítottak a profán tartalmak, és egyre inkább a magánszférán belül valósult meg a képhasználat. A privát jellegű, vallási vagy világi tartalmú képek tömeges elterjedéséhez azonban szükségesek voltak az új, a sokszorosítást meggyorsító és leegyszerűsítő technikai eljárások. A fényképezés is ezek közé tartozik (BÉRES 283), a képhasználat új útjait, a képalkotást és birtoklást nyitotta meg a társadalom széles körei előtt. A fényképezés elterjedését, a társadalom alsóbb rétegeinek hozzáférését a fotográfia demokratizálódásának nevezzük (CHALFEN 4). E folyamatot az egyházi ceremóniák jelentős mértékben segítették, mivel Magyarországon – a kevésbé individualizált közösségek kultúrájába legkorábban – az esküvői fotók tudtak beilleszkedni (KUNT 12), majd ezeket követték más életfordulós szertartásokhoz kötődő portrék és csoportképek. A 19. század végétől, a Kodak gépek piacra dobásától kezdve már bárki pusztán szemlélőből, befogadóból vagy szereplőből létrehozóvá válhatott, s immár maga választhatta meg a képi tartalmat.

A 20. század egyre növekvő privát képtermelése azonban jelentősen eltér a korábbi képalkotási gyakorlattól. A fotózás háttérében bizonyos szempontból mégis hasonló motivációkat (emlék- és példaállítást, reprezentációt, deklarációt [KUNT 15]) fedezhetünk fel, mint a vizuális kultúra kezdeti szakaszában, amikor a templomok szakrális tartalmú képei készültek. A világi és a vallási szféra eltérő síkjain mozogva azonban eltérő képi tartalmak jöttek létre. A fotótémák közt a 20. században a családi élet világias vonásai domináltak, szerepük az emberek közötti kapcsolatokban és az egyéni intenciókban teljesedett ki, ritkábban mégis ábrázolták a vallási élet egy-egy mozzanatát, a szakrális tereket és a ceremóniális cselekedeteket. A szentkultuszhoz kapcsolódó képhasználattal összefüggő fotózási szokásokat jelen tanulmányban nem tárgyalom.

A továbbiakban egy bántói magyarlakta település példáján keresztül térképezem fel a privát fényképek és a vallási élet összefüggéseit. Vizsgálatom során arra keresem a választ, hogy a családi albumokban kisebb számban felbukkanó, valláshoz kapcsolódó képek mit tükröznek a helyi közösség szakrális életéről, és milyen funkciókat töltenek be ezek a fotók a használóik számára.

A VIZSGÁLT KÖZÖSSÉG

A vizuális etnográfiai terepkutatás helyszínét a Habsburg-uralom idején, 1786-ban, telepítés útján hozták létre, Rittberg néven. A bántói területén az 1700-as években tiltották a magyarság számára a letelepedést, mivel azonban a katolikus sváb telepesek nem igazán találták meg számításaikat a mérnöki tervezésű faluban, és többségük néhány év után továbbvándorolt, így a század végén az Alföld különböző pontjairól érkezettek helyükre református vallású magyar telepesek. Templomuk 1794-re épült fel. A levéltári dokumentumokban 1806-ban már magyar településként, Végvár néven szerepel az egykori Rittberg, mely a következő évtizedek gyarapodásával mezővárosi rangra emelkedett. Iskolát és kultúrotthont is létesítettek, a település főutcáján városias épületstruktúrát alakítottak ki. A 20. század azonban jelentős változásokat hozott a kisváros életében, mivel az I. világháborút Magyarország számára lezáró trianoni békediktátum (1920) határozatának értelmében ezt a magyar települést is Romániához csatolták. A következő évtizedekben megindult a románosítás: a belső romániai területekről telepítettek be családokat a településre, azért, hogy a nemzetiségi, nyelvi és vallási jellemzők minél gyorsabban megváltozzanak. Ekkoriban változtatták a település nevét Tormacra. A II. világháború, majd az azt követő szocialista diktatúra még erőteljesebb egységesítésre törekedett a kultúra és a gazdaság terén. A Dej-korszak és a Ceaușescu-rezsim idején is a sztálini elvek voltak meghatározók, habár a szovjet vezetéssel ambivalens volt Románia kapcsolata. Az 1950-es évekre államosították az iskolákat, korlátozták az egyház mozgásterét. Elvették a magántulajdonú termőföldeket, kollektív gazdaságba kényszerítve az egykor önállóan gazdálkodókat (GAGYI 43). Az 1989-es rendszerváltás után a tulajdonjogok újrendeződtek, a vallásosság kinyilvánítása teret kaphatott, a kulturális beolvadási tendencia azonban nem gyengült. Ma a falu lakosságának nemzetiségi arányait tekintve a magyarság 50 százalék körül mozog, akik többsége továbbra is református vallású. A magyar közösséget etnikai hovatartozásukból és vallásukból eredő közösségtudat mellett rokonsági szálak sűrű szövődése is összeköti, ezek főként az 1920 és 1989 közötti időszak említett tényezői miatt kaptak nagy szerepet.

A VIZSGÁLT ANYAG

Kutatásom alapvető kérdésfeltevése – amely alapján a település magyar közösségének teljes képanyagát szelektáltam –, hogy a családi képegyütesek fotói közt milyen közösségi alkalmakat ábrázoló képek találhatók,

azaz van-e kitekintés a család szűk köréből az integráló társadalom felé. A terep tapasztalata alapján állítható, hogy van: összesen 412 darab e kriptériumnak megfelelő fényképet gyűjtöttem össze Végváron. E képek a falu kisebb-nagyobb csoportjainak jeles eseményeit és hétköznapi tevékenységeit ábrázolják. A gyűjtés módszeréből eredően a vizsgált képegyüttes egy heterogén mintának tekinthető, melynek darabjai eltérő korszakokban (a boldog békeidőkben, a két világháború között, a szocializmus időszakában és a rendszerváltás után) készültek. A különböző gyűjteményekben azonban megtalálhatók voltak azonos fényképek, vagy egyazon eseményen, helyszínen készült fotók, és fel-felbukkantak azonos személyek is. Különbségeik tehát nem akadályozzák az együttes értelmezést, a fotók mindegyike Végvárhoz és a végváriakhoz kapcsolódik, a helyi közösség történetének egy-egy mozaikját jelenítik meg. Az összegyűjtött képhalmaz legrégebbi fotóját az 1910-es években készítették, míg a legújabb az 1990-es évekből való. A fotók közt 3-4 színes felvétel található, a többi fekete-fehér technikával készült, ami mögött egyrészt a technikai újításokhoz való lassabb, nehezebb hozzáférés sejthető, másrészt a régebbi képeket felértékelő attitűd áll. A képgyűjteményben 43 olyan fotó található, amely valamilyen módon a vallási élethez kapcsolódik. Ezek az 1920-as évek és az 1990-es évek között készültek. Az ábrázolt idősík kezdő és végpontjáról kevesebb fotó található az adatközlőknél, míg a középső szakaszból, az 1950-től az 1980-as évekig tartóból került elő több, ehhez a témához kötődő fénykép. (Az idő ebben a témában meghatározó tényező a fentebb röviden már említett politikatörténeti jellemzők miatt.)

Románia vallási szempontból sokszínű ország volt a 20. században, főként a területgyarapodást követően, az 1930-as évektől, amikor a római katolikus és református vallású magyar településeket a többségében ortodox és kisebb részt görögkatolikus vallású országhoz csatolták. A zsidóság e terület magyar és román településein, főként városaiban is jelen volt (GAGYI 36). Az 1948-as hatalomátvételt követően a nem ortodox felekezetek helyzete és híveik szabad vallásgyakorlásának feltételei bizonytalanná váltak, mivel a kommunizmus alaptézisei szemben álltak az istenhittel. A görögkatolikus egyházat beolvasztották az ortodoxiába, a római katolikus egyház mozgásterét erőszakos politikai módszerekkel próbálták minimalizálni, míg a Romániában eleve legkisebb arányban jelen levő, így veszélytelennek ítélt protestáns egyházak szervezeti rendjét újraszabályozták, működésüket szűk keretek között felügyelve megtűrték (GAGYI 45).

A vizsgált fotók értelmezésének vezérfonalaként több kategória is alkalmazható: téma, képtípus, szereplők közti viszony és a családi gyűjteményben elfoglalt helyük alapján közelíthetjük meg a vizuális tartalomrétegek

feltárást. A képek között találunk vallási ünnepeket ábrázolókat, életfordulós ceremónián és egyéb közösségi alkalmakkor készülteteket és a vallási színteret önmagában megragadó felvételeket is. A képek szinte mindegyike csoportkép, eltérés a képszerkesztés módjában tapasztalható. Egy részüket a műtermi fényképek beállítási szabályai szerint készítették, habár ezek között nem találunk valódi műtermi felvételt, a másik részük pedig olyan spontán jellegű fotó, amelynél nem a fotós pillanatelkapó szándéka volt meghatározó, hanem a kamera előtt zajló eseményekbe nem volt módja beavatkozni a fényképésznek. A képek szereplői, ahogy utaltam rá, végvári magyarok, akik között szoros kapcsolatrendszer alakult ki. A jelenkori 50 év feletti korosztályok még felismerik az idősebb generációk tagjait a képeken, és természetesen egymás fiatalkori képmását is azonosítani tudják. A családi képegyüttesekben nem kizárólag az adott nukleáris család tagjainak képei lelhetők fel, hanem öríznek ajándékként kapott, távolabbi rokonokról, ismerősökről készült fotókat is. Az interjúk során megfigyelhető volt azonban, hogy ezek a képek nem részei az aktív képhaszogatásnak, a fiókokból, rendezetlen képegyüttesekből kerültek elő, és csak hosszabb megfigyelés után ismerték fel a kép szereplői között azt a személyt, aki révén bekerült a fotó a gyűjteménybe, de a képfelirat is segítette az azonosítást. Például: „Apám írása van rajta, TI, ez a szomszédunk volt, azért van itt, mert a szomszédunknál voltunk konfirmáció ebéden” (interjúrészlet: KL, 2013).

AZ ÉLETFORDULÓK FOTÓI

Az emberi élet szakaszait határoló életeseményeknek a világon szinte minden kultúra nagy jelentőséget tulajdonít. Ezek olyan, az egyén életében lezajló pozícióváltások, amelyek az őt integráló kisebb-nagyobb közösségre is hatással vannak. Mivel a társadalomban addig betöltött szerep átalakul, a változás mértékéről és minőségétől függően krízishelyzetként is jelentkezhet az egyik életperiódusból a másikba történő átlépés. E krízis leküzdésében, az új szituációba való beilleszkedésben vallási rítusok és kulturális hagyományok segítik az érintetteket. (vö. GENNEP; TURNER 2002). A fényképek, amint fentebb utaltam rá, leggyöngyökenyebben e ceremóniák megörökítésével tudtak elterjedni a társadalom széles rétegeiben (KUNT 12), habár a 19. század közepétől folyamatosan változtak az életfordulók megörökítésének szabályai, és e fotók használatának szokásai. A leggyakrabban e fotók között az esküvői fénykép, amelynek a szakralitáshoz fűződő kapcsolata többnyire csak az elbeszélésekből és más háttér-információkból derül ki. Ritkábban találunk a családi képegyüttesekben keresztelők és temetésen, azaz az emberi élet kezdő és végpontján készült képet. A vizsgált

fényképek között egy keresztelőt, három esküvőt és két temetést ábrázoló fotó szerepel.

*A fehér pólyába öltöztetett csecsemő keresztelésének pillanata
Végvár, 1980-as évek*

A keresztelő az egyén életének első, bár még nem tudatosult társadalmi eseménye, melyben az egyházi előírások mellett a közösségbe fogadás és a családi gondoskodás kifejezése is megjelent. A gyűjteménybe került képet az 1980-as években készíthették, mely adatot az adatközlők a képen szereplő lelkész szolgálati idejéből következtették ki. A fényképhez kapcsolódó elsődleges verbális tartalom elveszett, mivel ez a kép egy olyan gyűjteményből került elő, melyet egy végvári tanárnő már kidobott, vagy kidobásra/elégetésre szánt családi képekből állított össze. Ez a kép tehát eredeti tulajdonosai számára valamilyen oknál fogva értéktelenné, funkcióvesztetté vált, s mintegy a rajta ábrázolt esemény kihullott a családi emlékezetből. A fotón magát a templomban zajló keresztelés pillanatát örökítette meg a fotós, középen a fehér pólyába öltöztetett csecsemő – akinek személyét a nagy textília teljesen el is takarja – illetve a keresztelőkancsot fogó, ünnepi palástot viselő lelkész látható. Az ünneplő ruhát viselő szülők és keresztszülők körülállva, egymást takarva jelennek meg a fotón. A kép spontán jellegű, a fotós szemszögéből láttatja az eseményeket, melyekbe neki nem volt lehetősége beleavatkozni. A kép szereplői a lelkész által végzett ceremóniára

figyelnek, magatartásukból arra következtethetünk, hogy nagy jelentőséget tulajdonítottak ezen aktusnak.

Másik keresztelői kép ugyan nem került elő, de egy beszélgetés során, amikor a politika, a magánélet és a vallásgyakorlás kapcsolatairól esett szó, egyik adatközlőm a lánya keresztelőjét hozta fel példaként. „Hát például én a lányom keresztelőjén nem voltam a templomban, mert én akkor a néptanácsnál dolgoztam, és azt mondták, ha ott meglátnak, akkor annyi” (interjú-részlet: SzL, 2013).

Végvári konfirmáló csoport 1942-ből

A korcsoportváltás formális kereteit az egyházi és a világi ceremóniák is biztosítják. A profán rítusok az oktatással állnak szoros kapcsolatban: vizsgákon való megfeleléshez és egy-egy iskolai szakasz befejezéséhez kötött a gyermekek felnőtté válásának elismerése. Az egyházi ceremóniák közül a végvári reformátusoknál a hagyományosan húsvétkor tartott konfirmációt tekinthetjük ilyen aktusnak, amely azonban a jogi értelemben vett nagykorúságot jóval megelőzi, hiszen 13-14 éves korban kerül rá sor. A korábbi évszázadokban Magyarországon ekkortól mégis több felnőtt jog is megillette a fiatalokat, például a legények ekkortól kezdhettek udvarolni, és már szabadon betérhettek a kocsmába is, a lányok fogadhatták az udvarlást és viselhették a pártát (DÖMÖTÖR–HOPPÁL 472). A kultúra formálódásával, a gyermeki életszakasz megnyúlásával azonban a konfirmáció és e jogok összefüzdése meglazult. Végváron „nem mehetett bálba, mert 13 éves csak

mikor konfirmál. Nem, nem, még családdal sem, hogy apjával, anyjával sem” (interjúrésztlet: Szné, 2013). Habár a gyermek státusában jelentős változást nem hozott a konfirmáció, a fotók és az elbeszélések alapján fontos ünnepi eseményként tartották/tartják számon. A 20. századi vallásos témájú fényképek között a legtöbb kép ezen alkalomból készült, összesen huszonhárom darab. Az egyszerre konfirmálók mind kaptak a közös csoportképből, így a faluban ugyanazok a képek több családi képegyüttesből is előkerültek. „55-ben születettek konfirmációja. Lelkész Nagy István és Kele Józsi bácsi, a kurátor (gondnok – a szerző megj.). Ugyanezeket meg kell találnunk azon a ballagási képen, kivéve ez a lány, lekonfirmált, csak nem volt velünk, mert román szakon végzett, CL is román szakon végzett, ez is, ez már meghalt (rámutat a kép szereplőire – a szerző megj.), de a vallásukat megtartották, többiek mind megvagyunk” (interjúrésztlet: KL, 2013).

Fiatalok konfirmálnak a végvári templomban a hívek előtt 1970-80-as évek

Az egyházi előírásoknak megfelelő, vizsgajellegű ceremóniáról egyetlen fotó található a gyűjteményben, melyet a karzatról a falu hivatásos fényképésze, Knöbl Antal készített 1970-80 körül. A fotón az úrasztalával szemben elhelyezkedő padok első soraiban láthatók a konfirmálók, elől a lányok, hátul a fiúk, mögöttük a presbitérium tagjai. A konfirmálók és a gyülekezet is ünnepi ruhában látható a képen: „hagyományos fehér ruha, a fiúk akkor

kaptak új öltönyt” (interjúrésztlet: KL, 2013). A különböző korszakokban készült fotókon a ruhák fazonja ugyan más, de a színek nem változtak. Ezen a fényképen kívül a konfirmációról csak csoportképek készültek, melyeken középen látható a lelkész és a templomgondnok, körülöttük pedig a fiatalok vegyesen vagy nemek szerint elkülönült sorokban állnak, ülnek. A képek harmada 1980 után készült beltéri fotó, melyeken a szereplők az úrasztala mögött, a szószékkel a háttérben kerültek megörökítésre. A korábbi időszakokban – részben feltehetően a rosszabb technikai feltételek miatt – a templomkertben állították be a konfirmálók csoportját a fényképezéshez.

A legrégebbi konfirmációs fotó az 1940-es évek elején készült a 41 fős konfirmáló csoportról. Az 1950-es évekből is maradt fenn több ilyen fotó, melyeken 24 és 37 fő között mozog a konfirmálók száma – e képek esetén fontos figyelembe venni, hogy ekkorra az ateista elveken alapuló szocialista diktatúra már kibontakozott Romániában. Az 1960–80-as években készült fotókon 15-20 fő tekinthető átlagos létszámnak, majd az 1990-es évek után 20 fő alá csökken a konfirmáló református fiatalok száma. Ezen adatok azonban csak vázolnak egy tendenciát, mivel a képek összegyűjtése nem reprezentatív módszertan alapján történt. Demográfiai jellemzőkre és identitási stratégiákra azonban rávilágítanak. Egyrészt a falu gazdasági helyzete miatt csökkenő gyermekszámra, illetve a szekularizáció és az elrománosodás következtében csökkenő aktív helybéli reformátusságra, másrészt a külső politikai és kulturális fenyegetések miatt összezáró közösségre, a vallás megtartó és megkülönböztető erejére mutatnak rá.

Esketés az 1980-as években Végváron

A párválasztáshoz világszerte gazdag hagyományok kapcsolódnak, amelyek egyrészt a vallási előírásokban, másrészt a népi kultúrában gyökereznek. A teljes képanyagban az utóbbi szokástípusra több példát is találhatunk, az egyházi esketésről mindössze egy fényképet találtam adatközlőim képei között, egy másik fotó pedig köztes pontként értelmezhető, mivel a szabványos csoportképek minden jegyét magán hordozza, de nem műteremben készült, hanem a templomkertben – tehát itt inkább a szakrális tér bevonása figyelhető meg. Az első képre visszatérve: a keresztelői képhez hasonló a képszerkesztés és a vizuális tartalom kapcsolata, habár ezt a felvételt egy hivatásos fényképész készítette, így a beállítás tágabb látószögből mutatja az eseményt; a külső szemlélő számára is könnyebb értelmezni a részletgazdagabb fotót. Az esküvői ceremónia aktív résztvevői (menyasszony, vőlegény, tanúk, koszorúslányok és -legények) álltak az úrasztala előtt – amelyet az alföldi hagyományoknak megfelelően alacsony, fából faragott kerítéssel vettek körül (DÖMÖTÖR–HOPPÁL 465). Az úrasztala mögött a lelkész áll, s a megőrkötött gesztusaiból, testtartásából ítélve szenvedélyes prédikációt intézett a megjelentekhez. A képen szereplők ünnepi, az 1980-as évek európai divatjához igazodó ruhákban láthatók, fényes anyagokból készült hosszú ruhát viseltek a nők, a menyasszonyon fátyol és hosszú ujjú fehér ruha látható, míg a férfiak sötét öltönyben jelentek meg. Az esküvői viselethez szorosan hozzátartozó virágdíszek is jól láthatók. Az arcok komolyak, a tekintetek a lelkészre koncentrálnak. Habár a kép itt egyértelműen nem beállítás eredménye, mégis egyfajta merevség és rend sugárzik róla, ezt az adott esemény ünnepélyes hangulata, az elköteleződés komolysága okozhatta. A harmadik kép témája az esküvői menet, amely bár sok más fotón is szerepelt, azért került a most vizsgált fotók közé, mert a háttérben a templom látható, így a szakrális tér is megjelenik a fotón. Ezen a képen látható a legoldottabb hangulat, a rítus e szakaszában már kevesebb szabály határozza meg a résztvevők viselkedését, sőt fontos a mulatozás, a tréfálkozás is.

Az életet lezáró, elsősorban az élő közösség számára jelentéssel teli rítus negatív volta ellenére már a 19. században megjelent fotókon. A századforduló körül még készültek olyan felvételek is, amelyek mai szemmel már morbidnak hatnak, hiszen a gyászolók a nyitott koporsót állták körül az expozíció pillanatában, és ezzel a halott személyt is a maga valóságában örökítették meg (KUNT 75). A 20. század második feléből származó végvári temetési fotókon ugyan megjelenik a koporsó, de zárt formában, mintegy szimbolizálva a halált, de a gyászoló közösségre helyezve a hangsúlyt.

Két eltérő alkalommal készült, eltérő szerkezetű és tartalmú fotó ábrázolja e komor témát. Habár a korszakban az egyháznak e rítusban is fontos szerep jutott, a fotókon mégsem jelent meg a lelkész – amit a pillanatok

Temetés az 1950-60-as években

között szelektáló véletlen eredményének is betudhatunk. A régebbi fénykép (1950–60 körüli) ábrázolja az életfordulós képek között a legmozgalmasabb jelenetet. A helyszín a temető, ahol feltehetően egy, a falu közösségi élete számára fontos személy – mivel a képen feltűnően sok gyermek is látható, a tanító vagy a lelkész – temetésére gyűltek össze. A gyászolók körülállták a még nyitott sírgödört, amelybe egy idős asszony éppen földet dob búcsúzása, a halott elengedése jeleként. Ez a kép *in situ* ábrázolja a cselekményeket, felrúgva a szomorúság intimitásának korlátait.

Gyászolók a koporsó körül 1960-as évek vége

A másik, az 1960-as évek végén készült kép szerkezetét tekintve elmondható, hogy a koporsó került központi pozícióba. A felravatalozott koporsó tetején virágkoszorúkkal uralja a képet, a gyászolók a háttérben, takarásban helyezkednek el, csak egy-egy teljes arc jelenik meg, inkább csak a negatív érzelmeket tükröző tekinteteket látja a kép nézője. E fénykép esetén nem a ceremóniális cselekedetek, inkább az érzelmek kaptak hangsúlyt. E fotókat kiegészíti két másik, amelyek szintén temetésen, de nem Végváron, hanem egy nem túl messzi faluban, Györödön (Girodán) készültek. Az azonos időszakban készült képeken a gyászmenet látható, távoli és közeli látószögből. Az egyik fotón az utcán vállon vitt koporsó, a másikon a hosszú sorokban kígyózó fekete ruhás tömeg jelenik meg. Az elbeszélések szerint a végvári szokások is hasonlóak voltak. A 20. század során kezdetben háznál, később a templom előtt ravatalozták fel a koporsót, majd onnan kísérték ki a néhány kilométer hosszú úton a gyászmenet a temetőbe.

Az életfordulókat ábrázoló képek tehát szoros kapcsolatban állnak a szakrális ceremóniákkal, a fénykép készítője általában a maga és közössége számára is legfontosabbnak ítélt pillanatokot igyekezett megörökíteni, így egy-egy alkalomról nem készült (vagy maradt fenn) túl sok fotó. A teljes fotóanyag ismeretében elmondható, hogy e ceremóniák kapcsán egyrészt a lelkész szerepe, a szakrális színtér megjelenése kapott nagy hangsúlyt, másrészt a közösség, akik e rítusok során menet formájában kísérik végig a változás útján egyes tagjaikat. Fontos emellett a szintén megörökítés nélkül elmúló közös ebéd vagy vacsora is. A keresztelőnél és konfirmációnál inkább csak a szűk család és a közeli ismerősök, esetleg a szomszédok voltak jelen, míg a lakodalomba és a halotti torba a faluból többen is hivatalosak voltak. Ezeken az alkalmakon a közös étkezés a lehetőségekhez mérten bőséges, a hangulat pedig felfokozott volt, mely magatartásformák az ünnepelés elengedhetetlen részei (NYÍRI 152).

VALLÁSI ÜNNEPEK KÉPEKBEN

Az év időrendjét meghatározó, egy közösség emlékezetét életben tartó, a múlt, a jelen és a jövő dimenzióit összekötő alkalmak az ünnepek, amelyek az egyént kimozdítják megszokott napi rutinjából, a szokványostól eltérő cselekvéseket és magatartásformákat közvetítenek, ezáltal testi-lelki feltöltődést biztosítanak az ünneplők számára. Az ünnepi rend tükrözi az adott közösség világnézetét, értékrendjét is (NYÍRI 140). Az ünnepek sokszínűsége jellemzi a 20. századi Közép-Európát: a politika által meghatározott – bizonyos időszakokban a társadalom egyes rétegeire akár rákényszerített – állami ünnepek, a század második felében egyre inkább a magánszférába

visszaszoruló – a politika által korlátozott – vallási ünnepek (SZŐKE 147), és az egyre nagyobb szerepet kapó személyes ünnepek (a születésnap a református közösségekben hangsúlyosabb volt; a névnap a szentkultusszal összefüggően a római katolikusoknál jellemző; évfordulók stb. [BARNA]). E sokféle ünnep közül most csak a vallási ünnepek kerülnek górcső alá. Adatközlőim egyedül a karácsony ünnepléséről rendelkeztek fotóval. Elbeszéléseikben a keresztyénység három fő ünnepét, a karácsonyt, a húsvétot és a pünkösdöt említették, valamint az újévet, az újkenyér, az újbor és a reformáció emléknapját, mindenszentek napját és az adventet. Vizuálisan mégsem rögzítették az ünneplés különböző mozzanatait. Nem készült kép az ünnepi istentiszteletekről, sem a délutáni úrvacsoraosztásról.

Család a karácsonyfa körül 1980-as évek, Végvár

A karácsonyi fotók egy része a megszokott családi szerkesztési elveket tükrözi, gyermek, illetve kisgyermekes házaspár a feldíszített karácsonyfával és ajándékokkal. „A karácsony szombatja családi ünnep volt. Első napján már jártak köszöntgetni, meg volt beszélve, na most hozzátok megyünk, úgy osztották be a családban, hogy találkozzon mindenki, de a templom volt a kezdet. Ha nem is ebédre, de délután, és akkor nem volt nagy fölkészülés, mert szegényes időszak volt, de egy kis kompót meg valami tészta az mindig volt. Kellett hogy legyen. (...) A karácsony nem volt ünnep a rendszerben. Olyankor mindig gyűlést kellett tartani, valamit, itt csak télapó volt, de

minden házban meg volt ünnepelve a karácsony. Ha a boltban nem találtunk szaloncukrot, akkor házilag volt készítve, egyik évről megtartottuk a szta-niol papírokat a másik évre, és megvolt a módja” (interjúrészlet: KL, 2013).

Karácsonyi gyermek előadás a végvári Kultúrotthonban 1990-es évek

A gyűjtemény kevés színes fotójából az egyik egy rendszerváltás, azaz 1989 utáni karácsonyi alkalmat ábrázol. Ekkor már a közösségi térben, a kultúrotthonban felállított fenyőt feldíszíthették, szaloncukorral és égősor-ral is ékesítették. A színpadon pedig az iskolások ünnepi műsora látható, tehát átalakult formában újra visszakerült az ünnep a társadalmi szférába, habár a profán színtér a szakrális tartalom háttérben maradását jelzi.

TEMPLOMI KÉPEK

A szakralitás nemcsak az időhöz, emlékezethez és cselekvésekhez tapad, de a térbeli helyekhez is – még a protestáns vallásokban is, habár tanaik szerint a templom nem szent hely, a hívek mégis akként tartják számon (DÖMÖ-TÖR–HOPPÁL 463). A 18. század végén emelt templom a falu látképének meghatározó része, a település központját is kijelöli. A családi gyűjtemények közül többen is őriztek olyan fotót, melynek háttérében látható, illetve képeslapokat, melyeken hangsúlyosan jelenik meg mint a falu azonosítója. Az idegen számára formavilága összekapcsolódik a település nevével, de ezen

túl kifejezi számára a helyiek identitását, amelynek a körülvevő kulturális és politikai közeg miatt a 20. században fontos eleme volt a református felekezethez tartozás. A templombelsőről önmagában nem került elő fotó, szintériként is csak a két említett fényképen jelent meg. A konfirmációs fotón magán az eseményen és a tér elemein (úrasztala, padsorok, karzat) túl láthatóak a hívek is, akik a hagyományos ülésrend szerint helyezkednek el a térben. „Én úgy hallottam, hogy hajdanában a templomban is külön ültek a mesterek, a feleségerről, mert mikor nagyszüleimmel mentem a templomba, akkor azt mondta, hogy mi parasztasszonyok ebbe a sorba kell ülünk, amaz sorba a mesterek feleségei ültek. Tehát volt ilyen rend. Amott a presbiterek, a férfiak, nem tudom, hogy voltak.

Arra is megvolt, hogy a parasztok, itt meg a mesteremberek” (interjúrésztlet: ME, 2013). Ez az ülésrend tükrözi a helyi társadalom alapvető rétegzettségét, a hierarchikus viszonyokat (DÖMÖTÖR–HOPPÁL 465.), amely főként nemek és foglalkozási csoportok szerint különböztette meg a közösség tagjait. A fénykép leképezte mindazt, amiről az interjúrésztlet is tanúskodik, a lelkész bal oldalán helyezkedtek el az asszonyok, jobbán a férfiak és a fiatalság, szemben pedig a presbitérium foglalt helyet. A férfiak és a nők elkülönülése eltérő magatartásformákban és cselekvési rendben mutatkozott meg. A 20. század közepéig a falut körülvevő tanyavilágból is bejártak a templomba a családok a vasárnapi istentiszteletre. A szertartás végén azonban nem azonos ajtón távoztak a templomból az asszonyok és férjeik. A nők hazamentek, a férfiak azonban egészen másfelé vették az irányt. „Volt úgy, hogy bentfelejtkeztek a gazdák. A lényeg az, hogy amíg az asszonyok kimentek, addig a férfiak ülve maradtak. Utána kezdtek a férfiak kijönni, addig az asszonyok hazaszéledtek, és így a férfiak nyugodtan mehetek ide-oda beszélgetni, nem volt, hogy gyerünk-gyerünk hazafelé. (...) Olyan jól beszélgettek meg kártyáztak, hogy volt, hogy két napra is, de muszáj volt

A végvári református templom az 1970-es években

kedden hazamenni, mert szerdán jönni kellett a piacra. De akkor az asszony úgy köszönt vele... Ez azt jelentette, hogy na jó, most hazajöttél apukám, most akkor mosolyszünet. Még olyanra is képesek voltak, hogy nem beszélni egy-két vagy három hétig. Ültek egymás mellett a kocsin, és nem beszéltek napokig, csak duruzsoltak” (interjúrészlet: KL és SzS, 2013).

KONKLÚZIÓK

A fényképhasználati szokások jelenségeit vizsgáló vizuális etnográfiai tézisek szerint a privát fotók készítésének háttérében dokumentálási szándék húzódik. Azt az időpillanatot kívánják megörökíteni, amelyet – legyen az egy esemény részlete vagy az önkifejezés egy formája – emlékezésre érdemesnek tartanak, előrevetítik jelentőségét. Az értéktulajdonítás ezen implicit formája főként a 20. század utolsó évtizedeit megelőző időszakra volt jellemző, amikor a technikai feltételek megkövetelték a fotósoktól, hogy szigorúan megválogassák, mire használják el analóg fényképezőgépük tekercsfilmjének 24 vagy 32 képkockáját. A végvári vallási témát ábrázoló képek tematikus arányait ilyen irányból közelítve láthatjuk, hogy a legsűrűbben előforduló, így a mintába legnagyobb számban bekerülő képtéma a konfirmáció volt. Ha a szűken értelmezett mintából kitekintünk, az esküvői fotók is ide sorolhatók, hiszen a településen a 20. században alapvető magatartásminta volt a házasságkötés, a családalapítás egyik elvárt feltétele volt. Az esküvői fotók azonban, mint említettem, más formalítások közt készültek, így a szakrális tartalom háttérbe szorul. A konfirmációs képek azonban helyszínükben, szereplőikben (egyházati képviselők) és belső tartalmukban is a vallásosságot szemléltetik. Sorba állítva a fotókat pedig látható, ahogy az egyes generációk belépnek a helyi közösség vallási kontinuitásába. A konfirmációról elsősorban csoportképek maradtak fenn, tehát a helyi szokások nem az egyéni, hanem a közösségi vallásosságra helyezték a hangsúlyt. Ez a fotótípus „deklarálja, hogy ott, akkor, az a néhány ember valamiért összetartozónak gondolta magát, s ezt fontosnak tartotta megörökíteni” (KINCSES 39).

A közel félszáz, vallásos témát ábrázoló végvári fotó vizuális tartalomrétegeinek és az elbeszélések által feltárt háttér-információknak együttes elemzése arra mutat rá, hogy a 20. században a végvári református magyarok a korlátozó politikai intézkedések ellenére aktívan gyakorolták vallásukat, a képek tanúsága szerint egyes szertartásokra nagy létszámban gyűltek össze a templomban. A fotók azonban csak megjelenítik, kifejezik, passzív módon közvetítik a szakrális aktusokat, részt nem vesznek bennük. A képhasználatban az egyén vagy az őt integráló csoport életének egy pillanatára, eseményére emlékeznek, tehát az ember kerül a középpontba, a vallásosság mint

az élet része az egyéni történetbe is beivódik. A vallási életet ábrázoló fotók azonban nem hoznak létre kapcsolatot a szakrális szférával – ezt azonban a racionális reformátusok nem is várják el tőlük. E képeket a rajta szereplő, egykor élt vagy ma is élő személyek miatt őrzik, önmaguk, családtagjuk, rokonuk, barátjuk, munka- vagy iskolatársuk jelenik meg rajta. S ha a személy már nem fontos, vagy emléke homályba veszett, esetleg valamilyen oknál fogva a leszármazottak világnézete szembekerült elődeikével, a keresztelők, konfirmációk vagy karácsonyok fotói értéküket veszítik, szemétre kerülhetnek, vagy eltűzelhetik őket. Az azonban, hogy van olyan személy, aki ezeket az idegen képeket megmenti a pusztulástól, azt jelzi, hogy a közösséghez való viszony eltérő a tagok, a generációk között. A helyiek elbeszélései szerint a közösség akkor, amikor létjogosultságát megkérdőjelezték, értékrendjét erőszakkal akarták átalakítani, lelkiismeretének szabadságát korlátok közé szorították és idegenekkel vették körül, összezárt, ragaszkodott hagyományaihoz, vallásához, értékeihez és egymáshoz, még ha mindezt nem is tehette nyíltan. De ez feltétele volt a megmaradásának (GAGYI 120).

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosítószámú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program című kiemelt projekt keretében zajlik. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

IRODALOMJEGYZÉK

- BARNA Gábor 2003. Ünnepek és ünneplés. In: *Távlatok. Világnézet – Lelkiségi – Kultúra.* 61/3. 430–439.
- BÉRES István 2006. (Fény)képkultusz. A szakrális megjelenése (vagy annak lehetetlensége) fényképeken. In: BARNA Gábor (szerk.). *Kép, képmás, kultusz.* Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged
- CHALFEN, Richard 2008. *Snapshot Versions of Life*, Popular Press
- DÖMÖTÖR Tekla–HOPPÁL Mihály (szerk.) 1990. *Magyar Néprajz VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság.* Akadémiai, Budapest
- GENNEP, Arnold van 2007. *Átmeneti rítusok.* L'Harmattan, Budapest
- KINCSES Károly 2006. *Pózkatalógus. Kultúra, kapcsolatok és a társadalmi helyzet tükröződése a 19. századi fényképezésben.* Magyar Fotográfiai Múzeum, Kecskemét
- KUNT Ernő 1987. Néprajz és foto-antropológia. Vizuális antropológiai jegyzetek paraszti használatú fényképekről In: Hofer Tamás (szerk.) *Etnographia*, 98./1. Akadémia Kiadó, Budapest, 1–47.

- Kunt Ernő 1995. *Fotóantropológia. Fényképezés és kultúrakutatás*. Árkádus, Budapest
- GAGYI József 2006. *Románia társadalomtörténete 1918 és 1989 között*. <http://adatbank.transindex.ro/vendeg/htmlk/pdf5873.pdf> (2019. 08. 20.)
- NYÍRI Tamás 1975. Homo festivus. In: Szennay András (szerk.) *Régi és új a liturgia világából*. Szent István Társulat, Budapest
- SZŐKE Anna 2006. Írott és képi azonosítók. A képkultusz szerepe a Versec környéki magyarság fennmaradásában. In: Barna Gábor (szerk.) *Kép, képmás, kultusz*. Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged
- TURNER, Victor 2002. *A rituális folyamat*. Osiris, Budapest

Religious Life of Reformed Hungarian Christians in the 20th Century on the Edges of Their Community in the Mirror of Private Photos

The study examines through family photographs the religious life of a Romanian village inhabited by the Hungarian people who belong to the Reformation Church. Among the more than four hundred photographs included in the collection, nearly fifty photographs depict some kind of religious-related events that give us insight into church rites or particular details of sacred activities taking place within the family. Most photographs perpetuate the rites of passage associated with significant life changes, with the largest number of photographs being group photographs depicting a change in age that is justified by the rite of confirmation. In addition to these photographs, there are also large numbers of photos showing religious celebration, as well as the church itself as a very significant and symbolically powerful building in the settlement itself. Family photo collections perform a function similar to other photographs, preserving primarily the memory of a family member or acquaintance immortalized in the photograph, as well as their religiosity that was part of their whole life. Belonging to the Reformed Church played an important role in the survival of the Hungarian community in the border town during the 20th century, as well as in its separation from the culture that surrounded them.

Keywords: religion, reformed, religiosity, private photographs, Rittberg / Tormac, rites of passage, anniversaries

Verski život reformisanih mađarskih hrišćana u 20. veku na rubovima svoje zajednice u ogledalu privatnih fotografija

Studija proučava religiozni život sela u Rumuniji naseljenog mađarskim življem reformatske veroispovesti putem porodičnih fotografija. Među više

od četiri stotine fotografija uključenih u sakupljanje, gotovo pedeset fotografija prikazuje neku vrstu događaja povezanih sa religijom, a koje nam daju uvid u crkvene obrede ili pojedine detalje sakralnih radnji koje se odvijaju u okviru porodice. Vecćina fotografija je ovekovečila rituale prelaza povezanih sa značajnim životnim promenama, a najveći broj fotografija spada u grupne fotografije koje prikazuju promenu u životnom dobu koju potvrđuje i obred konfirmacije. Osim ovih fotografija prisutne su u velikom broju i slike verskog slavlja, kao i same crkve kao veoma značajne i simbolički snažne zgrade u samom naselju. Zbirke porodičnih fotografija obavljaju funkciju sličnu ostalim fotografijama, prevashodno čuvajući uspomenu na člana porodice ili poznanika ovekovečenog na slici, kao i njihovu religioznost koja ih je pratila tokom života. Pripadanje reformatskoj crkvi igralo je važnu ulogu u opstanku mađarske zajednice u pograničnom gradu tokom 20. veka, kao i u njenom distanciranju od kulture koja ih je okruživala.

Ključne reči: religija, reformatska crkva, religioznost, privatne fotografije, Rittberg / Tormac, rituali prelaza, godišnjice

Beérkezés időpontja: 2017. 08. 29.

Elfogadás időpontja: 2019. 09. 01.

Seregély Orsolya

újságíró, Magyar Szó; egyetemi hallgató, Szegedi Tudományegyetem, Vallástu-
domány MA
seregelyorsi@gmail.com

A VALLÁSI TISZTASÁG ÉS TISZTÁTALANSÁG A MENSTRUÁLÓ NŐNÉL

Religious Purity of Women during their Menstrual Cycle

Religijska čistoća žena tokom menstrualnog ciklusa

Tanulmányom a vallási tisztaság és tisztátalanság, azon belül pedig a menstruáló nő rituális tisztaságának és tisztátalanságának aspektusait dolgozza fel. Szakirodalmi kutatásomban nemcsak összefoglalom a főbb tabukat, amelyek a menstruáló nőt övezték az archaikus társadalomban, hanem korszakonként és a nagyobb vallási hagyományok mentén is bemutatom, hogyan viszonyultak a menstruáló nőhöz, melyek voltak a fő tabuk, korlátozások, valamint hogy ezek a hagyományok, tabuk milyen színben tüntetik fel a nőt. A kutatásom során két fő hozzáállást különítek el: az egyik, amely a menstruáló nőt tisztátalannak és veszélyesnek, a másik pedig, amely erősnek és hatalmasnak tekinti. Mindkét elméletet példákkal szemléltetem, hogy érezhetően elválasztható legyen ez a két hozzáállás. Témám feldolgozása során nemcsak vallási szövegekkel dolgoztam, hanem több kulturális antropológus és feminista szerző munkáját is figyelembe vettem, ezáltal új szempontokkal gazdagítva kutatásomat. Külön kiemeltem Joseph Brown kulturális antropológusnak *A szent pipa* című munkáját, amely az oglala sziú indiánok szokásait mutatja be, valamint Mary Douglasnak a *Purity and Danger* című kötetét, amely a tisztaságról szól. Ez a két kötet jelentősen hozzájárult munkám rétegebb kidolgozásához. A nő, a vér és a menstruáció olyan szimbólumok, amelyek jelentései vallási szempontból is érdekesek. Ezeket a szimbólumokat olyan tabuk veszik körül, amelyek egymáshoz kapcsolódnak, sokszor ellentmondásosak, valamint eltérő attitűddel rendelkeznek. Szakirodalmi kutatásom során kiemelem azokat a hagyományokat, szokásokat és tabukat, amelyek összekötik a különböző kultúrákat, vallásokat, sőt analogikus formában ugyan, de a modern korban is megtalálhatóak.

Kulcsszavak: menstruáció, rituális tisztaság, tabu, tradíció, vallási hagyományok, vallás, nők, modern tabuk

BEVEZETÉS

Tanulmányom célja az, hogy egy szakirodalmi kutatás mentén bemutassa a nő rituális tisztaságát és tisztátalanságát, a törzsi társadalmaktól kezdve a nagyobb vallások hagyományáig. Kutatásom középpontjában a menstruációs tabuk állnak, hiszen a vallás szempontjából a vér, a nő és a nő tisztasága nagy jelentőségű, és ezek a szimbólumok a menstruációban összpontosulnak.

Két nagyobb nézet ütközik, ezeket szeretném írásomban is reprezentálni: az egyik, amely a menstruáció idején hatalmasnak és szentnek tekinti a nőt, a másik pedig, amely hatalmasnak, de tisztátalannak. A törzsi népek tabuinak leírásánál figyelembe véve ezt a megállapítást, mindkét esetre bemutatok egy-egy példát.

Szakirodalmi kutatásomban nagy hangsúlyt helyezek a téma vallásantropológiai és vallástörténeti forrásainak elemzésére. A tabuk, hiedelmek és tiltások minden vizsgált korszakban fellelhetők voltak, minden korszakban érte a nőt valamilyen rituális korlátozás a havi ciklusuk időszakában. A Biblia és a Korán is kitér a menstruáló nőre, ebből is láthatjuk, hogy valóban egy meghatározó motívumról van szó, amelyhez minden kultúrában és korszakban rendelkezések kötődtek. Mi történik ilyenkor a nővel, mi okozza a vérzést? Mit tehet, és mit nem tehet ilyenkor a nő, mi a biztonságos és mi a veszélyes? Számos rendelkezést vissza tudunk vezetni racionális egészségügyi okokra is, de példáimból és dolgozatomból látni fogjuk, hogy a racionális és az irracionális magyarázat, valamint a szokás közötti határ gyakran elmosódik. Nemcsak a vallási életben leljük meg ezeket a kérdéseket, hanem az irodalom is foglalkozik a témakörrel. Miért szegény a menstruáció? Miért kell a nőt tisztátalannak tekinteni addig, amíg ez az egyébként teljesen természetes folyamat tart?

Mi a közös a törzsi kultúrákban, a vallási tradíciók szabályai szerint élő nők és a havi ciklus modern nyugati felfogása között? Az, hogy a nőt a menstruáció „megjelöli”, amely a modern korszakban is kellemetlen, lényegében tabusított téma. Amíg a törzsi kultúrákban a nő ebben a periódusban tisztátalannak számított, de inkább spirituális vonatkozásban, addig a tisztátalanság fogalma a modern korban fizikai értelmet nyert.

1. VÉR, NŐ ÉS TABU – AZ ALAPFOGALMAK ÉRTELMEZÉSE

Mindenekelőtt fontos áttekintenünk, mit is jelképez a vér, a piros szín és a nő. Mivel a menstruációs tabukban is ezek az elemek kapcsolódnak egybe, meg kell vizsgálnunk néhány fontos szimbólumot és fogalmat. A *Szimbó-*

luntár szócikke szerint a vér sokrétű szimbolikával rendelkezik. Nemző és maszkulin, a vér megtermékenyít és megtisztít. Erős a vér és a víz közötti párhuzam, hasonlóképpen tisztít és gyógyít mindkettő. Kiengeszteli az isteneket, az élet és a lélek lakhelye, mágikus ereje van, ugyanakkor a szennyezett vér balszerencsét és betegséget is okoz. Lehet ellenségeskedés jele, ha alvadt, piszkos vérről, sebből eredő vérzésről van szó, azaz pusztító erejű is. A Bibliában az Úr pusztító haragját jelképezi, a zsidóknak viszont a védelmet jelenti az áldozati bárány vérével festett jelzés. Továbbá vérontás nélkül nincs bűnbocsánat (PÁL–ÚJVÁRI 487).

A vér tehát a termékenység és az élet, ugyanakkor a halál és az áldozat szimbóluma is lehet, a menstruációs vér viszont egyértelműen tisztátalan. Ez amiatt is paradoxon, mivel a vér csak bizonyos esetekben negatív jelentésű, elsősorban akkor, ha sebezettségéből származik. Ennek ellenére több kultúrában ünneplik a vért mint a legszentebb anyagot, ami életet hoz létre, a legerősebb áldozat pedig mindig a véráldozat. A vér értékes: nem végtelen a mennyisége, mindenki van, és mégsem látható. Annyira jelentős, hogy sok teremtményszobában a teremtés alapeleme. Ezzel ellentétben a menstruációs vér – és gyakran a szüléskor távozó vér is – szennyezettnek számít. Mindez a jelképiség hatványozódik a nőknél, akik önmagukban tiszták – hiszen a nő szűzként tiszta, asszonyként pedig a termékenységet szimbolizálja –, ám ha menstruál, akkor ez a tisztaság és szerep megváltozik, időlegesen kirekesztik a nőt, mintha fertőző lenne.

Mivel a piros és a vörös szín szimbolizálja a vért, az élethez, a halálhoz, valamint a nemiséghez is kötődhet. Jelképezi az örömet, megóvhat a démonoktól és a veszélytől, lehet a szerelem, a szeretet és a szenvedély kifejezője, valamint az erő, a tűz és a hatalom jelképe is. Kötődhet hozzá a megtisztulás, de a bűn és a vezeklés is. Az áldozat és az engesztelés jelképe az Újszövetségben. A skarlátvörös a paráznaság színe, viszont jelentheti a termékenységet is.

A férfi- és a női szimbolikán belül a nő számos hagyományban a negatív pólus, a lunáris, passzív földi jelkép, attribútuma és anyaga a befogadó: föld vagy barlang. Anyaistennőként az egyetemes anyaságot és nőiességet szimbolizálja, valamint az életerőt. A termékenység és a természet szimbóluma, összponstosul benne az élet és a halál, a teremtés és a pusztítás motívuma is. A szűz a tisztaság és az istenséggel való kapcsolattartás motívuma, a szűz fogadás az isteni eredetre vezethető vissza, valamint az ártatlanság és a tisztaság is a szűz fogalmához köthető, ugyanakkor a bűn eredője is lehet (PÁL–ÚJVÁRI 487). Tehát a vér, a piros szín, valamint a nő szimbóluma egymáshoz kapcsolódhatnak, és már a szimbólumok meghatározásánál láthatjuk az ellentétes jelentéseket, amelyekben egyaránt kettősség mutatkozik meg.

Ahhoz, hogy megérthessük a menstruációs tabuk lényegét, fontosnak tartom, hogy tisztázzuk ezt a vallási fogalmat. A tabu tiltást jelent, olyan társadalmi jelenségekhez kapcsolódik, amelyre tiltás vonatkozik, és amelynek betartását a társadalom szabályozza. Társadalmi jelenséggént univerzális, állandó, de realizációi nem azok. A tabu szó a polinéz törzsi kultúrákból ered, James Cook brit felfedező ismertette meg az európaiakkal (BAKRÓ–NAGY 69; 79). A polinéz szigetvilágban elhelyezkedő Tonga sziget bennszülötti kultúrájától, a *tapu* szóból eredhet, mely etimológiai vonatkozásban „erősen megjelöltet” jelent. Valamint származtatható a *tampu* szóból is, melynek jelentése „szent”, „tiltott”. Sigmund Freud meghatározásában „jelentí egyrésről azt, ami szent, ami megszentelt, másrésről, ami ijesztő, veszedelmes, tilalmas és tisztátalan” (FREUD 24). Freud, Thomas Northcote brit antropológus és Wilhelm Wundt német pszichológus egyaránt kiemelik „a havivérzéshez és a gyermekágyhoz” fűződő tabu ősi és általános jellegét (FREUD 26, 29). Míg az európai hagyományban a tabu elsősorban a tiltásra vonatkozik, addig a polinézeknél magában foglalja a szentet is a tiltáson kívül. A pszichoanalízis világított rá arra, hogy a tabuk általában jellemzői az emberi csoportoknak, így a viktoriánus Nagy-Britannia társadalmára is, jóllehet a 19. századi kutatók a tabut mindig a természeti népekhez kötötték, miközben a saját tabuikat figyelmen kívül hagyták. Freud a kényszerbetegségek meghatározásához is alkalmasnak tartotta a „tabujelenségek” fogalmát (FREUD 36–38).

James G. Frazer *Az aranyágban* azt írja, a tabu azért fontos, mert nemcsak környezetére veszélyes, hanem annak megtestesítőjére is. Sokféle tabu lehet, többek között cselekedet, tárgy, név, személy. Ha valaki vagy valami tabu, annak tudatosításával a törzset is védik, „A tabu így nem más, mint a gyakorlati mágia negatív alkalmazása: ... »Ne tedd ezt, nehogy ez és ez történjék«” (FRAZER 29). A természeti népek ezektől a tabuktól annyira rettegetek, hogy aki megszegte őket, valóban belehalt – legalábbis úgy tartották, hogy amiatt halt meg, hogy megszegte a tabut. A tisztálkodáshoz és az evéshez, iváshoz is kapcsolódhatnak tabuk, csakúgy, mint a nemi élethez és a női léthez, beleértve a menstruációt is. Frazer a szimpatetikus mágia körén belül a tabukat a negatív mágiához sorolta. Magyarázata szerint „bizonyos személyi tulajdonságok káros és fertőző természetébe vetett hitből számos tilalom, elkerülési szabály jött létre: az emberek egyes dolgokat nem tesznek meg, nehogy saját nem kívánatos helyzetükkel vagy állapotukkal homeopatikusan megfertőzzék a föld terményeit. Az ilyen tartózkodási szokások, elkerülési szabályok a negatív mágia vagy tabu példái” (FRAZER 36).

Arnold van Gennep hasonlóképpen a negatív rítusokhoz sorolja: „A tabu tiltás, a »ne tedd« vagy »nem szabad csinálni« parancsa” (GENNEP 46).

Gerardus van der Leeuw *A vallás fenomenológiája* című kötetében kifejti, hogy a tabu a hatalom megnyilvánulása és összesűrűsödése, „egyértelműen konstataált hatalomteljesség”, ami minden kultúrában jelen van (VAN DER LEEUW 36). A 20. századtól Franz Baermann Steiner világít rá arra, hogy a különféle társadalmi szabályok a tabu fogalmával is értelmezhetőek (BAK-RÓ–NAGY 69; 79).

2. A MENSTRUÁCIÓS TABUK ÉS RÍTUSOK

Biológiai és kulturális értelemben a nőt számos sajátosság választja el a férfitől. A nő és a vér szimbolikája a menstruációban és az azt körülvevő tabukban találkozunk. A tabuknak a tisztatlanságtól való védekezésben, valamint a megtisztulási rítusokban is fontos szerepük van. A rítus vallástörténeti fogalmának meghatározása is szükséges, hiszen a tabuk konkrét rítusokban ragadhatók meg. William Robertson Smith, az összehasonlító vallástörténet kutatója, a *rítus és mítosz iskola* megalapítója valláselméletében a rítus (vallási cselekedet) jelentőségét hangsúlyozta. A rítus a vallás alapvető összetevője, azoknak a viselkedésformáknak a rendszere, amelyeket maga a vallás ír elő. Meghatározott, rendszeresen, szabályszerűen ismétlődő cselekvési formák, amelyeket a hagyományozás tart fenn. Az antropológusok a rítusokat két szempont szerint csoportosítják: a rítus célja, szándéka szerint (pl. gyógyító, jövendőelő, ördögűző, áldozatbemutató, varázsló/mágikus, tisztulási rítusok stb.), valamint a rítus időbeli megtartása szerint (pl. rendszeresen megtartott naptári rítusok/ünnepek; csak egyedi alkalmakhoz kötődő krízisrítusok).

A rítus a vallási szertartások vagy mágikus cselekedetek végrehajtásának előírt módja, melynek szakkifejezése a szanszkrit *rita* szóból ered (ÚJVÁRI 314). Ez a fogalom hordozza az alapvető jelentéseit is, hiszen jelek, jelképek, cselekedetek és szokások összességét értjük rajta, s azon felül, hogy kifejezi a vallási tanokat, erősíti a közösség összetartozását, mint Catherine Bell is hangsúlyozza tanulmányában. Bell kifejti, hogy a ritualitás a kisebb, zárt közösségekben sokkal nagyobb jelentőségű, mint a nagy, strukturált társadalmakban. Ebből a következtetésből ered tehát a rítusnak a társadalomra gyakorolt hatása is (BELL 171–181).

Victor Turner meghatározásában a rítus mint szimbolikus aktus és közösségi élmény jelenik meg (ÚJVÁRI 314), erről *A rituális folyamat* című művében ír. Kifejti, hogy a rítus a társadalmi változás eszköze. Az átmeneti rítusok minden változást kísérnek, és minden társadalmi változásban jelen vannak (TURNER 2002: 94–108). Turner ezt szintén a kisebb, társadalomtól elválasztott közösségekben vélte felfedezni.

2.1. Menstruációs tabuk és rítusok a törzsi kultúrákban

A következő néhány példán keresztül azt szeretném szemléltetni, hogy milyen tabuk és rítusok fordultak elő a természeti népeknél, amelyeket a nőkre vetítettek ki. Példáim polinéz, ausztrál és észak-amerikai törzsek tabui (MONTGOMERY 137; 170). Frazer felfogásában a tabu és a tisztátlanság összekapcsolása nemcsak a közösségre veszélyes, hanem arra a személyre is, aki a tabut hordozza, hiszen az kapcsolatba lép az istenséggel. Az istenségekkel való kapcsolatteremtés pedig veszélyeket hord magában, fertőz, az emberi test ilyenkor veszélynek van kitéve (FRAZER 1–3). A természeti népek közötti kutatások eredményeként viszont láthatjuk, hogy noha a piszok és a

Polinéz lány

szent közel áll egymáshoz, a tabuk és rituális cselekedetek gyakran higiéniai szempontokat képviselnek, tisztálkodási rítusokat is magukban foglalnak. A higiénia és a mágia közel állnak egymáshoz (DOUGLAS 2001: 5). Érdemes megjegyezni viszont, hogy semmilyen utalás vagy kapcsolat nincs a piszok és a szentség éles megkülönböztetésére (DOUGLAS 2001: 6). Az archaikus kultúrákban csupán az a fontos szabály, hogy a szentet mindig védeni kell a megszenteltelenítéstől. Tehát a legnagyobb különbség ebből a szempontból a törzsi és a későbbi korok kultúrái között az, hogy amíg a természeti népeknél nincs éles határ a szent, a tiszta és a tisztátalan között, addig a későbbi kultúrákban a szentet már kizárólag a tisztasághoz kapcsolják, elválasztva a tisztátalantól (DOUGLAS 2001: 7). Ami szent, az nem lehet piszkos, mert a piszok már eleve megszenteltetésnek számít. Ez a fajta megkülönböztetés abból is eredhet, hogy a tisztaságról való elképzelés sokkal speciálisabbá vált már az ókori nagy civilizációktól kezdődően. Az ősi rituálék, a diéták, az étkezési tilalmak higiéniai gyakorlatként is értelmezhetőek (DOUGLAS 2001: 30).

A rituális tisztasággal természetesen nemcsak a szent állapotot akarták elérni, hanem megelőzték a terjedő betegségeket is. Három tisztasági állapot megkülönböztetése jellemző: a rituálisan tiszta – ami legközelebb van a szentséghez, az istenséghez –, ezt követi az általános tiszta, és harmadikként a tisztátalan állapot. Ha valaki tisztátalan, az megfertőzheti a többieket is, és a rituálisan tiszta is veszíthet a tisztaságából ezáltal. Ebből is láthatjuk, hogy a vallási tradíciók tisztaságról vallott elképzelése abban hasonlít a maihoz,

hogy a modern ember is fél a tisztátalan dolgokkal való érintkezéstől, valamint tudja, hogy ha valami szennyezett, és hozzáér, akkor ő is fertőzötté válhat. Így lehetett szó akár kézmosó, akár fürdőrituálékról a múltban, ezek valamilyen formája ma is megtalálható, viszont immár általában nem a rituális gyakorlatban, hanem higiéniai célból (DOUGLAS 2001: 7).

Árunta nők

Amint Mary Douglas rámutat, a vallás összeegyeztethetetlen az orvoslás materializmusával, hiszen a nőgyógyászat mint orvostudományi ág a menstruációról kizárólag higiéniai és fiziológiai szempontok szerint fogalmaz meg állításokat, a vallásnak viszont megvannak a maga rituális értelmezési dimenziói. (DOUGLAS 2001: 2). Ám még a legkülönösebb rítusok is visszavezethetők tisztálkodási alapokra – habár van, aki nem ért egyet ezzel –, hiszen látható, hogy higiéniai alapúak. De akkor hogy kapcsolódnak a valláshoz? A modern kor és a természeti népek tisztaságképzete számos eltérő vonást is mutat. Minden tabunak van racionális alapja is, ami indokolja a tiltó rendelkezést. Például a disznóhús fogyasztásának tabuja általában mediterrán helyeken jellemző, a füstölő gyűjtása a kellemetlen szagok elfedésére szolgál áldozás közben. A tisztálkodási rituálék és a járványok megelőzése között is szoros a kapcsolat, ezekben az esetekben a tabuk és a tisztálkodási eljárások gyakran praktikumon alapszanak. A megtisztulás rituáléja tisztálkodással realizálódhat. Ami a modern embernek higiénia, az a törzsi kultúrákban rituáléként jelenhet meg. Lényegében számos tabu magyarázható ésszerű okkal. Véleményem szerint a menstruáló nő tabuit is részben racionális – higiéniai – indokokra lehet visszavezetni, ám ezeknek a tabuknak irracionális elemeik is vannak.

A tabuk által egy olyan megkülönböztetésről is beszélünk, amely szintén említést érdemel. A társadalom perifériájára kerülőket is megkülönböztetik tabuval, ezek között a meg nem született gyermekek, a terhes és menstruáló nők stb. sajátos „határállapotba” kerülnek, kimaradnak a közösségből. Önhibájukon kívül kerülnek a mezsgyére, helyzetük definiálhatatlanná válik (DOUGLAS 2001: 96). Lucien Lévy-Bruhl világított erre rá elsőként. Például az újzélandi törzsi kultúrában a maorik úgy tartják, hogy a vér majdnem emberi lény, így a közösségből kikerülő halotté, a meg nem született gyermeké veszélyes és rosszindulatú szellemként fenyegeti az élőket (DOUGLAS 2001: 96).

Arnold van Gennep a társadalmat olyannak látja, mint egy ház, szobákkal és folyosókkal. A szobákból az átlépés a folyosón át történik meg, ami veszélyt hordoz magában, hiszen ez egy köztes hely. Az átlépő sehova sem tartozik. Ha valakinek mégis át kell lépnie, az veszélyt jelent magára és a környezetére is, a veszélyt pedig rituálékkal lehetséges kontrollálni (DOUGLAS 2001: 98). Van Gennep azokat az ún. „átmeneti rítusokat” elemzi széleskörű etnográfiai adatbázis alapján, „amelyek a valamilyen helyzetből egy másik helyzetbe, illetve a valamilyen (kozmikus vagy társadalmi) világból egy másik világba történő átmenetet kísérik” (GENNEP 48). Gennep a női léthez kötődő rítusok közül a terhesség és a gyermekágy „határhelyzeti periódusát” emeli ki és tárgyalja külön fejezetben, viszont úgy véli, hogy „az első havivérzés szertartásai” általában nem tekinthetők beavatási rítusoknak. Viszont „a menstruációs vér tisztátalan volta” miatt speciális – purifikációs, azaz tisztuló/tisztító – rítusok kapcsolódnak hozzá (GENNEP 49; 92–94).

A nő egyes kultúrákban a pubertás előtt a tisztaság, majd azt követően a termékenység szimbóluma. A nők általában eltérő funkciókkal rendelkeztek, sok tekintetben, akár fizikailag is, időlegesen elkülönülhettek a férfiktól. Elsősorban anyai státusukból, munkájukból adódóan kulcsfontosságú volt a szerepük, ám a menstruáló nők teljesen más megítélés alá estek. A menstruációt ugyanis oly mértékben szennyezőnek tartották, hogy a férfiak nem érhetek hozzá a nők holmijához a menstruáció ideje alatt, és a nő sem érinthette meg a férfi személyes dolgait (pl. az ausztrál törzseknél). Nem ehetett abból az ételből, amiből a többi ember, mert úgy tartották, hogy ezáltal megfertőzné az egész törzset. Frazer ismerteti, hogy ilyenkor tilos a nőnek bármit megérintenie, amit a férfi is használ, még a közös ösvényt is kerülnie kell (FRAZER 19; 22).

Frazer amerikai törzsekről készített feljegyzéseket is ismertet, amelyek szerint a legfélelmetesebb, legmérgezőbb dolog a menstruáló nő. Amikor a fiatal lány közeledik a menstruáció napjaihoz, elkülönítik, szárított halat kell ennie, és nádszálon innia, az ételt bottal nyújtják neki, és visszatérte után a szemét még el kell takarnia, mert menstruáció után, úgy vélik, mérgező a tekintete. A falura a menstruáció rontást hoz, csakúgy, mint az eltitkolt vetélés. Az eső fél ettől a szennyezettségtől, s nem megy arra a területre. A Costa Rica-i bennszülötteknél a menstruáló nőt tisztátalannak tekintik, meg kell rituálisan tisztulnia ahhoz, hogy a faluba visszatérhessen (FRAZER 64).

Ez a menstruációtól való irracionalis rettegés onnan is eredhetett, hogy nem értették teljesen, mi zajlik ilyenkor a nőben. Nincs seb, legalábbis nem látszik, nem tudni, mi okozhatja a vérzést. Sebnek vélték, amit nem lehet beazonosítani, és így még félelmetesebb, hiszen a sebzettségből származó vér eleve veszélyes – sérülésre, fertőzésre utal. Több koncepció ismert a

menstruáció magyarázatára (MONTGOMERY 1974). Voltak olyan törzsek, ahol abban hittek, hogy a Hold indítja el a vérzést, kapcsolatot vonva a lunáris (28 napos) ciklus és a női ciklus között. Maria Gond Indiában feljegyezte azt a mondát, miszerint a vaginának fogai voltak, ezek kihullottak, és nem tudott begyógyulni a seb, ezért vérzik. Róheim Géza az ausztrál arunta (2. sz. kép) törzsről feljegyezte, hogy szerintük démonok kaparják a vagina falát, és ez a menstruáció (MONTGOMERY 1974).

Számos kultúra egyértelműnek vette, hogy a menstruáció és a termékenység összekapcsolódik. Ezért a fiatal lány első menstruációja után már férjhez volt adható, hiszen nővé érett. Sokáig azt hitték, hogy a menstruációs vér és a sperma egyvelege vezet a gyermekszüléshez. Érdekes, hogy az a nézet is megfogalmazódott, amely szerint ilyenkor a legtermékenyebb a nő. A menstruációs vér éppen ezért lehetne az élet jele, az erő jelképe, viszont ehelyett mégis stigma. A menstruáló nőt sok helyen külön kunyhóba különítették el. Törzstől függően az anyja vagy a nővére látogathatta, de volt, hogy magára hagyták a magával vitt táplálékkal. A kunyhó a falun kívül állt, s amikor a nő érezte, hogy itt az idő, kivonult a kunyhóba. Nem érintetett semmit, ami a férfié, nem fogyaszthatta ugyanazt az ételt, különleges edényekből kellett innia. Viszont az észak-amerikai apacsoknál és afrikai dogonoknál a menstruációs kunyhó nem az elzárást szolgálta, hanem azt, hogy a nőnek lehetősége legyen azokat a sámánisztikus szertartásokat és meditációkat végezni, amelyekkel kiaknázhathja azt az erőt, ami a menstruáció idején a birtokában van. A másik hozzáállás viszont pont az ellenkezője: eszerint azért kell elzárni a nőt, mert ennek az erőnek a hatására veszélyes, szennyezett, és rontást hoz mindenkire. Voltak törzsek, ahol a nőnek a menstruáció után rituálisan meg kellett tisztulnia: a testét le kellett mosnia, megborotvták, és egy mellékösvényen kellett a falut megközelítenie, s a hátsó ajtón belépnie, mintha újjászületésre várna. Elmondta a rituális tisztító varázsigét, s innentől ismét teljes értékű nőnek és tisztának számított. Rituális fürdőként olajjal is tisztálkodtak.

A hasonló, elzárásra vonatkozó tabuk nemcsak a menstruáló, hanem a vajúdo nőt is érintették. Sok példa van arra, hogy a törzsi kultúrában a vajúdo nőt egy külön kunyhóba zárják, és a szüléskor használt eszközöket, textíliákat elégetik, mert annyira szennyezőnek vélik. Ekkor a férfi még hetekig nem láthatja sem az anyát, sem a gyermeket, egészen addig, amíg a vélt szennyezettség el nem múlik, hiszen ha előbb lépne a kunyhóba, úgy hitték, azonnal meghalna (FRAZER 64).

Olyan kultúrákról is tudunk, amelyekben a nőt menstruáció alatt nem zárták el, viszont nem nyúlhattak fegyverhez, férfihoz vagy bármilyen tárgyhoz, hiszen beszennyeznék azt, sikertelen vadászatot hozva ezzel a férjre.

Ezenfelül nem rakhattak el ételt, nem főzhettek, nem ülhetek ugyanahhoz az asztalhoz, nem étkezhettek együtt a férfival, nem nézhetek a mezőre, a termésre, nem gondozhatták a jószágokat: hiszen ez a föld és az állat termékenységet veszélyeztetné, sőt a férfi életét. Itt már valószínűleg párhuzam húzható aközött, hogy a menstruáló nő nem termékeny, és analógiás módon a körülötte levő, vele érintkezésbe kerülő dolgok is veszítenek a termékenységükből. A menstruációs tabu a félelmetes hatalomtól való távolságtartással is összefüggésben állhat: „Néha éppen ilyen okból az asszonyt kizárják a kultusból, mert hatalmassága a kultuszban elérhető hatalomnak ellenállna” (VAN DER LEEUW 37). Sok kultúrában a nőt ilyenkor annyira szennyezőnek tartották, hogy még magához sem nyúlhatott, hanem egy pálcával vakaródzhatott. Bort, sonkát és lekvárt sem készíthet a nő ilyenkor, mert bármilyen étel, aminek a tartósságát meg kell őrizni, megromlana. Nem érinthet textíliát, nem szőhet, mert a szálakat összekuszálná. Olyan részletességgel írják le a különféle eljárásokat, megtisztulási folyamatokat, hogy tisztán követhető, miként kell a nőt kezelni akkor, ha menstruál. Biológiai szempontból is felfigyeltek erre az eseményre: megfigyelték, hogy a nő ilyenkor fájdalmat érez, a feljegyzések alapján emocionálisan ingatagnak tartották, egészségügyi problémákat és terméketlenséget kötöttek hozzá (MONTGOMERY 135; 170). A nő, ha elrejtette vérzését, rontást hozott a falura, ilyenkor csak hosszadalmas szertartással tudták megtörni a rontást, amelynek során a nőnek meg kellett mutatnia, mit szennyezett össze. A menstruációs kunyhóba a férfi nem léphetett be, arra viszont van példa, hogy a kunyhót a férfi építi fel a nőnek. Egyes északi törzseknél ez a kunyhó egyszerű és rozoga, mintha a nő büntetést töltene le, és attól függetlenül, hogy milyen volt az időjárás, a nőnek kint kellett töltenie a ciklusát. Azokat a nőket, akik szándékosan érintették menstruáció alatt a férfi személyes holmiját, akár halállal is büntethették – ebből a példából pedig láthatjuk, hogy a kisebb törzseknél valószínűleg nem tudták mindig tartani a menstruációs kunyhóba való száműzést, és a nő a törzsben maradt a periódus alatt is, így viszont más tabuk vonatkoztak rá.

Láthatjuk, hogy ezeknek a tabuknak a többsége mind arra vonatkozik, hogy a nő el legyen választva a menstruáció alatt, majd visszatérte előtt rituálisan tisztuljon meg. Nem fürödhet a menstruáció idején, hiszen beszennyezné a vizet, így tulajdonképpen valóban a víz beszennyezését próbálták megelőzni, és ezért volt szükség a rituális tisztálkodásra is, hiszen miután elállt a vérzés, a nő megmosakodhatott, megtisztulhatott, ami higiéniai szempontból szintén fontos. Hogy nem nyúlhattak semmihez, és nem is fogyaszthatták ugyanazt, mint csoportjuk többi tagja, az analógiás gondolkodásmód tipikus példája, amelyet Frazer a mágiaelmélettel magyarázott meg. A későbbiekben ezek a tabuk, miszerint a nő nem érinthet semmit és nem főzhet, magyarázható az-

zal, hogy a szervezete ilyenkor terhelt, s valóban nem tud annyira figyelni. Ezt ma már érvekkel tudjuk magyarázni. Látható, hogy ezeknek a tabuknak az alapja védte a nőt is, nemcsak a törzset, hiszen ha megromlana az étel, amit a nő elkészített, az a nőre vet rossz fényt, valamint az is, ha beszenyyezi a falut. Mégis itt elmosódik a racionális és az irracionális félelem közötti határ. Valamint, mivel a nő ilyenkor fokozottan ki van téve a betegségeknek, érthető, hogy mást kell fogyasztania, és nem csinálhat semmit, hanem elkülönítve, nyugton kell hagyni ebben az időszakban. A rituális megtisztulás pedig fontos, hiszen valóban egyhetes periódus nyomát kell lemosnia magáról, higiéniai szempontból ennek az elmaradása valóban fertőzést okozhatna. Így a tisztulás folyamán testileg-lelkileg megtisztulva térhet vissza a közösségébe és az életéhez, újjászületve folytathatja életét a következő periódusig.

Érdekes továbbá ezekben a törzsi hagyományokban megfigyelni a tisztálkodás szertartását. A nőnek minden ciklus után rituális tisztálkodáson kellett átesnie, hogy lemoshassa a szennyezettséget, hogy elmúljon a „méreg” hatása, és ismét a törzs tagja lehessen. Ha nem is minden periódus után, de sok esetben évi szinten rendezték meg a nők megtisztulásának napját, ahol vörösbbe öltözve rituálisan fürödtek a közeli tóban vagy forrásban, ezzel lemosva magukról a bűnt és a fertőzöttséget. Sok helyen előfordult, hogy menstruáció alatt a nő nem számított a törzs tagjának, mintha csak nem lenne önmaga. A lányoknál a pubertás kezdetekor különösen odafigyeltek, hogy biztosan tudják, mikor következik be az első menstruáció, hiszen akkor válik nővé a lány, átlép a felnőtt női létbe.

Érdemes itt kitérni az első menstruációhoz kapcsolódó hiedelmekre. Mint fentebb már megjegyeztem, az első menstruáció fontos esemény a nő életében, amelyet több kultúrában is megünnepeltek/megünnepelnek. Ezzel a lányból nő válik. Van, ahol ilyenkor ajándékot kap a leánygyermek az apjától, van, ahol az anya és a lánya együtt ünneplik a jeles napot. Az első menstruációhoz kapcsolódó ceremónia milyensége mindig a társadalomtól függ, általában a lány 8. és 20. életéve között történik meg, és lehet egy vagy több ceremónia is. Fontos továbbá megjegyezni, hogy az első menstruáció ünneplése nem azonos értékű a házasságéval, hiszen ilyenkor a lány általában nem hagyja el a szülői házat, és nem válik szexuálisan aktívvá. Hogy mi áll az ünnepség középpontjában, az szintén változó: van, ahol a lány áll a középpontban, és mindenki tudja, milyen alkalomból gyűltek össze, viszont arra is van példa, hogy a lány nincs is jelen. Az ünnepség a lány későbbi életére is kihat, viszont ez a hatás is, valamint maga a ceremónia időtartama is változó. Egyes kultúrákban az első menstruáció ünnepléséhez köthető ceremóniának oktatási, beavatási jellege van, ahol az anya tanítja a lányt az etiketre, szokásokra és hagyományokra, hogy okos és tiszteletreméltó asszony lehessen (K. BROWN 837; 853).

A rítus megjelenik kommunikációs aktusként, közvetítőként, így az első menstruáció alkalmával rendezett ceremóniák több kultúrában is jelen vannak különböző fontossággal. Van, ahol hosszadalmas ceremónián kell átesnie a lánynak, hogy ezáltal nővé váljon, s ilyenkor idősebb nők segítik a ceremónia lebonyolítását. Egyes kultúrákban az első menstruáció alatt felfogott vér gyógyít vagy szerencsét és termékenységet hoz (FORRAI). A különféle népi szokásokból és hagyományokból, amelyek az első menstruációhoz köthetők, szintén kitűnik, hogy nem feltétlenül negatív értelmű a menstruáció. Itt jelenik meg az a paradoxon, hogy amíg az első menstruáció termékenységet és szerencsét hoz, addig a későbbiek már szennyezettségre utalnak, és negatív jelentést hordoznak. Az első menstruáció fontossága és annak megünneplése a modern korban is fellelhető, hiszen ez jelzi a lány nővé érését.

Newton könyvében szintén elemzi az első menstruáció fontosságát, összehasonlítja Gennepnek a társadalmi állapotokba való átlépésre vonatkozó elméletével. Gennep háromszintű folyamatként elemzi a társadalmi státusz állapotváltását. Ezek: a preliminális, amikor az egyén eléri az adott állapot határát, s elhagyja azt, a liminális, amikor eléri a másik állapotot, és a postliminális, amikor eggyé válik az új állapottal, s ezt a közösség is elfogadja (NEWTON 2016). A katolikus egyházban is fellelhetőek ezek az állapotváltásra vonatkozó ceremóniák. A női lét egyik legfontosabb ilyen állapotváltása az első menstruációval kezdődik, amikor a gyermek elkezd nővé érni, s termékenyvé válik. Newton elmélete szerint tehát Gennep modellje így festene: preliminális, amikor az anya felvilágosítja a lányát a menstruációról, liminális, amikor első alkalommal menstruál, de még nem számít felnőttnek, viszont már gyermeknek sem, s végül a posztliminális, amikor az idősebb társai elfogadják őt mint idősebb tagot. Így a pubertás nemcsak fizikai, hanem szellemi változás is. Már ebben a korban elkezdődik a megkülönböztetés, hiszen ha a lánynak később jön meg a havivérzése a társainál, azt a társai figyelembe veszik, s nem tartják annyira érettnek. Itt párhuzamot vélek felfedezni a természeti népek tabuival és megkülönböztetéseivel, hiszen ott is, ha valaki később kezdett el menstruálni, mint a társai, akkor kevésbé számított vonzónak vagy jó feleségjelöltnek. Newton kutatásában kitér arra is, hogy azok a lányok, akik már menstruálnak, máshogy viselkednek, és ezt a társaik is érzik. Máshogy öltöznek, nem sminkelnek, esetleg bővebb ruhákat hordanak. Ebben is felfedezhetjük a szeparálási tabukat, a nők nem öltöznek kihívóan ebben az időszakban, már fiatal korukban sem, így megfigyelhető rajtuk, hogy mikor menstruálnak, más állapotban vannak, mint egyébként. Erre a változásra Sophie Law is rámutat. Ha a lányok/nők menstruálni kezdenek, maguk különböztetik meg önmagukat azzal, hogy másként öltöznek és viselkednek, így mindenki tudja, hogy más helyzetben

vannak. Newton szerint viszont nemcsak az első menstruáció számít átlépésnek, hanem mindegyik, mivel a nő státusa minden menstruáció alkalmával változik, nem csupán az elsővel.

2.2. Az oglala sziúk rítusa

A női tisztasági rítusok egyik példája az oglala sziúk rituális szertartása, amelyet az 1950-es években egy idős adatközlő, Fekete Jávorszarvas (3. sz. kép) elbeszélése alapján Joseph Brown amerikai antropológus publikált *A szent pipa. Az oglala sziúk hét rítusa Fekete Jávorszarvas elbeszélésében* című kötetben (BROWN 581; 590). Azért esett a választásom erre a rítusra, mert a teljes forrásközlés elérhető, amely *A leányok felkészítése az asszonyi létre* cím alatt olvasható. Megtudjuk, hogy azért fontos rítus ez, „mert ebben az időszakban érik a fiatal leány nővé, és meg kell értenie, hogy ez a változás milyen jelentést hordoz magában. (...) Azal is tisztában kell lennie, hogy minden esetben, amikor havivérzése elérkezik, olyan erőket hordoz magában, amelyekkel jó, ha óvatosan bánik, mert egy menstruáló nő akár egy szent ember erejét is elveheti” (BROWN 581). Az adatközlő minden rítust precízen ismertet: annak eredetét, szertartási eszközeit, énekeit, mozgásait és mindezek jelentését. A teljességre való törekvése annak tulajdonítható, hogy mintegy küldetesként élte meg azt, hogy haldokló kultúrájának emléket állítson, valamint úgy vélte, ha tüzetesen elmagyarázza a rítusokat, akkor az a népe javára válik, hiszen jobban megérti majd ezáltal a rítusokat. Fekete Jávorszarvas szerint: „Valamely cselekedet vagy dolog ereje jelentésében és annak megértésében rejlik” (BROWN 503). Tehát a rítusszimbólumok értelmezhetőek, és a rítust meg kell értenie annak, aki végzi.

Victor Turner, a szimbolikus antropológiai irányzat kiemelkedő képviselője szerint a rítus cselekvéssorozatának elemei, a környezete, a kultikus tárgyainak mindegyike szimbolikus jelentéssel bír, s a rítus egyben a közösségi lét eleme is (TURNER 11–16). A sziú rítusok ismertetése során megfogalmazódik a rítus célja, valamint a közösséget összetartó funkciója is. Aki az első rítust végzi, az meghatározza, hogy mit miért kell használni, minek mi a jelen-

Fekete Jávorszarvas

tősege, és hogy ezáltal a közösség hogyan válik erősebbé (ÚJVÁRI 286). Ez a motiváció a lány felnőtté válásának a szertartásában is megnyilvánul. Amint a rítust ismertető forrásból kiderül, a sziúk szerint az első menstruáció után a lány hatalmas erőnek lesz a tulajdonosa, amivel meg kell tanulnia bánni. Ekkor hasonlóná válik a Földanyához, és képes lesz utódokat világra hozni. A lánynak külön tipiben (sátorban) kellett tartózkodnia a menstruáció alatt, csak egy asszony látogatta meg, aki tiszta és erkölcsös volt – ez azért volt fontos, mert a lány ennek az asszonynak a tulajdonságai-
ban részesült. Az asszony megtanította a fontos dolgokra, majd rituálisan meg kellett tisztulnia az izzasztó kunyhóban, és ezután térhetett vissza

Sziú lányok

a közösségbe. Az adatközlő szerint később, amikor a törzs egyik tagja, Lassú Bölény egy látomása során értesült arról, hogy van egy szentebb módja ennek a rituálénak, egy hosszabb szertartást kezdtek követni: áldozatot mutattak be, és a serdülőkor határán lévő lánnyal úgy viselkedtek, mint a nőstény bölény a borjával – mivel a törzs tagjai bölény őstől származtatták magukat. Az alábbi idézetek a rítus ismertetését és funkciójának meghatározását tartalmazzák: „Lassú Bölény ezután szarvánál fogva fölemelte a bölénykoponyát, s miközben varázsénekét kántálta, a bölényfej orrából vörös füst tört elő. Bölény módjára a bölényfejjel taszigálni kezdte a leányt, és a vizes edény felé lökte őt, a leány pedig letérdelt, és négyet kortyolt az edényből; amikor az emberek látták mindezt, nagyon boldogok voltak” (BROWN 589). A sziúk a totemisztikus hagyomány alapján azért származtatták magukat bölénytől, mert nomád vadásztársadalmuk a bölényvadászatra épült. „Mindig emlékezzenek négy égtájon lakozó rokonaikra, és tartsák eszükben, hogy rokonság köti őket mindenhez, ami csak él és mozog, legelsősorban a bölényhez, aki a négy lábúak főnöke, és aki segít felnevelni az embereket” (BROWN 590). Ebben az antropológiai munkában részletesen olvashatunk arról, hogy a rituális eszközöket miért kell használni, melyik mit szimbolizál az oglala sziú kultúrában. „Holnap egy tipit kell építened a tábor körén kívül, de úgy kell megépítened, hogy védett út vezessen hozzá, amiképpen a hunkápi szertartásban is törté-

Inipi kunyhó

nik, azután pedig a következő dolgokat kell egybegyűjtened: bölénykoponya, fából készült ivóedény, pár szem cseresznye” (BROWN 583). A Fehér Bölényborjú Asszony Megjelenik nevezetű leány megtisztulási szertartásáról ezt olvashatjuk: „Vákántánka, tekints ránk! Hamarosan följánljuk Neked ezt a pipát! – Ezután a dohánnyal a bölényfejre mutatott: – Négylábú rokonunk, Te, aki az összes négylábú között a legközelebb állsz a kétlábúakhoz, Téged is a pipába helyezünk, mert megtanítottál bennünket arra, hogy miképpen tisztítod meg, és mi a te utadat választjuk ahhoz, hogy Fehér Bölényborjú Asszony Megjelenik megtisztuljon. Felajánlásképpen, ó, négylábú, most vizet, festéket, cseresznyelét és fűvet adok neked. Íme, egy hely számodra a pipában – segíts nekünk” (BROWN 585). A kiemelt idézetekből kiderül, hogy a látomást követve pontosan meghatározták, milyen eszközöket, mozdulatokat kell használni, s ezáltal biztosították a rituálé szentségét. Végül vörös füsttel tisztították meg a lányt. A füsttel való tisztítás viszont nemcsak az indián törzseknél volt jelentős, hanem fellelhető más nomád törzseknél is. A rítus végeztével az izzasztókunyhóban tisztultak meg, ezáltal lett a lányokból nő. „Mielőtt a leány visszatérhetett volna családjához és népéhez, további tisztulásra volt szüksége az inipi, hagyományos szíű izzasztókunyhóban” (BROWN 581) (lásd 5. kép). A tisztulást így írja le: „Lassú Bölény ezután az édes fű füstjébe állva ismét tetőtől talpig megtisztította testét” (BROWN 586). Tehát ebben az esetben a menstruációs tabu, a ciklus alatti elkülönítés egybekapcsolódik a termékennyé

válás ünneplésével és a beavató rítussal. Ugyanakkor itt a menstruáció nem egy félelmetes, tabukat tartalmazó folyamat, hanem valóban szent esemény, amellyel a nő közelebb kerül a Földanyához, és ahhoz lesz hasonlatos. A rétegzett, nagy társadalmakban, az ókortól kibontakozó civilizációkban is bevett szokás volt szertartásokat kötni a menstruációhoz, és a nők korlátozása is jellemző maradt. Nincs szó az első menstruációról általában, és elsősorban a férfi nézőpontjából értékelték a jelenséget.

2.3. Menstruációs tabuk és rítusok a nagy vallási hagyományokban

A menstruációs tabuk a nagy vallásokban is fellelhetők, feltehetően a megelőző korok hagyományait értelmezték át részben új szokásokká. Az alapvető álláspont lényegében hasonló az archaikus társadalmakéhoz, azaz a menstruáló nő korlátozásoknak van kitéve, tisztátalan és rituálisan meg kell tisztulnia. (BHARTIYA 2013).

A hinduizmusban a nőt sok korlátozás éri a menstruáció alatt: nem főzhet, külön kell lennie, nem nézhet a földre, nem díszítheti magát, nem szeretkezhet. Ezenfelül nem látogathatja a szent helyeket, viszont az első menstruációt megünneplik (BHARTIYA 2013). Indiában jellemző, hogy számos szent helyen korhatárt szabnak arra, hogy kik látogathatják a szent helyeket. A 10 és 50 év közötti lányok és nők általában nem, mert ők menstruálnak, és ezáltal tisztátalanok. A változókor után azonban látogathatják a szent helyeket, hiszen akkor már nem termékeny a nő, nem menstruál, és ezért nem is szennyezett.

A buddhizmusban a menstruációt természetes folyamatként kezelik, viszont a hindu hatás miatt itt is alkalmaztak néhány tabut. Úgy vélik, hogy a nők ilyenkor veszítenek az életenergiájukból, valamint veszélyesek, mert a hiedelem szerint egyes szellemek vért esznek, és ezért a nő ilyenkor fenyegetést jelent. A menstruáló nő miatt a rizs tönkremehet, ezért távol kell tartani a terméstől.

A szikh tradícióban a nő ekkor nem tisztátalan, látogathatja a templomot, és imádkozhat. Teljesen normális, természetes folyamatként kezelik a havi vérzését, hiszen ebben a felfogásban a szennyezettség a szívhez köthető, nem a nemi szervekhez.

Az antik korban a női test nem számított egyenértékűnek a férfiéval. A nő „radikálisan más”, csonka test volt, és a különbséget még tetézte a menstruáció. A pubertás korba lépő nők esetében fontosnak tartották, hogy különleges étkezési szabályokat kövessenek, bár ezen felül más szabályozást nem követeltek meg. Kerülték a nővel való érintkezést, de nem minden esetben alkalmaztak tabut. Ez valószínűleg arra vezethető vissza, hogy a női istenségeknek is fontos szerepük volt, így a szimbolikában is ez jelent meg (HUFNAGEL).

Caius Plinius Secundus *A természet históriája (Naturalis Historia)* című enciklopédikus művében az 1. századra jellemző természettudományos tudást és hiedelmeket összegezte, beleértve az emberi testet is. Ez különösen fontos forrás az európai nők menstruációjához kapcsolódó népszokások, tabuk és rítusok megértéséhez, ugyanis a Plinius által ismertetett ókori adatok számos archaikus vonást tükröznek, ugyanakkor némelyikük az európai néphagyományban és hiedelemvilágban egészen a 19-20. századig megtalálható. Plinius művének VII. és XXVIII. könyveiben tér ki erre a témakörre. A menstruációt a női termékenység, a nemzés szubsztanciájának tekintették, ugyanakkor ártó erőnek is, mint írja „A nők havi vérzésénél különösebb dolgot azonban nem lenne könnyű találni. A must megsavanyodik, ha menstruáló nő megy a közelébe, a gabona, amelyet megérint, nem fordul termőre, az oltványok elhalnak, a kerti hajtások kiszáradnak, a gyümölcsök leesnek a fáról, amely addig szilárdan tartotta őket. A menstruáló nő tekintetétől elhomályosul a tükör fénye, a vas éle eltompul, az elefántcsont elveszíti ragyogását, a méhkasban a méhek elpusztulnak, a bronzot és a vasat is pillanatok alatt ellepi a rozsda” (PLINIUS 2014: 63). A menstruációs vér erejét különösen nagynak és ártónak tartották: „Még a tűz sem – ami egyébként mindent legyőz – győzi le... Még maguk az asszonyok egymás között sem védettek: vetélést okoz, ha ezzel bekenik, vagy egyáltalán átmegy rajta egy terhes asszony” (PLINIUS 2013: 27). Bizonyos esetekben viszont gyógyító, sőt ajtófélfára kenve a gonosz varázslattól védelmező erőt is tulajdonítottak ennek a vérnek (PLINIUS 2013: 28).

Az ószövetségi hagyomány szerint a menstruáció Éva vétkének következménye: a nő tehet arról, hogy az emberiség kiesett Isten kegyeiből, és a menstruáció ezt a bűnt jelöli. Ebben a felfogásban a női szexualitás tabu, a nő pedig a „szükséges rossz”. A judaizmusban a Halakha komoly korlátozásokat ró a mindennapi életre. A menstruáció idején tilos érintkezni a nővel, és ez a tabu menstruáció után egy hétig még él, ezután egy rituális fürdőn kell a nőnek átessenie, hogy megtisztuljon. A menstruáló nő korlátozásairól Mózes harmadik könyvében olvashatunk: „Amikor a nőnek vérzése van, és ez a havi vérzés, maradjon hét napig tisztátalanságban. Aki megérinti, az estig tisztátalan. Minden fekvőhely, amelyre ilyen állapotban lefekszik, tisztátalanná válik, s minden bútor, amelyre leül, tisztátalannak számít. Aki megérinti az ágát, mossa ki a ruháját, fürödjön meg vízben, de estig tisztátalan marad. Aki bármilyen bútort megérint, amelyen ült, mossa ki a ruháját, fürödjön meg vízben, de estig tisztátalan marad. Aki megérint olyan tárgyat, amely az ágán van vagy azon a bútoron, amelyre leült, estig tisztátalan marad. Ha a férfi vele hál, osztozik tisztátalanságában, s ő is tisztátalan lesz hét napig, s az ág is tisztátalanná válik, amelyen alszik” (LEVITICUS 15; 19–25). Pontos leírást kaptunk tehát arra, hogy milyen tabuk övezik a nőt a menstruáció alatt, és hogy milyen

mértékben számít tisztátalannak, illetve hogy ettől a tisztátalanságtól hogyan tud megszabadulni. A zsidó hagyományban a tisztaság nagy jelentőségű, így logikusnak tűnik, hogy a menstruáció esetére is pontos leírást találunk. Az Újszövetségben egy fontos történet olvasható az érinthetetlenek, tisztátalannak számító, vérzésben szenvedő asszony és Jézus találkozásáról: „Közben egy asszony, aki tizenkét éve vérfolyásban szenvedett, hátulról megközelítette és megérintette ruhája szegélyét. Így gondolkodott magában: »Ha csak ruháját érintem is, meggyógyulok.« Jézus megfordult, ránézett és így szólt: »Bízál, leányom, a hited meggyógyított.« Attól az órától fogva egészséges lett az asszony” (Mt 9,20–22). Ez a történet a hagyományos tabu mellőzésének példája, amely azért kiemelendő, mert a menstruáló nőnek tilos volt bárkit érintenie, főleg férfiakat, ám itt ezt a tabut áttörik, s a nő meggyógyul. Márk evangéliumában még kiélezettebb a történet: „és igen kérte: »Halálán van a lányom. Gyere el, tedd rá kezedet, hogy meggyógyuljon és éljen.« El is ment vele. Nagy tömeg kísérte, ott tolongtak körülötte. Volt ott egy asszony, aki már tizenkét éve vérfolyásban szenvedett, és sokat kiállt az orvosoktól, mindenét rájuk költötte, de semmi javulás nem mutatkozott, inkább romlott az állapota. Hallott Jézusról, azért átfurakodott a tömegen, és hátulról megérintette a ruháját. Így gondolkodott magában: »Ha csak a ruháját érintem is, meggyógyulok.« Rögtön meg is szűnt a vérfolyása, érezte testében, hogy meggyógyult. Jézus nyomban észrevette, hogy erő ment ki belőle. A tömeghez fordult: »Ki érintette meg a ruhámat?« Tanítványai ezt válaszolták: »Látod, hogy tolong körülötte a tömeg, mégis kérdezed: Ki érintett meg?« De ő körülnézett, hogy lássa, ki volt az. Az asszony félve, remegve – mert hisz tudta, hogy mi történt vele – előlépett, leborult előtte, és őszintén bevallott mindent. Ő megnyugtatta: »Leányom, hited meggyógyított. Menj békével, és maradj egészséges!«” (Mk 5,23–5,34). Bár felmerülhet a kérdés, valóban menstruáló nőről szól-e ez a fejezet, azt leszögezhetjük, hogy a menstruáció tüneteivel járó betegség érintéssel történő gyógyítása mindenképpen a szigorú menstruációs tabu áthágása, amire a hite jogosította fel az asszonyt.

Az ókori hagyományok és a bibliai tradíciók mentén a középkori keresztény felfogásban a menstruáló nő tisztátalan, tilos vele érintkezni. Az ortodox előírások szerint a nők ebben az időszakban nem mehetnek templomba, nem érinthetik az ikonokat. Az orosz ortodoxia tartja a menstruációs tabukat, a nőnek ilyenkor külön kell lennie, és nyers ételt sem érinthet, s a vélekedés szerint befolyásolja az időjárást is.

Az iszlámban a menstruáció kórság. A muszlim férfi nem létesíthet nemi kapcsolatot a nővel, ha az menstruál. A Korán szerint a nő ekkor nem léphet be a mecsetbe és nem böjtölhet, tehát nem gyakorolhatja a vallási életet. A menstruáció után rituális fürdőt kell vennie. A Koránban ez olvasható: „Kérdeznek

a havi vérzésről, mondd: Ez betegség, és hagyjátok magukra asszonyaitokat havi vérzéskor, s ne közeledjete feléjük, míg meg nem tisztulnak! Midőn megtisztultak, jöjjetek hozzájuk, ahogy Allah parancsolja néktek. Mert bizony Allah szereti a megbánókat, és szereti a megtisztultakat” (Korán 2:222).

Több kultúrában találunk példát arra, hogy jóllehet a menstruáló nőt tabuk övezik, az első menstruációt megünneplik, és ajándékot adnak a lánynak, amikor első alkalommal menstruálni kezd. Ez annak tulajdonítható, hogy az első menstruációval a lányból nő válik, és képes lesz gyermeket szülni, termékennyé válik. A középkori Európában még élt a köztudatban, hogy a nő egy megcsónkított férfi. A menstruáció viszont itt már havi gondként jelent meg, ami bűdös és piszkos. A nő boszorkány is lehet ezáltal, hiszen a menstruáció alatt akkora erő van a birtokában, amivel varázsolni lehet, és tönkre tud tenni dolgokat. A késő középkori, kora újkori boszorkányégetések idejében is megjelent a nő vértől való félelem: úgy tartották, hogy nem cseppenhet vére a boszorkánynak, mert abban van az ereje. A menstruációról úgy is vélekedtek, hogy méregteleníti a nőt, ezért is szennyezett maga az anyag, a nők pedig ezért élnek tovább. A 16–18. században az általános vélekedés szerint a menstruáló nővel való szexuális közösülés beteg, deformált gyerekekhez vezethet, hiszen a menstruációs vér tönkrement, megerjedt vér. Hippokratész nyomán a menstruáció egyfajta öntisztulás, a nő hideg, nem izzad, ezért szükséges számára a menstruáció. Ebben a korban már felfigyeltek arra, hogy a menstruáció ki tud maradni, és ehhez is különféle orvosi elméleteket fűztek, pl. a vér ilyenkor a nő agyába távozik, és „megbolondítja” (HUFNAGEL). Továbbá a menstruáció által a nők kapcsolatban vannak az ördöggel, akár a nő testében is lakozhat az ördög. A menstruációt sokféle szinonimával illették.

Láthatjuk tehát, hogy míg az antikvitásban a menstruációt általában természetes, normális dolognak tartották, addig a középkorban bűnként és rossz jelként is értelmezték, majd egészségügyi szempontból vizsgálták, és korlátozták a nőkkel való érintkezést. Ha a nők 15–16 éves koruk előtt kezdtek menstruálni, úgy gondolták, egészségügyi veszélynek vannak kitéve. Ezt az azal akarták megelőzni, hogy a nőt nem teszik ki izgató dolognak: fűszeres ételnek, regények olvasásának, sportnak, színháznak, tehát a városi élet „gyötrelmeinek” (HUFNAGEL). Valamint a nőt, lányokat óvni kellett a hideg víztől is, attól, hogy a lábuk hideg és nedves legyen, mert ez megbetegíti őket, és meddővé válnak. Olyan szélsőséges vélemény is megfogalmazódott, hogy a menstruáció miatt a nők megbolondulnak, szexuális vágyak uralkodnak el rajtuk. A 19. században, főleg az európai népi kultúrában még mindig éltek a menstruációs tabuk, ezek szerint a havi ciklus idején a nő miatt az étel megromolhat, a növények elhervadhatnak, sőt az időjárás is rossz irányt vehet (HUFNAGEL).

2.4. Magyar néphagyomány

Miután vázoltam a természeti népeknél és a nagyobb kultúrkörökben uralkodó menstruációs hiedelmeket és tabukat, most egy rövid fejezet erejéig szeretnék kitérni arra, hogy Magyarországon hogyan vélekedtek a menstruációról, s ezzel együtt a nőt övező tabukról. Forrásom Deáky Zita *A női tisztaság és tisztátalanság. A menstruáció különböző aspektusai Magyarországon* című tanulmánya a Kriza János Néprajzi Társaság évkönyvének 13. számában.

A magyar néphagyományban a menstruációval kezdődik úgymond a nő virágkora, s ezzel összekapcsolható az a nézet, hogy az öregedés folyamatával a nők „hervadni” kezdenek. Bár a néphagyomány nem tér ki arra, hogy az első menstruációt ünnepelték volna, nem kötöttek hozzá szertartásokat, mégis a közösségnek jelezték, hogy a lány menstruálni kezdett. Szóban így fejezték ki: eladósorba került a lány, nagylány lett stb. Ezenkívül a lánynak változott a viselete, illetve a tevékenysége is. Sok falusi magyar kultúrában például csak az a lány mehetett a legényekkel bálba vagy táncolni, aki már eladósorban volt. Az első menstruáció megjöttét ugyanakkor jelezhetette a bérmlás, konfirmálás vagy akár az első bál is. A menstruációval új kötelességek, szabályok és feladatok is megjelentek, amelyeket a lányoknak meg kellett tanulniuk. Nemcsak új feladatok jelentek meg, hanem a párválasztás és az anyaságra való felkészülés is ebben a korban történt meg. Az idősebb nők – nem az anya, hiszen illetlen lett volna ezt az anyával megvitatni – beavatták a lányokat a tabukba, teendőkbe, tisztálkodási lehetőségekbe (DEÁKY). Külön szerepük van a magyar hagyományban a még nem menstruáló lányoknak, valamint az idős, a menstruációjukat már elhagyó asszonyoknak. Utóbbiakról úgy tartották, hogy mivel ők már túljutottak ezen az állapoton, megszabadultak a tisztátalanságtól, ám megélték azt, ezért ők sokkal bölcsőbbek, és kapcsolatot létesíthetnek a tisztátalansággal, hiszen őket már nem veszélyezteti. Ezért van az, hogy gyakran az idős nők a bábák és a halottmosdatók, hiszen ők már nincsenek veszélyben. Sok rituális, vallási szertartást csak idős nők végezhettek fiatal, még ártatlan lányok segítségével. Az öregasszony helyzete és feladata, valamint megítélése változik, a menstruáció elhagyásával új feladatokat kap, illetve az öregasszonyoktól már elvonatkoztatják a nőiséget (DEÁKY).

Mint minden kultúrában, a magyar néphagyományban is sokat foglalkoztak a menstruációval, és annak esetleges elmaradásával. Mivel a menstruációt a nőiséggel kapcsolták össze, ezért szükséges rosszként értelmezték. Úgy tartották, az elmaradó menstruáció a kozmikus egyensúly zavara, tehát az egyensúlyt próbálták visszaállítani a lány testében, hogy a menstruációja ne maradjon el. Sokat gondolkodtak róla, illetve sok népi szokás kapcsolódik a túl sokáig tartó menstruációhoz, valamint ahhoz, hogy már az első

menstruáció alatt korlátozni kezdjék azt, hogy a menstruáció ne tartson tovább 3-4 napnál. „Akinek nagyon sok volt a mestrája, én úgy hallottam, hogy törjön el egy tojást, a belsejét ki kell önteni, és azt a véres vizet, amibe kimosta az alsórokolyát, a csepegőnél a két fél tojás héjával elmeri. Felét az ő udvarába, felét a patakba. Minél többször csinálja ezt, annál kevesebb lesz a vérzés” (DEÁKY). Ez a kérdés annyira foglalkoztatta a népi orvoslást, hogy különböző kötetekben, különféle gyógymódokat írtak le, melyek mind kívül, mind belülről megállíthatják és rendbe hozhatják a vérzést. „Az, kinek havisága felettébb és időn kívül foly, így orvosold meg. Végy fél szerecsendiót, két annyi timsót, annyi salétromot, kilenc szem egrest, három szem vad almát. Törd meg külön-külön, és az után ezeket áztatd erős ecetben, facsard ki háromszor egymás után, és egy kevés gyapottat ebben meg áztatván tedd az szemérmedben. Ottan meg állítja az felettébb való folyást” (DEÁKY). Ebből is látható, hogy bár maga a téma tabu volt, mégis foglalkoztak annak egészségügyi vonulataival, hiszen ez az asszonyi lét fontos mozzanata volt, és gondot okozhatott az elmaradó vagy éppen túl sokáig tartó menstruáció. A fájdalomról, valamint az ezzel járó kellemetlenségekről nem volt illendő panaszkodni. A nők nem maradhattak otthon pihenni. A Szűzanya tisztulása magyarországi eredetmonda is erre mutat vissza: „Leült a Szűzanya, osztán tisztulása volt. Hét szoknya volt rajta, oszt a hetediken is átütött. Oszt az maradt ránk, a nőknek csak annyi van, amennyi a hetedik szoknyán átütött. Az maradt ránk. Avval különbözik a népség, hogy nincs annyi, mint a Szűzanyának. Mert neki igen sok volt, mégse panaszkodott, mi meg hogy panaszkodunk!” (DEÁKY)

Mivel a téma tabu volt, az asszonyok különböző szavakkal fejezték ki, mind a menstruációt, mind az azt övező tabukat. Ezekből a kifejezésekből ma is sok fennmaradt. Továbbá azok a tabuk is megjelennek, amelyek a korábbi korokat és kultúrákat jellemezték, és amelyek mind a nő, mind a közösség érdekét szolgálták. Ebből is láthatjuk, hogy a helyzet és a menstruáció tisztátalanként való kezelése a magyar néphagyományban is megjelent, és sokat vitatott kérdés volt. Továbbá a magyar néphagyományban megjelennek azok a tabuk és hiedelmek is, amelyek a menstruáció elapasztására utalnak, valamint arra, hogy kárt vagy szerencsétlenséget okoz másoknak. Úgy tartották, gyermekágyas anya ágyára nem ülhet a menstruáló nő, mert annak elapadhat a teje, vagy a gyermek beteg lehet. Menstruáló nő meleg helyére sem ülhet más, mert elkaphatja a kórságot. Ilyenkor is különböző rituálékat, varázsigéket mondtak, annak érdekében, hogy a kellemetlenséget elkerüljék. A menstruáció alatt használt ruhákat, kötöket mindenkinek magának kellett mosnia, úgy, hogy a férfiak ne lásák. Ezeket a ruhákat a gazdagabb, cselédekkel rendelkező házakban is a

ruha tulajdonosa mosta, hiszen el kellett rejtenie mások elől. Érdekes mozanata a magyar néphagyománynak az, hogy a menstruációs vért olykor gyógyításra is használták, az első vérzés ruháit úgyszintén, a vér cseppjeit pedig esetleg csábításra. Ismert gyakorlat a menstruációs vér cseppjét a kiszemelt fiú italába csempészni, és ezzel őt szerelemre gerjeszteni. Az első vérzéskor használt véres ruhával való arctörölés a szeplők, kiütések eltüntetésére volt alkalmas, illetve a lány arcának a továbbiakban szép, pirosposzgássá tételére. Kisbabáknál is használták az anya véres ruhadarabjait a koszmó és a csipa eltüntetésére. Ezek csak kiemelt példák, de a magyar néphagyomány rengeteg mondával, szokással és babonával rendelkezik, ahol a menstruációs vér nemcsak ártást hordoz magában, hanem szerencsét, egészséget főleg termékenységet hoz akár a lánynak, akár a gyümölcsösnek. Tehát a menstruációt és annak tabuit övező kettősség itt is megfigyelhető.

A tisztálkodás és megtisztulás folyamata ugyancsak megjelenik, a különféle szokásokat az idősebb nőknek rövid idő alatt kellett átadniuk a fiatal lányoknak, általában az első menstruáció bekövetkezésekor.

KONKLÚZIÓK

Láthattuk, hogy a vér erős szimbolikával rendelkezik, nagy jelentőséget tulajdonítanak neki a törzsi kultúrák. Freud, Gerard van der Leeuw és Frazer mentén elemeztük a tabu fogalmát, amelyet kiegészítettünk egy modern tekintéssel. Majd áttértem a menstruációra és az azt övező tabukra, amelyeket nemcsak a törzsi kultúrák néhány példája alapján mutattam be, hanem a nagy vallási tradíciók és szent könyveik meghatározásait is áttekintettem.

Mindezt összegezve megállapíthatjuk, hogy a menstruáció által a nő mint a tisztaság és a termékenység megtestesítője átváltozik tisztátalanná, s ezért rituális úton kell visszaszereznie funkcióját, amelyet különféle megtisztulási műveletek árán tud elérni. Minden hónapban, míg a periódusa tart, addig tisztátalan, sőt gyakran nem is kezelik emberként, csak a periódus után, rituálisan megtisztulva térhet vissza az életbe. Vannak törzsek és szokások, ahol nem minden periódus után van mód megtisztulásra, hanem alkalmanként szervezik meg, a törzs összes női tagja egyszerre eshet át a megtisztuláson. A későbbi korokban, illetve azokban a kultúrákban, ahol a tisztátalan nőt nem küldik ki a falun kívülre, rengeteg tabuval szabályozzák a periódus alatti ténykedését, akadályozzák meg a „fertőzés” terjedését az egész közösségre, hiszen ez rontást hozna mindenkire. Továbbá láthattuk azt is, hogy a racionális és irracionális félelem közötti határ igen vékony és gyenge, és hiába lehet visszavezetni ezeket a tabukat racionális higiéniai

koncepciókra, a köztudatban a női lét piszkossága, a tisztátalanság oly mértékben nyomot hagyott, hogy hajlamosak vagyunk ma is elfelejteni, hogy nemcsak a félelem vezérelte a természeti népeket, hanem döntően egészségügyi elgondolások is. Ebből láthattuk, hogy a nők mindig meg voltak különböztetve a menstruáció által, bár ennek mértéke változó. A tabuk általában azt sugallják: a menstruáció szennyes, piszkos kórság, ami veszélyes a nőre és a környezetére egyaránt.

Éppen a menstruáció jelentősége miatt hangsúlyosak és jellemzőek a tisztálkodási rítusok, hogy ettől az erőtől, szennyezettségtől meg tudjon szabadulni a nő, védett legyen a közösség. A tisztálkodási rituálék és a tisztátalanságtól való félelem hasonló vonásokat mutat a szülés utáni korlátozásokkal. Tehát a termékenység pozitív vonatkozásaihoz az elhúzódó vérzés miatti viszolygás és kirekesztés is társulhat. A szakszövegek elemzése során felismerhető egy közös pont: a szerzők mind arra utalnak, hogy a tabuk és azok betartatása mindig a patriarchális társadalom feladata, ezáltal a nők autoritását korlátozzák.

A menstruáció és tabuinak vizsgálata során két eltérő nézet találkozik: az egyik, amikor a nőt erővel ruházzák fel, és a külön bánásmódra azért van szükség, hogy ezt a spirituális erőt meg tudja élni és ki tudja aknázni, a másik nézet szerint pedig a nő ereje ilyenkor veszélyes, ezért szükségesek a tabuk. Mindkét nézetben jelen van a félelem, és az a hiedelem, hogy a nő ilyenkor vitathatatlan erővel rendelkezik. A tabuk, amelyek az archaikus kultúrák óta végigkísérik a társadalmakat, részben ma is megtalálhatóak. Találunk akár az érintés korlátozására, akár az elkülönítésre vonatkozó tabukat is nemcsak antropológiai feljegyzésekben, hanem a nagy világvallások könyveiben és gyakorlatában egyaránt. A modern korban is megtalálhatóak ezek a tabuk, csak más köntösben, és inkább a fizikai szennyezettséget, higiéniai megfontolásokat előtérbe helyezve. Láthatjuk azt is, hogy vannak olyan tabuk és szokások, amelyek minden vallásra és kultúrkörre jellemzőek, ilyen a menstruációs kunyhó felállítása vagy maga a rituális tisztálkodás.

Szakirodalmi kutatásomban kirajzolódnak az ellentétek, amelyek ezt a témát övezik. Az erő és a félelem viszonyát illetően – bár kutatásomban nagyobb mértékben van jelen a negatív példa, miszerint a nő ilyenkor tisztátalan és veszélyes – nem mehetünk el amellett, hogy vannak pozitív példák is. Viszont felmerül még néhány fontos kérdés. Vajon a menstruáció csak ürügy volt a nők kirekesztésére? Valószínűleg igen, hiszen a nem menstruáló nőket is kirekesztették, a fiatal lányok pedig sokszor nem vehettek részt a közösség életében aktívan, csak miután már menstruálni kezdtek. Tehát véleményem szerint a kirekesztés minden esetben megtörtént, csak

az ok változott, és mivel a menstruáció egy kézen fekvő probléma, így arra alapozták a tabukat és a kirekesztést. A szakirodalmi anyagok példái, amelyeket felhasználtam, mind egyezést mutatnak ebben. A nőt ilyen-olyan okokból mindig kirekesztik, ha csak időlegesen is.

Van-e különbség aközött, ahogyan a férfi és a nő gondolkodik a menstruációs tabukról? Kutatásom során úgy értelmeztem, hogy van, s ez a mozzanat a magyar néphagyomány példáján a legérzékletesebb. Míg a többi példát általában férfiak gyűjtötték össze – ahogy a tabukat is ők határozták meg –, a kor férfija mindig tisztos távolságból figyelte az eseményeket, már-már démonizálva magyarázta a folyamatot, és azt, hogy miért káros. A viktoriánus kori gondolkodás az elmaradó vérzést egyenesen az agyig és a hisztériáig vezette vissza. Az ilyen és ehhez hasonló nézetekből azt érezhetjük, hogy a témát csak tisztos távolságból, szinte találgatva fejtegették. A nők viszont egymás között a tabut már nem tartották annyira veszélyesnek, és szellemes kifejezésekkel illették (lásd: magyar néphagyomány), valamint különféle szépségpraktikákat is kapcsoltak hozzá. Természetesen van példa arra is, hogy a nők is félnek a saját tabuiktól, ám konkrétan a magyar néphagyományban ez a nézet már oldódni látszik.

IRODALOMJEGYZÉK

- BAKRÓ-NAGY Marianne 2008. A tabu születése. In: Bereczki András–Csepregi Márta–Klima László (szerk.) *Ünnepi írások Havas Ferenc tiszteletére*. Uralisztikai tanulmányok 18. ELTE Finnugor Tanszék–Numi-Tőrem Alapítvány, Budapest, 69–79.
- BELL, Catherine 2009. *Ritual Theory, Ritual practice – Ritual and Power*. Oxford University Press, New York
- BHARIYA, Aru 2013. Menstruation, Religion and Society. In: *International Journal of Social Science and Humanity*, Vol. 3. No. 6.
- BOBEL, Chris 2010. *New Blood – Third-Wave Feminism and the Politics of Menstruation*, Rutgers University Press – New Brunswick, New Jersey and London
- BROWN, Joseph E. 2004. *A szent pipa*. Az oglala szíúk hét rítusa Fekete Jávorszarvas elbeszélésében. Osiris, Budapest
- BROWN, Judith K. 1963. A Cross-Cultural Study of Female Initiation Rites. In: *American Anthropologist*, New Series, Vol. 65, No.4, 837–853.
- DEÁKY Zita 2005. A női tisztaság és tisztátalanság különböző aspektusai Magyarországon. In: *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 13.*, Kolozsvár
- DOUGLAS, Mary 2001. *Purity and Danger. Ritual Uncleaness*. Routledge, London–New York
- DOUGLAS, Mary 2003. *Rejtett jelentések*. Osiris, Budapest
- FORRAI Judit 2011. Szexuális beavatási szertartások, szexuális kapcsolatok alakulásának történetéből. In: *Kaleidoscope*, Vol. 2., No.2., 52–67.
- FRAZER, G. James 1993. *Az Aranyág*. Századvég, Budapest

- FREUD, Sigmund 1994. *Totem és tabu*. Göncöl, Budapest
- GENNEP, Arnold von 2007. *Átmeneti rítusok*. L'Harmattan, Budapest
- HUFNAGEL, Glenda L. 2012. *A History of Women's Menstruation from Ancient Greece to the Twenty-First Century*. The Edwin Mellen Press, New York
- KORÁN (ford. Simon Róbert) 1998. Helikon, Budapest
- LAWS, Sophie 1990. *Issues of Blood – The Politics of Menstruation*. Macmillan Press, London
- MONTGOMERY, E. Rita 1974. A Cross-Cultural Study of Menstruation, Menstrual Taboos and Related Social Variables. In: *Ethos*, Vol. 2., No. 2, 137–170.
- NATHANIEL, Camelia 2016. *Menstruation is not a taboo, but a power of women*. <http://www.thesundayleader.lk/2016/03/06/menstruation-is-not-a-taboo-but-a-power-for-women/> (2016. 10. 12.)
- NEWTON, Louise Victoria 2016. *Everyday Discourses of Menstruation: Cultural and Social perspectives*. Palgrave Macmillan, United Kingdom, 93–112.
- PÁL József–ÚJVÁRI Edit 2001. *Szimbólumtár*. Balassi, Budapest
- PLINIUS, C. Secundus 2013. *Naturalis Historis. Természetráj XXVIII–XXXII*. Orvosságok állatokból. Quintus, Szeged
- PLINIUS, Idősebb 2014. *Természetráj VII–VIII*. Az emberről és a szárazföld élőlényéről. Kalligram, Budapest
- SIMON Róbert 2003. *A vallástörténet klasszikusai*. Osiris, Budapest, 346–358.
- SMITH, Katherine 2014. *The Secret Power of Your Period Revealed*. <http://menstrual-cup.co/the-secret-power-of-your-period-revealed/> (2016. 10. 05.)
- SZENT BIBLIA (ford. Károli Gáspár) 2010. Magyar Bibliatársulat, Budapest
- TURNER, Victor 1977. *The Ritual Process-structure and Anti-structure*. Cornwell University Press, New York, 94–108.
- TURNER, Victor 2002. *A rituális folyamat*. Osiris, Budapest
- ÚJVÁRI Edit 2015. „Jelet hagyni”. Vizuális alkotások és rítusok szemitikai elemzése. SZEK–JGYF Kiadó, Szeged
- VAN DER LEEUW, Gerardus 2001. *A vallás fenomenológiája*. Osiris, Budapest

Religious Purity of Women during their Menstrual Cycle

My paper discusses the ritual purity and impurity of women, especially during their menstruation cycle. The research is based on bibliographical data and does not only describe the main taboos connected to menstruating women in archaic societies, but also the different eras and religious traditions. The attitudes towards these women is also described, the main taboos, restrictions, traditions and furthermore, how these traditions and taboos represent women generally. The study distinguishes two major attitudes. The first one being when menstruating women are found dirty and dangerous; while, the second one when they are found strong and powerful. I will int-

roduce some examples of both these theories, so they can be easily differentiated while discussing this topic. I haven't only been using religious texts, but multiple works from authors in anthropology and feminism as well, and thus enriching my research. I would like to mention an anthropologist author, Joseph Brown and his work about the Oglala Sioux Indians; and Mary Douglas' work *Purity and Danger*, which is discussing the question of purity. These two literature pieces made a major impression in elaborating the depths/layers of my work. Woman, blood, and menstruation are symbols, that are either interesting in the aspects of religion and cultural anthropology. These symbols are surrounded by taboos, which are related to each other, sometimes in contradictions, and with different attitudes. Through my research, I will be highlighting some traditions, habits, and taboos that are connecting cultures with religions, and even so in analogical form, but can be found in the modern era. My study is based on a comprehensive research.

Keywords: menstruation, ritual purity, taboo, tradition, religious traditions, religion, women, modern taboos

Religijska čistoća žena tokom menstrualnog ciklusa

Rad se osvrće na ritualnu čistoću i nečistoću žena tokom menstrualnog ciklusa. Istraživanje se zasniva na bibliografske podatke i ne samo da opisuje glavne tabue povezane sa ženama u njihovim menstrualnim ciklusima u arhaičnim društvima, već se osvrće i na različite ere i religijske tradicije. Rad opisuje i ophođenje društva ka ženama, glavne tabue, restrikcije, tradicije, kao i način na koji ovi tabui i tradicije predstavljaju žene. Rad razlikuje dva glavna načina ophođenja. Prvi način se zasniva na viđenju da su žene tokom menstruacije opasne i nečiste, dok drugi smatra da su žene tokom ciklusa osnažene i moćne. Obe ove teorije se opisuju u radu. Izvori su religijski tekstovi, ali i dela autora antropologa, kao i feminista. Dela Džozefa Brauna i Meri Dagleasa su duboko uticala na rad. Žena, krv i menstruacija su simboli koja su interesantna iz ugla religije i kulturološke antropologije. Ovi simboli su okruženi tabuima, koja su ili usko povezana i veoma slična ili kontradiktorna.

Ključne reči: menstruacija, ritualna čistoća, tabui, restrikcije, tradicije, običaji, kultura, religija, žena

Beérkezés időpontja: 2017. 12. 26.

Elfogadás időpontja: 2018. 02. 01.

BADA Zoltán

Szerb Intézet, Budapest

e-mail: zoltan.bada@srpskiinstitut.hu

SZERB-MAGYAR KAPCSOLATOK A TURBULENS 20. SZÁZADBAN

Hornjak, Arpad: Susreti i sukobi. Ogledi o srpsko-mađarskim odnosima. Preveo sa mađarskog Ferenc Nemet. Klio, Beograd, 2017, 387 str.

A szerb–magyar történelmi kapcsolatok mindig különös súllyal bírtak. A két nép tagjai között három egymást követő évszázadban olyan konfliktusok is lezajlottak, amelyek sajnálatosan a történelem és a kollektív emlékezet sötét fejezeteibe is bekerültek: az 1703 és 1711 közötti Rákóczi-szabadságharc, az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc, valamint a 20. században a két világháború kegyetlen, vérzivataros eseményeinek okán. Mindezért nagyon fontos, hogy a történettudomány művelői miként örökítik meg a nehéz fajsúlyú eseményeket és azok olykor tragikus végkifejleteit, következményeit.

A közelmúltban, 2017-ben megjelent *Találkozások, ütközések: fejezetek a 20. századi magyar-szerb kapcsolatok történetéből* című tanulmánykötet szerb változata (*Susreti i sukobi. Ogledi o srpsko-mađarskim odnosima*) azért egyedi és fontos tudományos vállalkozás, mert magyar ajkú történész tollából íródott, míg a szerkesztőbizottságban napjaink szerb történettudományának néhány prominens személyisége volt jelen. A történelem- és társadalomtudományi kiadványokra szakosodott belgrádi Clio Könyvkiadó a tanulmánykötet megjelentetésével nagy szolgálatot tett, mert egyfelől a szerb történettudomány vérkeringésébe fontos információk jutottak be, másfelől pedig a laikus szerb olvasóknak új ismeretanyagot (is) biztosított a szerb–magyar kapcsolatok 20. századi eseményeiről.

A könyv szerzője, dr. Hornyák Árpád történész és egyetemi oktató már több mint két évtizede van a pályán. Tanulmányait a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán végezte, tudományos fokozatai közül a doktorit (PhD-t) 2002-ben, míg a habilitált egyetemi docensit 2010-ben szerezte meg. A Magyar Tudományos Művek Tárában olvasható adatok szerint publicisztikai jegyzékén 1999-től napjainkig már több mint 100 tu-

dományos bibliográfiai tétel szerepel. Kutatásainak tárgyát zömmel a 20. századi jugoszláv–magyar, illetve szerb–magyar történelmi kapcsolatok képezik, de foglalkozik a Balkán-félsziget 19. és 20. századi múltjával, valamint Magyarország 20. századi külpolitikájával is. Mindig fontosnak tartotta kidomborítani azt, hogy az elmúlt évszázad során milyen kép alakult ki a két ország lakosságának különböző rétegeiben a másik fél népéről, társadalmáról, politikájáról. Könyveinek, tanulmányainak és egyéb publicisztikáinak megírásához magyarországi, szerbiai, angliai és amerikai levéltárakban gyűjtött forrásanyagot, az érdeklődési köréhez tartozó magyar, szerb és angol nyelvű szakirodalmat pedig kiváló szakértelemmel használta. Hornyák Árpád szakmai tevékenységéről akkor kaphatunk teljes képet, ha a nemzetközi tudományos kapcsolatok terén kifejtett munkásságát – a nemzetközi konferenciákon való szerepléseit, a külföldi egyetemeken megtartott vendégtanári előadásait, a magyarországi és külföldi folyóiratok szerkesztőségében, valamint különböző tudományos testületekben való aktív részvételét – is figyelembe vesszük. A teljesség igénye nélkül megemlíjtük a 2011. esztendő. Attól az évtől részt vett a Vajdaság területén 1941 és 1948 között életüket vesztett civil áldozatok adatait feltáró bizottság (rövidített nevén: Magyar–Szerb Akadémiai Vegyes Bizottság) munkájában. E bizottság magyar tagozatának titkáráként működött. Felelősségteljes feladata mellett kutatómunkáját is tovább folytatta, és ennek eredményeként négy újabb tanulmánnyal gazdagította a többnyire tragikus eseményeiről ismert és fémjelzett 20. század szerb–magyar kapcsolatait taglaló ismeretanyagot, tudástárat.

A szerb nyelvű kötetnek van egy előtörténete, nevezetesen az, hogy *Találkozások, ütközések* címmel Hornyák Árpád még 2010-ben megírta és megvédte habilitációs szakdolgozatát, amelyben a 20. századi magyar–szerb kapcsolatokat elemezte. Ugyancsak 2010-ben tudományos műve Pécsen könyv formájában is megjelent. A szerb történész-kollégákkal folytatott eszmecsere során érlelődött az a döntés, hogy e nagyobb csokornyi tanulmányt érdemes lenne a szerb olvasók számára is közzétenni. A 11 korábbi és a 4 új tanulmány szerb nyelvre való lefordítását és szerkesztőségi megvitatását követően a belgrádi Clio Könyvkiadó 2017-ben meg is jelentette a kötetet.

A faktográfiai hűség érdekében most közzétesszük a szerb nyelvű könyv tartalomjegyzékét (a tanulmánycímek magyar nyelvű változatát, sorszámmal és oldalszámmal együtt): 1. Bácska-baranyai térség az I. világháború után – szerb megszállás (13–34.); 2. Impériumváltás a Délvidéken (35–63.); 3. A kettősbirtokosság intézménye a magyar–jugoszláv határon a két világháború között (64–81.); 4. Szántó Gábor és a jugoszláviai magyar hűségmozgalom (82–100.); 5. Jugoszláv–magyar diplomáciai kapcsolatok, 1918–

1927. (103–134.); 6. Adalékok a magyar jóvátétel rendezésének és az 1924. évi népszövetségi kölcsön megszerzésének jugoszláv és angol vonatkozása-ihoz (135–159.); 7. A magyar kisebbségi kérdés a magyar kormány délszláv politikájában a harmincas években (160–189.); 8. Magyarország részvétele Jugoszlávia 1941. évi feldarabolásában (190–210.); 9. Szerbia külpolitikája a századfordulón az Első Balkán háborúig (211–237.); 10. A balkán összefogás gondolatának történeti fejlődése a 20. század első felében (238–266.); 11. Délszláv rendezési tervek és területi követelések a II. világháborúban és a párizsi békekonferencián (267–306.); 12. A határkérdés és a magyarországi délszlávok a magyar–jugoszláv viszonyok keretében a II. világháború után (307–333.); 13. Az Osztrák–Magyar Monarchia képe az ezredforduló szerb történetírásában (337–344.); 14. A jugoszláv külpolitikai gondolkodás magyarságképe 1918–1945. (345–365.); 15. A szerb történelemkönyvek magyarságképe a 20. század második felében (366–383.). A négy újabb keletű tanulmány a 2-es, az 5-ös, a 8-as és 12-es.

A tanulmánykötet tartalomjegyzékében felismerhetjük Hornyák Árpád eddigi történészi pályafutásának egyfajta keresztmetszetét. A könyvben visszatükröződik kutatói munkásságának valamennyi fontos részterülete. A tanulmányok csokorba rendezésénél a szerző (a belgrádi kiadóval együtt) igyekezett szem előtt tartani a kronológiai elvet, és egyúttal biztosítani egyfajta gondolati folytonosságot.

A kötet három nagyobb, jól elhatárolódó témakörre lett osztva. Az elsőben (szerb címe: *Novi poredak*) a Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását követően lezajló impériumváltás és az I. világháború után megszületett új rend van kiemelve (ld. 1–4. tanulmány). A legterjedelmesebb, második témakörben (szerb címe: *Spoljni poslovi*) külpolitikai és diplomáciatörténeti kérdések szerepelnek, de érintve van a balkáni térség és a kisebbségi politika is. A két világháború közötti években a két szomszédos állam és nemzet viszonyát a bizalmatlanság, a racionális megfontolások, a hűvös diplomáciai kommunikálás, valamint a II. világháború idején a megszállt területen időnként lezajló brutális kegyetlenkedés jellemezte (ld. 5–12. tanulmány). Végül, a harmadik témakörben (szerb címe: *Slika severnog suseda*) bemutatásra kerül a szerbeknek az északi szomszédjaikról, a magyarokról alkotott képe, amelyhez a szellemi muníciót a szerb történettudomány, a külpolitika és a tankönyvek narratívája szolgáltatta (ld. 13–15. tanulmány).

Ha értékelni kellene a címben szereplő szópárt – *Susreti i sukobi* (a magyar címváltozatban *Találkozások, ütközések*) –, akkor a szerző találó és lényegre törő szavakat választott. Alkalmazásukkal arra akart utalni, hogy a 20. században az egymást váltogató *lág*y és *kemény* korszakok mindenekelőtt a nemzeti kalandorpolitikák felelőtlenségének következtében voltak

elkerülhetetlenek. Viszont egy történész felelősségteljes írásaival és tudományos közszerepléseivel el tudja érni, hogy a békésebb utókor számára kellő higgadsággal érveljen és újraértékeljen.

Hornýák Árpád és a belgrádi Clio Könyvkiadó jóvoltából megjelent tanulmánykötet sokat tehet annak érdekében, hogy a két szomszédos országnak és lakosainak együttélése, együttműködése példaértékű legyen – mindkét fél kölcsönös megelégedésére. A tanulmánykötet pozitív szándékú, tudománynépszerűsítő küldetése vitathatatlan: olyan ismeretanyagot biztosít mind a magyar (2010-től), mind a szerb olvasóknak (2017-től), amelyek a másik fél jobb megismerését teszi lehetővé.

A magyar nyelvű tanulmányok szerb változatának megjelentetését még halála előtt dr. Dušan Bataković (1957–2017) belgrádi történész javasolta, a Magyar–Szerb Akadémiai Vegyes Bizottság és dr. Sólyom László egykori magyar államelnök pedig anyagilag támogatta. A magyar szövegek szerb nyelvre való szakszerű fordítása dr. Németh Ferenc, a közismert művelődés- és sajtótörténész, egyetemi tanár dicséretes munkája, míg a kötet legvégén közzétett értékelő recenziót dr. Zoran Janjetović írta.

Beküldés időpontja: 2019. 06. 25.

Elfogadás időpontja: 2019. 08. 13.

CSÍK Ádám

· egyetemi hallgató, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsésztudományi Kar, Törté-
· nelem MA
· csikadam4@gmail.com

MORAVICA MAKACS NÉPE

*NÉMET Klaudió: Makacs moroviciak. Különös történetek egy
bácskai falu múltjából, Vajdasági Magyar Helytörténeti Egyesület,
Topolya, 2017.*

A könyv címe önmagában is érdekes: *Makacs moroviciak*. A hétköznapi, ám nagyon irodalmi cím mögöttes tartalmat is sejtet, hiszen Ómoravica/Bácskossuthfalva lakosságát a makacs jelzővel illeti. A szerző a „makacsság” szegmens mentén kívánja bemutatni tárgyát, Moravica település történetét. Erről a bevezetőben van szó a történetmesélés egyfajta vezérfonalaként. A mű szerkezete is ezt tükrözi, de azt a szerző a történeti szakmaiságot, tudatosságot és elfogulatlanságot vagy inkább egyensúlyt szem előtt tartva alkotta meg. A könyv műfaja kimondottan helytörténeti, nyelvvezete igényes, az irodalmiság és a szakmai stílus ötvözete. Ennek ellenére néhány helyen az autentikus délvidéki nyelvezetet, szóhasználatot és „ízeseget” is visszaadja.

Ómoravica története a régmúltba nyúlik vissza, ezt a szerző makacsság és annak megnyilvánulásai mentén mutatja be. A könyv a török kor végén a települést megalapító vagy újraalapító kunsági ősök színes történetével kezdődik, a protestáns vallásukért folytatott kiállásukat, a vallásszabadságért folytatott erőfeszítésüket írja le. A következő fejezetekben már konkrétan a morovici eseményekre fókuszál: leír egy szerelmi történetet, bemutat különféle népi mozgalmakat, sztrájkokat, a földesurak által elbitorolt területekért folytatott pereskedést, érinti az 1848–49-es forradalom és szabadságharc alatt elszenvedett atrocitásokat és pusztításokat, a település megnevezése körüli vitás kérdéseket, a második világháborút és annak végnapjait, s nem utolsósorban a jugoszláv polgárháború időszakát.

Noha összetett, mégis kezelhető méretű műről beszélünk, most csak a jugoszláv polgárháborúval foglalkozó szegmensét mutatnám be részletesebben, amelynek címe: *Történet a paprikamalom mellől*. Az olvasó számára

ez egyfajta szentimentális hozzáállást, esetleg irodalmi megközelítést sejtet, de nem így van, a cím is a szűkebben vett események helyszínét jelöli meg. Előzményként a jugoszláv polgárháború előtti évek eseményeit mutatja be, amelyek során kiemeli Tito regnálásának időszakát, az akkoriban felszínre törő szeparatista törekvéseket, azok lefolyását, majd a Tito marsall halálával bekövetkező lassú romlást, az azt ok-okozati kapcsolatban követő újbóli elszakadási törekvéseket és a kibontakozó fegyveres konfliktust. Ezt követően a Vajdaság területén uralkodó közhangulatról, félelmekről, véleményekről, illetve a háborúellenes megmozdulásokról, azok motivációiról ír. A harmadik és a negyedik alfejezetben – amely a következő alfejezetekkel együtt három nap: 1992. április 6-a, 7-e és 8-a története – már ténylegesen a településen behívott területvédelmi alakulat tagjainak parancsmegtagadásáról, a reakciókról van szó. Itt a szerző roppant részletesen tárgyalja az eseményeket, a szereplők motivációit és a helyi lakosság magatartását. Az ezt követő további három alfejezet már az események végső kifutásával foglalkozik, a VMDK-nak (a Vajdasági Magyar Demokratikus Közösségnek) a parancsmegtagadás ügyében tett állásfoglalásával. Az április 8-án megtartott ómoravicai háborúellenes tüntetés részleteit is tartalmazza a fejezet, amely végül egy összegző résszel zárul.

A makacsságnak mint tulajdonságnak a kiemelése érdekes társadalomtörténeti megközelítése az adott közösség vizsgálatának, története bemutatásának. Ebből a szempontból a könyv véleményem szerint sikerrel járt, de megjegyzendő, hogy egyetlen tulajdonság ilyen markáns kiemelése más kutatási területeken komoly negatívum lehet, az eredmények torzulásával járhat. Ennek ellenére a könyvnek sok a pozitívuma. Számos forrást felvontat, hivatkozási rendszere precíz, és szerteágazó forrásbázisra támaszkodik. Bibliográfiája pedig nagyon hasznos lehet a téma iránt érdeklődőknek. Szövege olvasható és logikus. A szerző a mű alapján elkötelezett a tudományos igényesség és a történelemkutatás iránt. Mindenkinek, akit érdekel a Délvidék története, csak ajánlani tudom ezt a művet.

Beérkezés időpontja: 2018. 01. 19.

Elfogadás időpontja: 2018. 03. 12.

MSc OBRADOVIĆ, Nenad

Belgrádi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelem Tanszék
obradovicnenad93@gmail.com

A TITOKZATOS FEKETE EMBER ÉLETRAJZA

Стојковски, Борис: Цар Јован Ненад, живот, дело и наслеђе Црног Човека. Српски институт, Будимпешта, 2018.

(Stojkovski, Boris: Jovan Nenad cár, a Fekete Ember élete, műve és hagyatéka. Szerb Intézet, Budapest, 2018)

Boris Stojkovski, az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Kara Történelem Tanszékének docense, különböző pályázatokon belül végzett több éves kutatásainak eredményeit tárta fel a tudományos nyilvánosság előtt e tömör címmel. Áttekintve a könyv felépítését világossá válik, hogy a szerző a kronológiai szempontokat tartotta szem előtt, amikor közölte eredményeit, előtte bevezetve az olvasót a témába.

Az *Előszó* után, amelyben a könyv írója háláját fejezi ki azok iránt, akik segítettek a munkában, következik a *Bevezetés*, amelyben szó esik a kutatási eredmények publikálásának céljairól. A fejezet, amelynek címe: *Mit tudunk Jovan Nenad cárról? Forrás és történetírási áttekintés*, az olvasónak bemutatja a kutatásban használt forrásanyagot és irodalmat. A következő: *A három részre szakadt ország. Magyarország Mohács után* című fejezet széles képet mutat az előzményekről és a korról, amelyben aktív szerepe volt Jovan Nenadnak és mozgalmának. A következő (több kisebb részből álló) fejezet – *Történelmi keretek* címmel – a Fekete Ember megjelenését hivatott bemutatni (*A történelmi színpadra lépés*), származását és nevét (*Származás és név*), mozgalmának politikai és hadi működését (*Három tűz között*) és halálát (*Vég*). Ismertette a politika és hadtörténelem mozzanatait, Stojkovski áttér a következő fejezetben (*Emberék és ideológia*) a mozgalom főbb résztvevői életútjának rekonstruálására és bemutatására (*Jovan Nenad cár mozgalmának ismert személyei*). Ezek után kitér a mozgalom összetételére (*Etnikai összetétel*), szembe szállva az eddigi tévhitekkel. Befejezésül a mozgalom ideológiájának ismert részeiről és azoknak valószínű forrásairól olvashatunk. Mivel a Fekete Ember az utókor embereire is nagy hatással volt, a szerző a könyv egy részét Jovan Nenad cár szabadkai szoboremelé-

sének szentelte, foglalkozva ennek politikai és ideológiai elemeivel (*Négy évszázaddal később. Jovan Nenad cár utóélete*). Továbbá, kimerítve ezeket a hatásokat, Stojkovski bemutatta Jovan Nenad megítélését a szerb és magyar szépirodalomban és publicisztikában, röviden bemutatva azokat a műveket, amelyekben felbukkan (*Jovan Nenad cár és kora a szépirodalomban és publicisztikában*). A könyv zárásaként a szerző csatolt hozzá magyar és angol nyelvű összefoglalókat, képes és térképes mellékleteket.

Kezdetnek rámutatnék egy életrajz megírásának és a középkor kutatásának nehézségeire és ellentmondásaira, és arra, hogy a biográfia a mai történelemtudományban nemritkán ellenzés tárgyává válik (НИРКОВИЋ; ТОИИ). Ember nélkül nincs történelem, hiszen ő formálta és teremtette mindazt, ami múlttá vált. Az egyén a létezés alapeleme (MITROVIĆ). A múlt felismerését célzó kutatások hordozója – tehát a történész – is ember. Nem létezik viszont olyan ember, aki egymaga létezik vagy létezett, környezet nélkül, a korán kívül. Mindezek egyénre gyakorolt hatása (gondolunk itt a gondolkodásmenetre, életfelfogásra, mások megítélésére, értékrendre stb.) a XX. század elejétől a történészek látókörébe került. Azóta pedig a módszertan fejlesztésével és multidiszciplináris kutatással ezek forrásértékének kiaknázására törekednek (BERK; ФЕБП). Tehát egy életrajznak ki kell mutatnia a kutatott egyén hatását a korára és az utókorra (hosszú ideig csak az ún. nagy személyek biográfiái voltak elfogadottak), de tiszteletben kell tartsa aényt, miszerint az említett egyén része volt a saját idejének és közösségének, és csak ezekben a keretekben szemlélhető (ТОИИ). A középkor sajátosságai még inkább hangsúlyozzák ennek szükségességét. Szerintünk a következő sorok bebizonyítják, hogy Stojkovski professzor úr könyvében egyaránt megfigyelte Jovan Nenad cár személyének és mozgalmának hatását a kortársakra és az utókorra, de a kor hatásait is a mozgalomra.

Jovan Nenad valószínűleg a szerb történelem egyik legtitokzatosabb figurája. Kevesebb mint egy évig tartó működése ellenére ez a misztikus ember felébresztette a kortársak és az utókor figyelmét, fantáziáját. Ennek ellenére kevés forrás állt a kutató rendelkezésére. A legfontosabbak a diplomáciai források. Ezek pedig hézagosak, hiányosak és kevés hírrel szolgálnak. Nehézséget képezett a kutatásban a tény, hogy ezek a források szétszórta hevernek Spanyolországtól Romániáig, Angliától Ausztriáig, olyan helyeken, ahová eljutott a Fekete Embernek és mozgalmának a híre. Ezek közül számos nem volt korábban publikálva, sőt bizonyosak ismeretlenek voltak. Konkrétan a szerző felhasználta a bécsi és erdélyi városok (Brassó, Beszterce, Kolozsvár és Nagyszeben) levéltáraiban található leveleket, parancsokat és más diplomáciai anyagot, részben Szentkláray, Ivić és mások gyűjtésén keresztül. A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár forrásanyaga is elkerülhetet-

len volt a téma kimerítésében. Helyet kapott az angol küldött John Wallop levelezése, egy eddig szinte ismeretlen spanyol forrás is a *Real Academia de la Historia* gyűjteményéből és még egy Frangepán Kristóf glagolita betűkkel írt levele. Amikor szó esik a Fekete Ember visszhangjáról a közelmúltban, a szerző felhasználta a Szabadkai Történelmi Levéltár anyagait. Másik fontos forráscsoport az elbeszélte források. Ezek értéke a történetírásban vitathatatlan, és tovább nő abban az esetben, ha az állításokat ellenőrizni lehet a diplomáciai anyagban. Másrészt az elbeszélő források értéke függ az író személyétől, tanultságától, tendenciáitól, az események közelségétől, ahogy az már általánosan ismeretes. A Jovan Nenad cár mozgalmáról beszámoló számos érdekes adatot jegyeztek fel. Ezek adatai sokfélék, de nem mindig helytállóak és pontosak. Fontos hangsúlyozni, a szerző nem ellenőrizhette mindig az elbeszélő források híreit diplomáciai iratokkal. Ezért összevetette az ezekben szereplő információkat, és a forrásszöveg minősége alapján következtetett, de nem bocsátkozott találgatásokba. Stojkovski figyelmesen elemezte az írók személyét, közelségét az eseményekhez (időben és térben), tanultságukat, felfogásaikat és más releváns adatokat. Az elbeszélte források között kiemelt helyet kapott Szerémi György, Szapolyai János káplánja, akinek műve minden hiányossága ellenére rendkívül fontos adatokat nyújt a Fekete Ember haláláról és ütközeteiről, az eseményeket nemritkán szemtanúként látta. A mozgalomról negatívan író Zermegh János műve az utókorra gyakorolt hatása és más forrásokkal egybehangzó adatai miatt szintén fontos helyet kapott a kutatásban. Kisebb-nagyobb jelentőségű adatokat talált a szerző Istvánffy Miklós, Révay Péter, Marino Sanuto, Bostan Efendi, Ostermeyer Jeromos és mások írásaiban.

Az elért eredmények a történelemtudományban sohasem véglegesek. Ezért a szerző ismerteti a szerb, a magyar, a román és más kutatóknak a témában eddig elért eredményeit. Kiemelnénk, hogy a források tükrében hibásnak bizonyuló korábbi következtetések tisztázása külön jelentős. Ebben a témában számos hibát és tévhitet kellett a szerzőnek legyűrní, és újraértékelnie sok, mára már tényként kezelt adatot. Például ártértékelt Szabadka szerepét a mozgalomban, vagy a mozgalom hadainak természetét.

Nem elszigetelten tekintett azokra az adatokra, amelyek biztos támpontokat nyújtanak a Fekete Ember életének felvázolásához. A Mohács előtti, és főleg a vereség utáni időszak bizonytalan és kaotikus volt, egy kibontakozó polgárháború viharában, a három részre szakadt országban. Ebben az időben rövid időre felcsillant Jovan Nenad karizmatikus személye. Hangsúlyozni szeretnénk: a könyv nem csupán életrajz – habár a Fekete Ember élete, a származástól a halálig, alkotja e könyv érdeklődésének alapját –, hanem Jovan Nenad cár mozgalmának története is. Ezért nézetünk szerint ez

a monográfia részben adalék a szerb és a magyar nép nemzeti történetének kutatásához is. A szomszédos népek kapcsolatainak vizsgálása kiemelkedő hellyel bír a tudományban. Elvégre, ahogyan az egyén nem maradhat külső hatások nélkül, úgy egy nép sem él elszigetelten. Számos kapcsolaton keresztül egy nép hatott másokra, változva a külső hatások alatt. Ezért az egymásra gyakorolt hatások vizsgálata lehetőséget nyújt a pontosabb önismeretre. Boris Stojkovski könyve tekinthető eszmetörténeti adaléknak is, hiszen foglalkozik Jovan Nenad mozgalmának ideológiájával, amennyire az rekonstruálható, széttagolva azt alapelemeire (várankozás a világ végére az utolsó időkben, a miszticizmus, ill. a korai reformáció hatásai stb.) igyekezve ezek forrásait fellelni a kor hiedelmeiben és tanításaiban. Az eszmetörténet mára már nem újdonság a történészek körében. Az eszmék tanulmányozása részben multidiszciplináris feladatkört ró a kutatóra, amely tapasztalatot és jártasságot követel meg számos tudományágban. Emellett a kutatónak foglalkoznia kell az ember természetének nehezebben megfogható elemeivel, mint például a félelemmel vagy a bűnösség érzésével, amelyek az említett bizonytalan időkben nagy hatást gyakoroltak a mindennapokra, és ezzel a kortársak gondolkodásmenetére (DELIMO). Boris Stojkovski művében az olvasó nyomon követheti a változásokat, amelyek által a mozgalom végtére is eszközzé lett a két magyar király közötti harcban. Bemutatva Jovan Nenad majd egyéves működését, a szerző megvizsgálta a hadak etnikai összetételét, erejét és természetét. Továbbá ezeknek mozgása és felbukkanásuk alapján a forrásokban a szerző történet-földrajzi vázlatot készített a mozgalom elterjedéséről, amit térképen is bemutatott, valószínűleg először a szerb történetírásban. Helyet kaptak ebben a műben a Fekete Ember legközelebbi munkatársainak életrajzai, a hadvezér Radoslav Čelnik, a kincstartó és nádor Subota Vrljić, Bács várnagya Jovan Dolić, és a mozgalom valószínű ideológusa Literátus Fábián is. A forrásanyag szegényessége ellenére a szerző igyekezett következtetéseket levonni szerepükről és fontosságáról, odafigyelve arra, hogy a következtetések ne térjenek át találgatásokba.

Jelenünk megértésének kulcsa sokszor a múltban keresendő: az embert a múltnak ez a tulajdonsága vonzza évszázadok óta. Bár a múlt egy és megváltoztathatatlan, a jelen embere mindig a saját szemszögéből nézi azt – ez része az emberi természetnek. A történész mint tudós tisztában van ezzel a ténnyel, és igyekszik a múltról vázolt képét mentesíteni önmagától és korától; *igyekszik*, leginkább a tényleges forrásokban megőrzött mozzanatokra támaszkodva és hivatkozva. Amikor alapos ismeretek híján és módszertani követelmények nélkül az ember megtagadja nézeteinek felülbírást, és megkérdőjelezhetetlen örök igazságoknak tekinti azokat, akkor a múlt megmásításáról beszélünk. A történelem során sok *haszonra* lelt az ember a

tényleges múlt jelenhez igazításában, főleg a mindennapi hatalomgyakorlás legalizálásában és indoklásában (TOIII). Nincs ez másképp Jovan Nenad értékelésével sem. Stojkovski műve ennek vonatkozásában újszerű a Jovan Nenaddal kapcsolatos kutatások terén. Elvégre magába foglalja a Fekete Ember *utóéletét*, tehát értékelését az utókor irodalmi és publicisztikai műveiben, és elhelyezését a XX. század ideológia-világában. Különösen fontos kiemelnünk: a szerző igyekszik bemutatni, hogy miképp hatott a kritikai történetírás megalapozóinak nemzeti romantikával átítatott szemlélete e kor felfogására a kultúrában. Külön fejezetet szentelve a Jovan Nenad szabadkai szoboremelésének, a szerző megmutatja, hogyan lett egy XVI. századi mozgalomvezető anakronisztikus részese az új délszláv állam ideológiájának mint a Vajdaság ötletének atyja. Belemerülve a szoborépítés történetébe, Stojkovski példát mutat arra, hogy miképp használhatók jelenkori források egy múltbeli téma feldolgozásakor.

Boris Stojkovski könyve helytörténeti adaléknak is tekinthető, hiszen Szabadka történetének két korszakával is foglalkozik. Ennek az a tény ad jelentőséget, hogy a módszertanilag igényesen megírt helytörténetek száma nem nagy a szerb történelemírásban. Holott ezek jelentősen hozzájárulhatnának a nemzeti történelemkutatás minőségéhez és alaposságához. Zárva írásunkat azon az állásponton vagyunk, hogy Boris Stojkovski Jovan Nenadról szóló, módszertanilag helytálló, nyelvezetileg könnyen olvasható és minőségét tekintve kiváló kötete hasznosnak bizonyulhat a hivatásos történészek, egyetemi hallgatók, és a történelem iránt érdeklődők számára egyaránt.

IRODALOM

- BERK, P. 2002. *Istorija i društvena teorija*. Equilibrium, Beograd
 ЋИРКОВИЋ, С. 2007. *О историографији и методологији*. Историјски институт, Београд
 DELIMO, Ž. 2003. *Starh na zapadu (od XIV do XVIII veka), osednuti grad*. Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci–Novi Sad
 ФЕВР, Ј. 2004. *Борба за историју*. Српска књижевна задруга, Београд
 MITROVIĆ A. 1991. *Raspravljanja sa Klio, o istoriji, istroijskoj svesti i historiografiji*. Svjetlost, Sarajevo
 ТОШ, Ц. 2008. *У трагању за историјом*. Clio, Београд

Beérkezés időpontja: 2019. 07. 17.

Elfogadás időpontja: 2019. 07. 31.

E SZÁMUNK SZERZŐI

BADA Zoltán, Szerb Intézet, Budapest

BESNYI Károly, nyugalmazott újságíró

CSÍK Ádám, egyetemi hallgató, Szegedi Tudományegyetem,
Bölcsész tudományi Kar, Történelem MA

GYENEY Laura, egyetemi docens, Pázmány Péter Katolikus Egyetem,
Jog- és Államtudományi Kar

LOVRA Éva, posztdoktori ösztöndíjas, Vajdaság Autonóm Tartomány,
Tartományi Felsőoktatási és Tudományos Kutatási Titkárság

OBRADOVIĆ, Nenad, Belgrádi Tudományegyetem,
Bölcsészettudományi Kar, Történelem Tanszék

PRUGBERGER Tamás, egyetemi tanár, Miskolci Egyetem, Állam- és
Jogtudományi Kar

SEBESTYÉN István Elemér, doktorandusz, Pázmány Péter Katolikus
Egyetem

PAROŠKI, Slađana S., Szabadka Város Közigazgatási Hivatala,
Társadalmi Tevékenységek Titkársága

TERENDI Viktória, néprajzkutató, Tornyai János Múzeum,
Hódmezővásárhely

E SZÁMUNK RECENZENSEI

BOKONICS-KRAMLIK Márta néprajzkutató, SZNM, Szentendre

CSERNUS-LUKÁCS Szilveszter M. A., Herder-Institut

GODZSÁK Attila, Kazinczy Ferenc Múzeum, történész,
Sátoraljaúlyhely

HEGYI Ádám egyetemi adjunktus, Szegedi Tudományegyetem
Kulturális Örökség és Humán Információtudományi Tanszék

LETSCHE Endre, egyetemi rendkívüli tanár

PÁSZTOR Bálint, Jogtudományi Kar, Gazdasági Akadémia
Univerzitás, Újvidék, docens

RAFFAI Katalin Edit a Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar

SILLING Léda, néprajzkutató, a szabadkai Községi
Műemlékvédelmi Intézet igazgatója

SZABÓ Péter, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest

SZALMA József, nyugalmazott rendes egyetemi tanár az Újvidéki
Egyetem Jogtudományi Kara Polgári Jogi Tanszékén, egyetemi tanár, majd
a múlt évtől professzor emeritus, a Károli Gáspár Református Egyetem
(Budapest), a Polgári jogi és Római Jogi Tanszéken, akadémikus, a
Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémia rendes tagja

SZILÁGYI Mária, Újvidéki Egyetem Műszaki Tudományok Kara
Építészeti és Városrendezési Tanszék